JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज़पुस्तकमालायाः

१०

अलङ्कारविभागे (४) चतुर्थं पुष्पम् ।

काव्यकल्पलतावृत्तिः

श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता

अरिसिंहकृतसूत्रसहिता ।

'काशी हिन्दू [illegible] विद्यालये साहित्याध्यापकेन

साहित्योपाध्यायेन होशिङ्ग-इत्युपाह्वेन

श्रीजगन्नाथशास्त्रिणा सपरिष्कारं संशोधिता.

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

१९८८

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

"चौखम्बा संस्कृतसीरिज़" आफ़िस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

॥ श्रीः ॥

* भूमिका *

उपक्रमः—अद्यत्वे किल सर्वतः पठनपाठनशैलीमनुसरद्भिर्विद्वद्भिः पुस्तकसौलभ्यद्वारा विद्यार्थिजनोपकारं चिकीर्षुभिर्यत्रतत्र मुद्रणयन्त्रालयसाहाय्येन क्रियते पुस्तकानां प्रकाशनम्। तथापि साम्प्रतिकप्रणाल्या परीक्षोपयुक्तानि तु पुस्तकानि निर्बाधं मुद्रणव्यवसायिभिः प्रकाश्य प्रचारमानीयन्ते। पुस्तकमात्रं नयनगोचरीकुर्वतां सर्वेषामेव विदुषामिदमापतति नेत्रयोः पुरस्तात् यत्—नैकमपि पुस्तकं भूमिकामन्तरा प्राकाश्यमुपगच्छतीति। सैषा प्रणाली किमुपादेया हेया वा? इति समुत्पन्ने मनसि विचारे समुपादेयैवेति प्रतिभाति समञ्जसमुत्तरम्। यतो हि प्रकाशको गवेषकः सन् विद्यार्थिजनोपकृतये यतमानः सर्वं ग्रन्थस्य ग्रन्थकर्तुश्च विषये यथोपलब्धि सङ्गृह्णाति सर्वतः प्रसृतमैतिहासिकं वृत्तम्। तथैव साम्प्रतं मुद्रितस्य पुस्तकस्यापि भूमिकालेखनं सुतरां साम्प्रतमिति तदर्थमायस्यते लेखन्या।

मुद्रणोपक्रमः—अथेदानीमारभ्यते काव्यकल्पलताकविशिक्षावृत्तिर्नाम ग्रन्थो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम्। साम्प्रतं सर्वत्रैव कविसम्प्रदायस्योच्छिन्नप्रायत्वेन कवित्वसम्पादकसंस्कारानुद्भवात्, तदुत्पत्तावपि यथाकथञ्चित् सत्काव्यप्रयोजककविसम्प्रदायानभिज्ञानाद्वा कविता न चारुत्वमावहतीति तत्साधनाय परमयमुपयोगी ग्रन्थ इति सद्दर्शनपरिशीलनाभ्यां निर्णेतुं शक्यते। अत एव वाराणसेयराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षासमितिसदस्यैः संख्यावद्भिः साहित्यशास्त्रिपरीक्षायां विचारान्ते निर्णीय कवितासाधकतया पाठ्यग्रन्थे संनिवेशितोऽयं पुराऽस्मद्गुरुवरमहामहोपाध्यायपण्डितवरश्रीरामशास्त्रितैलङ्गपूज्यपादैः प्रकाशितः। स च सम्प्रति दुर्लभ इति श्रीजयकृष्णदासगुप्तश्रेष्ठिवरैस्तत्प्रकाशनायाऽभ्यर्थितोऽहं प्रावर्तिषि पुनर्मुद्रयितुमेनम्।

ग्रन्थकृत्परिचयः—सोऽयं काव्यकल्पलतावृत्तिनामा ग्रन्थः सूत्रतद्वृत्तिरूपेण द्वैविध्यं धत्ते स्ववपुषि। तत्र तावत् सूत्राणि विद्वद्रत्न श्रीअरिसिंह प्रणीतानीति वृत्तिकृद्भिर्निजवितान 'मत्वाऽरिसिंहसुकवेः कवितारहस्य'मिति द्वितीयपद्यस्याऽऽरम्भे स्पष्टं प्रतीयते। एष सूत्रकर्ताऽरिसिंहः श्वेताम्बरजैनसम्प्रदायावलम्बी धोलकाराणावीरधवलस्य जैनमन्त्रिणो वस्तुपालस्याश्रयमुपाश्रितः तत्प्रशंसायां निबबन्ध 'सुकृतसङ्कीर्तना'भिधं ग्रन्थम्। वस्तुपालकालश्च १२४२ (A. D.) ईशवीया वत्सरः। वस्तुतस्तु वीरधवलतनयस्य वीसलदेवस्य समयेऽसौ न्यवसदिति विदाम् ऐतिहासिकाः पुरातत्त्वविदः। अस्य पितुर्नाम लावण्यसिंहो लवणसिंहो वेति केचन। श्रीमत आसडस्य कृते विवेकमञ्जर्या विक्रमशाके १२४८ मित बालचन्द्रकविकृतटीकाया उपोद्घाते समासो च प्रस्ताविता दृशाऽऽदत्त [illegible] शक्यत यत्—'आभिल्लमालाकुल कटकराजनामकान् ...

महत्तौ जैनान् अनलदेव्यां पुत्रद्वयं श्रीआसड-जासड-नामकमुदभूत् । तत्र श्रीमान् आसडः श्रीमदभयदेवसूरिसकाशाल्लब्धविद्यः प्रणिनाय विवेकमञ्जरीम्, उपदेशकन्दलीम्, आह्वानप्रकरणम्, सरसां कालिदासकृतमेघदूतटीकां च । मेघदूतकाव्यटीकानिर्माणेन गुर्जरदेशीयान् कस्माच्चिद्राज्ञः 'कविसभाशृङ्गार' इति पदवीमविन्दत । तस्यैव द्वितीयपत्नी पृथ्वीदेवी प्रासूत सुकविमरिसिंहमिति'। एतावत्ता प्रघट्टकेन प्रकृते समागतमिदं यत्-श्रीआसड इति सूत्रकृत्पितुर्नामेति । एतस्मादधिकमेतस्य विषये नोपलभ्यते किञ्चित् ।

वृत्तिकृत्परिचयः—काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षाया वृत्ति श्रीमान् अमरयतिर्जग्रन्थेति वृत्तौ दर्शितादाद्यात् 'अमरेण यतीन्दुना' इति पद्यात्, चित्रप्रकरणेऽष्टारचक्रबन्धगतात् 'वाचं स्मृत्वा यतीन्द्रेण काव्यकल्पलता कृता, तारथीरमरेणेयम्' इति पद्याच्च स्फुटं प्रतीयते । सचाऽयं श्वेताम्बरजैनधर्मावलम्बी वायडगच्छवसतेर्विवेकविलासकर्तुर्जिनदत्तसूरेरन्तेवासीति तदीयाद् ग्रन्थान्तिमात्पद्यात् 'श्रीमद्वायडगच्छवारिधिविधो'रित्याद्यात् स्फुटं ज्ञायते। असावपि वीरधवलतनयस्य अहिलवाडसिंहासनाधीश्वरस्य वीसलदेवस्य मन्त्रिणो वस्तुपालस्य न्यवसत् समये । एषोऽमरचन्द्रो न केवलं वृत्तिमेव न्यबध्नादपितु श्रीमतोऽरिसिंहस्य सूत्राणां पूर्तिं परिवृत्तिं च व्यऽकृतेति 'किञ्चिच्च तद्रचितमात्मकृतं च किञ्चिद्व्याख्यास्यते' इति पद्यांशात् स्फुटमेव। अमुना च एतेऽन्येऽपि ग्रन्थाः कृताः–(१) पद्मानन्दापरनामधेयं जिनेन्द्रचरितं, (२) स्यादिशब्दसमुच्चयः, (३) बालभारतं, (४) द्रौपदीस्वयंवरः, (५) छन्दोरत्नावलिः, (६) काव्यकल्पलतापरिमलः, (७) अलङ्कारप्रबोधश्च । तत्राऽन्तिमग्रन्थरत्नत्रयस्य वृत्तावस्यामेवोल्लेखः श्रीअमरचन्द्रेण कृतः। इतरेषु तु द्रौपदीस्वयंवरस्य पण्डितवामनशास्त्रिणा स्वीये महाराष्ट्रभाषीयटीकासंवलितकाव्यकल्पलतापुस्तकस्योपोद्घाते, बालभारतस्य च देमहोदयेनाऽऽङ्गलभाषोपनिबद्धे 'संस्कृतकवीनामितिहास'नाम्नि पुस्तके समुल्लेखः कृतः । अवशिष्टयोश्च पीटर्सन, बुइलर, आफ्रेक्टसूचीपत्रेषु यथाक्रमं नामनिर्देशोपलब्धिः । राजशेखरमतेन वृत्तिकृदमरचन्द्रोऽरिसिंहस्य शिष्यः सहाध्यायी वासीदिति श्रीधरभाण्डारकरप्रकाशितपुस्तकसूचनातोऽवगम्यते ।

ग्रन्थपरिचयः—एतस्या काव्यकल्पलतावृत्तौ ये विषयास्तेषां तालिका विषयसूचीनाम्नाऽत्र सङ्गृहीता, परं ग्रन्थपरिचयावसरे सामान्यतः किञ्चिदिहापि प्रदर्श्यते—शिष्टाचारं परिपाल्य प्रथममनुष्टुप्छन्दसः, भिन्नानामितरेषामपि छन्दसां च सिद्धिप्रकारः, बहुपयोगिशब्दसङ्ग्रहः, छन्दोऽभ्यासवादसिद्धि, वर्ण्यवस्तुस्थितिश्चेति प्रथमप्रतानें ग्रन्थकृता प्रतिपादितम् । द्वितीये-रूढयौगिकमिश्रान् शब्दान् सविस्तरं विचार्य तादृशान् शब्दान् निरूप्याऽनुप्रासलाटपिकादिकं प्रतिपादितम् । तृतीये-श्लेषस्य व्युत्पत्तिं सर्ववस्तूनामुद्दिष्टवस्तूनां च

वर्णनमद्भुतवर्णनप्रकारं च प्रदर्श्य चित्रकाव्यप्रकार उपवर्णितः। चतुर्थेऽलङ्कारान्यासप्रकारमुपवर्ण्य वर्ण्यवस्तूनामाकारक्रियादिकं च प्रदर्श्य संख्यावाचकशब्दानां विशिष्टं वर्णनं इत्याद्यन्ते समस्यापूरणप्रकारः प्रदर्शितः, एवं च ग्रन्थसमाप्तिरपि कृता।

अस्य वैशिष्ट्यम्—दशमशताब्द्यामवस्थितस्य राजशेखरस्य काव्यमीमांसाऽपि क्वचिदंशे कवितानिर्माणविधिमुपदिशति न पुनः साकल्येन। तत्र पुनः साहित्यशास्त्रालङ्कारशास्त्रस्य वा विषया प्रतिपादिताः, तथाच सर्व एव व्याकरणस्या समादृता। परं केवलं कवितानिर्मितिविधिं नैते प्रतिपादयन्तीत्यविदितमेव विदुषाम्। प्रसिद्धस्य काश्मीरकस्य राज्ञोऽनन्तदेवस्य सभायां वर्तमानो महाकविः क्षेमेन्द्रः कविकण्ठाभरणं नाम स्वल्पकायं कविताशास्त्रस्य मूलतत्त्वबोधकं ग्रन्थं निर्ममौ, परमभ्यासकर्तॄणां कृते न सोऽपि पर्याप्त इति। द्वादशशताब्दीकस्य जयसिंहसिद्धराजस्य समये निर्मिता जयमङ्गलाचार्यप्रणीता कविशिक्षाऽप्यत्यन्तं स्वल्पेति साऽपि नोपयुक्ता सुतराम्। हलायुधकृतं कविरहस्यं तु केवलं क्रियाप्रयोगवैचित्र्योद्बोधकमित्येकदेशीयमेव। इत्थमिदमावश्यकं यत् अभ्यासिनां कृते तदिदं ग्रन्थरत्नद्वयं काव्यकल्पलता—कविकल्पलतामिव परमोपयोगितया भूषणायते। तत्रापि कविकल्पलता तु नैतस्याः काव्यकल्पलतायास्तुलनामारोढुं क्षमा, नाच साकल्येन एतस्या एवाऽनुकृतिः, बहुदेशेषु तु सैव वर्णावलिरक्षरशोऽनुकृता, क्वचिच्च ग्रन्थकारस्याप्येतद्गतो विस्तरोऽपि संक्षेपं नीतः। 'अमृतोऽपि निवर्तते'—इत्यारभ्य 'एवमेवाऽभिसंयतम्'-इत्यन्तं प्रथमप्रताने पञ्चमस्तबकस्य, तथैवाऽन्यत्रापि बहुत्र वर्तमानो ग्रन्थांशोऽक्षरशोऽनुकृतिं भजते। एवं कवितानिर्माणोपयोगिग्रन्थेष्वस्यैव सर्वोच्चस्थानमावहतीति वैशिष्ट्यमेतस्य सिद्ध्यति।

समयनिर्णयः—ग्रन्थनिर्मातारौ [illegible] सत्ताकाले विशेषज्ञाय [illegible] पूर्वमुपरिष्टात् प्रदर्शितम्। 'सर्वेषामादि' [illegible] निश्चयेन [illegible] [illegible] भूमि(१३३५) [illegible] निरमायि। [illegible] टीका [illegible] निरमायि [illegible] 'आत्मविवेक' इति [illegible] [illegible] [illegible]

॥ श्रीः ॥

प्रकरणसूची ।

* श्रीः *

* विषयसूची *

प्रथमप्रतानस्य पृ०

विषयसूची।

विषयाः— पृ०

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षासु

शास्त्रिपरीक्षायाम्

१ खण्डे १ पत्रे

काव्यकल्पलतावृत्तौ प्रश्नाः ।

१९२५

१ कोऽनुप्रासानुलोमिनि स्तोमवर्णे वा गर्हणा ।
पुनरुक्तादिदिग्धस्य व्यवायाव्ययमयथा ॥
इमे कारिके व्याख्येये । अनुप्रासानुलोमित्यादीनां पदार्थानामुदाहरणानि च ८
देयानि ।

२ वर्णोत्तरविधानुक्तैः सदृशं वस्तु वस्तुनि ।
संयोजयेत्सर्वत्राविश्वागुणमात्रदर्शिभिः ॥
इमां कारिकां विस्पष्टतया व्याख्याय सदृशवस्तुयोजनानि प्रदर्शय । ७

१९२६

१ छन्दः सिद्धिप्रतानस्य कति स्तबकाः ? तेषु च प्रत्येकं प्रतिपादितार्थस्य
समासतो निरूपणपुरस्सरं छन्दःसिद्धिप्रकारं उदाहरणमुखेन प्रदर्शनीयम् । १६

१९२७

१ स्फुरत्सर्वाङ्गसंरूढसारानुक्तैर्विशेषणैरिति ।
अलं क्रियाविशेषणाद्यैः काव्यं महाद्भुतं भवति ॥
इमां कारिकां सम्यक् व्याख्याय तथाविधं महाद्भुतं काव्यमुदाहरणमुखेन १२
प्रदर्शयेत्, सङ्गमार्थं च तत्रोपविष्टम् प्रदर्शितं लक्षणम् ।

१९२८

१ प्रतिमद्रो नाम कोऽयम् , कदाऽसौ दोषतां वहति कदा नेति सोदाहरणं प्रदर्शय । ८

१९२९

१ गुरु स्यादणु पादान्ते कदाचित् वा गुरु ।
उदाहरणमालम्ब्य इदं सोदय निरूपय ॥ ६

१९३०

१ समस्तविषये यदास्ति कथानामस्ति कोदृशी ।
समस्तनिरूढे वृत्ते मधुरं विधत्ते ताम् ॥ १०
२ संक्षेपार्थसम्पत्ति काव्यकल्पलतादिनाम् ॥
गतो हरिहरः संक्षेपविधया सम्प्रदर्शय ॥

१९३१

वर्णादिर्भिर्विभिन्नत्वोऽतिशं वस्तुवृत्तस्य यत् ।
अभेदः क्रियते संख्यातस्त्यादुदित्थवर्णनम् ॥
उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकमियं कारिका व्याख्येया ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमदरिसिंहनिर्मितसूत्रसहिता

श्रीमदमरचन्द्रविरचिता

काव्यकल्पलतावृत्तिः।

विमृश्य वाङ्मयं ज्योतिरमरेण यतीन्दुना।
काव्यकल्पलताख्येयं कविशिक्षा प्रतन्यते॥ १॥

सारस्वतामृतमहार्णवपूर्णिमेन्दोर्मत्वाऽरिसिंहसुकवेः कवितारहस्यम्।
किंचिच्च तद्रचितमात्मकृतं च किंचिद्व्याख्यास्यते त्वरितकाव्यकृतेऽत्र सूत्रम्॥

शास्त्रारम्भे(१) शास्त्रकारः समुचितेष्टदेवतानमस्कारपूर्वं शास्त्रस्यादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनमुख्यमभिधेयं चाह—

वाचं नत्वा महानन्दकरसत्काव्यसम्पदे।
कविशिक्षामिमां वच्मि काव्यकल्पलताह्वयाम्॥ १॥

वाचं नत्वेति श्रेयोहेतुः, श्रेयसा अविघ्नेन शास्त्रसमाप्तिर्भवति, महानन्दकरं यत्सत्काव्यं तस्य या सम्पद् वृद्धिस्तदर्थम्, सद्यो रसास्वादजन्मा विगलितवेद्यान्तरा परब्रह्मरसास्वादसोदरा परप्रीतिर्महानन्दः, इदं सर्वप्रयोजनोपनिषद्भूतं कविसहृदययोः काव्यप्रयोजनम्। कल्पलताऽपि सङ्कल्पमात्रलभ्यत्वेन महानन्दकरी सत्काव्या सन्निर्वर्ण्या या सम्पत् तदर्थं स्यात्। महानन्दः प्रयोजनं, सत्कवित्वं सत्काव्यमभिधेयं, शास्त्रमभिधायकं, तयोरभिधानाभिधेयलक्षणः सम्बन्धः। शेषं सुगमम्।

शास्त्रसङ्ग्रहमाह—

चत्वारोऽत्र च्छन्दःशब्दश्लेषार्थसिद्धिनामानः।
क्रमशस्तताः प्रतानाः पञ्चचतुष्पञ्चसप्तभिः स्तबकैः॥ २॥

सिद्धिशब्दः प्रत्येकं योज्यः, स्तबकसंख्या यथासंख्यम्। अत्र काव्यकल्पलतायां छन्दःसिद्धिप्रतानः पञ्चभिः स्तबकैः, शब्दसिद्धिप्रतानश्चतुर्भिः स्तबकैः, श्लेषसिद्धिप्रतानः पञ्चभिः स्तबकैः, अर्थसिद्धिप्रतानः सप्तभिः स्तबकैः इत्येवं तता विस्तीर्णाः। लताधर्मत्वात् प्रतानस्तबकारोपः।

क्रमेण स्तबकानां नामान्याह—

अनुष्टुप्शासनं छन्दोऽभ्यासः सामान्यशब्दकः।
वादो वर्ण्यस्थितिः पूर्वप्रताने स्तबका मताः॥ ३॥

(१) इदं ख० पुस्तकेऽधिकम्।

रूढयौगिकमिश्राख्या यौगिकाह्वानमालिका ।
अनुप्रासो लाक्षणिको द्वितीये स्तबकाः स्मृताः ॥ ४ ॥
श्लोकव्युत्पादनं सर्ववर्णनोद्दिष्टवर्णने ।
अद्भुतं चित्रमित्येते तृतीये स्तबकाः कृताः ॥ ५ ॥
तुर्ये पुनरलङ्काराभ्यासवर्णयोकृतिक्रियाः ।
प्रकीर्णकाभिधः संख्यासमस्ये स्तबकाः स्थिताः ॥ ६ ॥

इति शास्त्रसंग्रहः ।

काव्यस्य छन्दोमूलत्वात् प्रथमं छन्दःसिद्धिप्रतानः, तत्र पूर्वमनुष्टुप्शासनं यथा—

आदौ साध्यपदं स्थाप्यम्

आदौ प्रथमं साध्यमवश्यं प्रयोज्यं पदं कार्यम् । एकाक्षरादीनि साध्यपदानि यथा—श्रीः, लक्ष्मीः, कमला, कमलजा, जलधिजा, दुग्धाब्धिपुत्री, दुग्धाब्धितनया, दुग्धाम्भोनिधिसम्भूता ।

एकादिद्विलघु द्वयात् ।

एको ह्रस्वो दीर्घो वा वर्णं आदौ ययोस्तौ एकादी, द्वौ लघू यत्र पदे तदेकादिद्विलघु पदं जलधिजा-वारिधिजादि द्वयाद्वर्णद्वयात् स्थाप्यम् । यथा—असौ जलधिजा देवी, इयं वारिधिजा देवी ।

ह्रस्वादिद्विलघुपदस्यादौ लघू गुरुलघू च न प्रयोज्यौ । यथा—इह जलधिजा देवी, अत्र जलधिजा देवी ।

पञ्चाक्षरं समासे के विभक्तिभ्रंशिनि स्वरे ॥ ७ ॥

पञ्चाक्षरं पदं कुमारपाल-क्षीराब्धिपुत्रीप्रभृतिपदं समासेन कप्रत्ययेन वा विभक्तिभ्रंशहेतुना पुरःस्थस्वरेण वा स्थाप्यम् । यथा—कुमारपाल भूपाल, क्षीराब्धिपुत्रिका सेयम्, कुमारपालको राजा, कुमारपाल उह्वासी ।

स्याच्चतुष्पञ्चषड्द्वयं प्रान्ते विषमपादयोः ।

चतुर्दश्याक्षरं पदं दशरथादिकं पञ्चह्रस्वाक्षरं पदं कमलवनादिकं षड्ह्रस्वाक्षरं पदं समवसरणादिकं प्रथमतृतीयपादयोः प्रान्ते चतुस्त्रिद्विवर्णेभ्यः प्रायः सर्वगुरुभ्यो निश्चितान्तगुरुभ्यो वा परतः प्रयोज्यम् । यथा—पृथ्वीनाथो दशरथः, अथवा— तदा नृपो दशरथः, विम्मेरं कमलवनं, रम्यं समवसरणम् ।

शेषं विशेषणैः पूर्णम्

शेषं काव्यं विशेषणैः पूर्णं क्रियते ।

तूर्णं काव्यप्रदं पदम् ॥ ८ ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्रयुज्यमानं पदं शीघ्रं काव्यप्रदं भवति । अनुष्टुभि प्रायः पथ्यावक्त्रेणाऽभ्यासः क्रियते ।

अनुष्टुभि भवो नामाद् पदं चपादोऽथ पञ्चकम् ।
पत्यायेवं भवेत् तृतीयेऽपि गुरुमादयौः ॥ ९ ॥
अन्ते गुरुरित्यथ मन्दिर् विगुणादयः ।
आद्यपादे मापच्युतौ गुर्वन्त पद्ज्यो लघुर्गुरु ॥ १० ॥
वर्णमात्राविधं द्वेधा वृत्तं वर्णं चतुर्धा ।
मयो रसौ तजौ भनौ वृत्तिमो वर्णगणास्त्विमे ॥ ११ ॥
सर्वगुरुर्मो गुरुलो भ्यपदगु लघ्वन्तौ गुरुमध्यजौ ।
सोऽन्त्यलघुस्तो मध्यगुर्जादिगुरुर्भस्तु नस्त्रिलघुः ॥ १२ ॥
मात्रा द्वन्द्वादयः चतुर्विधमुपचारादूचनाः ।
मात्रागणाः चतुर्णां द्विविधमात्रापादयोर्गणैः ॥ १३ ॥
पूर्वं स्वर्णगुरोः पादान्तगुरुलघुरोरयः ।
कमन्यं गुरु विन्दू भूयो लघुराद्यगुरोरयः ॥ १४ ॥
आदौ चतुर्गुरुर्यो यावन् पादः सर्वलघुर्भवेत् ।
प्रस्तारः कथितो वर्णानां समानिति कारिरैः ॥ १५ ॥
आद्याद् गुरोरधो ह्रस्वमग्रं तूर्णविक्षिपेत् ।
आदौ लघुं गुरुं पूर्वे मात्राप्रस्तारेषु न्यस्येत् ॥ १६ ॥
पदमात्र मात्रार्द्धयो लघुर्द्वौ गुरुः पुनः ।
स्वकाले दीर्घो विसर्गान्तः सानुस्वारो द्विमात्रकः ॥ १७ ॥
कद्वादिवर्णयुते वर्णे ह्यग्रजे चापगं च गुरु ।
पादान्ते वा लघ्वीर्णं वद्वयादिषु तो पुनः ॥ १८ ॥

अत्रादि यथा—

> मम हिलाऽस्यंहियो मम हृत्सूक्ष्मशिपंदेऽपि दृशं न पुमा सम. ।
> बहुलमासमंमेखलामपि मम प्रियं च समेष्यति सत्तम. ॥

नामप्रचलाभ्यामेव द्वाद्वावपि लघुर्गुरुः ।
वदन्तास्तु वंशाख्या सुरमौलि इव द्रुतः ॥ १९ ॥

विशेषणोपाययाह—

विशिष्टार्थो वर्णोऽलङ्कारोऽध्यायोऽर्थपत्यादिभिः ।

वर्ण्य- पदार्थो वर्णेन, आकारेण, आधारेण, आर्थेन, क्रियया आदिशब्दात् परि-वारादिभिः सविशेषण क्रियते । यथा—

> पूर्णेन्दुः सितच्छायः सद्वृत्तोऽस्त्वभूषणम् ।
> कलाकलापकलितो नवमानन्दनो यमी ॥

तथा गुरुपधिया चारुचन्द्रमुखोरो रिपुः सुहृत् ॥ २० ॥

तथा वर्ण्योऽर्थो वर्णादिभिर्गुणवानां महत्वाद्यर्थानां शोभया चारुचन्द्रमुखीति वा

शत्रुर्वा मित्रं वा भणनीयः । यथा—

भवद्यशोभरो भाति स्मेरकुन्देन्दुसुन्दरः ।
हारतारकमन्दारकैलासोदरसोदरः ॥
कर्पूरपूरसध्रीचः शरदभ्रसनाभिषु ।
ऐरावतसुधासादिशेषमित्रं क्षमापते ॥

पुनर्विशेषणोपायान्तरमाह—

गुणात् श्रिया युतभ्राजिरोचिष्णुद्योतितादयः ।

गुणाद्वर्ण्यवर्णादेः परतः श्रीशब्दस्तथैतदुपलक्षणात् लक्ष्मीच्छायाशोभाकलाकान्तिभावप्रत्ययादयः कार्याः, ततस्तत्परतः समासेन युतार्था भ्राजिष्णुरोचिष्णुद्योतितार्थादयश्च । क्वापि श्रीप्रभृतिशब्दान् विनापि केवलगुणादेव परतस्तथा, क्वचिदसमासेनापि युतार्थादयो योज्याः । यथा-

शोणश्रीसंयुतो भानुर्वृत्तलक्ष्मीसमन्वितः ।
अमूनां शोभया कीर्णो गगनस्थितिमङ्कुतः ॥
श्यामलद्युतिविभ्राजी गर्जिरोचिष्णुवैभवः ।
विद्युता द्योतितः प्रीतिं स्तनयित्नुस्तनोत्ययम् ॥

तुल्यादमी सदृग्जिष्णुमुख्याः पूर्वं जितादयः ॥ २१ ॥

तुल्याद्वर्ण्यस्य वर्णादिभिः समानात् परतोऽमी पूर्वोक्तरीत्या युतार्थास्तथा सदृगर्थाश्च जिष्णुजैत्रजयिजित्वरजिनमुख्याश्च तथैतदुपलक्षणात् स्पर्द्धिधिक्कारिनिर्भर्त्सकविडम्बनतर्जकादयो योज्याः, तथा तुल्यात्पूर्वं जित-भर्त्सित-विडम्बित-धिक्कृत-न्यक्कृत-निकृत-पराभूत-अवहेलित-अवगणित-अवमानित-तिरस्कृत-अधःकृत-तर्जितादयो योज्याः । यथा—

चण्डश्रीसयुता कीर्तिः कर्पूरभ्राजिवैभवा ।
यस्य गङ्गोर्मिरोचिष्णु कुन्दश्रद्योतिता बभौ ॥
कैलाससदृशं रेजे विष्णुशङ्खांशुजिष्णुभम् ।
यद्यशो विधुधिक्कारि तुषाराद्रिविडम्बनम् ॥
जितपार्वणशीतांशु पराभूतमराचलम् ।
निर्भर्त्सिततुषाराद्रि भाति भूप भवद्यशः ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविरचितायां काव्यकल्पलताकविशिक्षावृत्तौ छन्दःसिद्धिप्रताने प्रथमेऽनुष्टुप्शासनः स्तबकः प्रथमः ॥

अथ [illegible]विधिः ।

[illegible] ॥ ४६ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

एकविंशत्यक्षरम्—विज्ञेया स्रग्धराऽसौ मरभनययया वाहवाद्वैर्यतिश्चेत् ।

अर्द्धसमम्—अयुजि ननरला भवन्ति पादे युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा । विषमे ससजा गुरू समे स्युः सभरा यो यदि मालभारिणी सा । एतावौपच्छन्दसिकभेदौ । विषमे ससजा गुरुः समे सभरा ल्गौ तु तदा प्रबोधिता, अयं वैतालीयभेदः ।

अथ आर्यालक्षणम्—

यस्यां सप्तचतुष्कलगणा गुरुश्च जगणो न विषमे स्यात् ।
जः षष्ठोऽथं नलघुकौ पूर्वार्द्धं जगुरिमामार्याम् ॥ २३ ॥
षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च यदिह पदघटना ।
अपरार्धे पञ्चमके मुखलादिह भवति षष्ठो लः ॥ २४ ॥

अन्यत् आर्याछन्दो मत्कृतच्छन्दोरत्नावल्यां ज्ञेयमिति । पुनश्छन्दोऽभ्यासोपायमाह—

चतुष्कतद्धिताख्यातकृत्स्यादित्यादिसम्भवैः ।
कर्तृकर्मादिसिन्यादिविभक्त्युत्थविशेषणैः ॥ २५ ॥
समाससंधितैर्नाममालोत्थैर्यौगिकैरपि ।
निरर्थैरर्थसंयुक्तैर्लाटानुप्राससंयुतैः ॥ २६ ॥
षड्भाषासम्भवैः शब्दैरभ्यसेच्छन्दभेदज्ञः ।

शब्दैरिति सर्वत्र सम्बध्यनीयम् । चतुष्कशब्दैर्यथा—

दत्तार्थं सा गता नारी द्रव्यार्थं हि महीपते ।
मधूत्कं वधूटा सा तवेदा सेयमङ्गना ॥

तद्धितशब्दैर्यथा—

इदानीमधुना सद्यः कुत्र यत्र यथा तथा ।
सर्वथा सर्वदा धीमान् बहुधाऽनेकधा कथम् ॥

आख्यातशब्दैर्यथा—

करोति तनुते वेत्ति वक्ति जानाति पृच्छति ।
भुङ्क्ते भक्षयति प्साति स्तौति रौति न याति च ॥

कृदन्तशब्दैर्यथा—

अलङ्कुर्वन्नुदारदमाद्यन्हृद्यालकः ।
मन्दिरास्य विधातुं स भेत्तिरान् कृतवानरि ॥

स्यादिशब्दैर्यथा—

हंसो हंसौ शुभौ हंसा हंसं हंसौ च हंसकान् ।
हंसेन वा हंसाभ्यां हंसैर्हंसाय तोषिणे ॥
हंसाभ्यां राजहंसेभ्यो हंसात् हंसस्य हंसयोः ।
हंसानां प्रभो हंसे हंसयोर्हंसकेष्वपि ॥
बाला बालौ बला बाला बालां बालौ मनोरमे ।

कालं कालवता कालात्कालाय [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

ण्यादिप्रत्ययैर्यथा—

करोति कुरुते नित्यं स कुर्वन्ति करोति किम् ।
कुरुतः कुरुथ त्वं करोषि वितनोषि च ॥
कुर्वः कुर्मो वयं कार्यं कुर्वे [illegible] ।
कुर्वीत कुर्वन्ति देवाः कुर्वे त्वं [illegible] ॥
कुर्वीत कुर्यात् कुर्युः कुर्वीत [illegible] ॥

एवं [illegible] । कर्तृकर्मादिकारकैर्यथा—

कर्ता करोति [illegible] हि [illegible] ।
[illegible] कर्माणि [illegible] मतिः ॥

स्यादिविभक्तिविशेषैर्यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥

त्यादिविभक्तिविशेषैर्यथा—

स्म [illegible] ह स्म [illegible] ।
[illegible] पुरा [illegible] ॥
[illegible] पुरा [illegible] ।
पुरा[illegible] ॥
पुरा[illegible] ।
[illegible] पुरा [illegible] पुरा [illegible] इत्यपि ॥

समासविशेषैर्यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

सामान्यवाचकैर्यथा—

भार्या [illegible] भूमिः [illegible] विविधं धनम् ।
राजा [illegible] ॥

यौगिकशब्दैर्यथा—

क्षितीशः क्ष्मापतिः क्ष्मापः क्षोणीनाथः क्षमापतिः ।
धरणीशः भूपतिः भूपः [illegible] ॥

निरर्थैर्यथा—

मकाकाचमसाराचमसामात्रिहरादरा ।
सगावगावरामसोरानोरामकर्षामर्षा ॥

सार्थकैर्यथा—

तर्णको वर्णकश्चैव कर्णकश्चित्रवर्णकः ।
कुण्डं मुण्डं महामोदं स्तोकं सद्कुलसङ्गी ॥

लाटानुप्रासप्रभवैर्यथा—

यामिनीं यामिनीनाथो मेदिनीं मेदिनीश्वरः ।
नलिनीं नलिनीकान्तस्तोषयामास तोषवान् ॥

षड्भाषासंश्रितैर्यथा—

संस्कृतं प्राकृतञ्चैव शौरसेनी च मागधी ।
पैशाचिकी चापभ्रंशं षड् भाषाः परिकीर्तिताः ॥

संस्कृतं प्रस्तुतोक्तमेव । प्राकृतभवैर्यथा—

सम्पया सरिया एमा दीहाऊ धणुहं धिणू ।
वीसा तीसा कुहो किम्पि केसुयं किं सुयं तहा ॥
सम्पत्सरिदेषा दीर्घायुर्धनुर्धेनुः ।
विंशतिस्त्रिंशत्कुतः किमपि किंशुकं किं श्रुतं तथा ॥

शौरसेनीभवैर्यथा—

कुदो अन्तेउरं दाव पदिण्णापुरवं कधम् ।
णाधो भविय भोदूण भविस्सदि करिस्सदि ॥
कुतः अन्तःपुरं तावत्प्रतिज्ञापूर्वं कथम् ।
नाथो भविता भूत्वा भविष्यति करिष्यति ॥

मागधीशब्दैर्यथा—

एते सुलिसे विआहले जाणादि सलिपदे ।
कण्णका वण्णं पण्णा पण्णाइं पण्णवज्जिदे ॥
एष सुपुरुषः विद्याधरो जानाति सुस्थितः ।
कन्यका वर्णं प्रज्ञा पुण्यानि पुण्यवर्जितः ।

पैशाचीभवैर्यथा—

कुटुम्बकं हितपकं ञातिसो तातिसो गुनो ।
भरिआ कसटं सको मट्ठी गन्तून पच्चती ॥
कुटुम्बकं हृदयं यादृशः तादृशः गुणः ।
भार्या कष्टं स्वर्गः सदृश. गत्वा पार्वती ॥

अपभ्रंशभवैर्यथा—

तहे तिरिहि ओप्पी जिमण्डम्मुहु संकुप ।
जहिं नहिं पामि धरो कहांहु तउ आगदो ॥

नरः शिरः ... [illegible] ।
... [illegible] ॥

वर्णभेदैर्यथा—

वर्णानिव स्व... [illegible] ॥ ५७ ॥
संयोगेन जनिता ये ते शब्दाः स्युः शब्दभेदजाः ।
अनुस्वारेषु विसर्गेषु ... [illegible] ॥ ५८ ॥

यथा—

कः, कुः, शिरः, कीः, मूः, पुरस्तोरसी ।
... [illegible] ॥
दिवं दीवी दिवाकराः ... [illegible] ।
... [illegible] ॥

पुनरावर्तनमाह—

न स्यात् पुनरुक्तिवर्णादिग्रहणं ... ।
श्लोकार्धे पूर्वपादेषु पुनरुक्तोऽप्यसौ समर्थयेत् ॥ ५९ ॥

यथा रामायणभारतादिषु । कथाभिर्यथा—

अस्त्ययोध्या पुराऽयोध्या पुरी स्वर्गपुरीसमा ।
तस्यां दशरथो राजा समभूद् भूमिविक्रमः ॥
तस्य ... [illegible] भूपतेः ।
रामो ... [illegible] इति ... ॥ इत्यादि ।

पुनरादिवर्णैर्यथा—

पुष्प... [illegible] ।
... [illegible] ॥
... (१) ... [illegible] ।
राजधानी हिमस्येव ... शोभते सदा ॥ इत्यादि ।

अर्धार्धवर्णैः, ये केऽपि पदार्थाः ... ते वर्ण्याः, यथा—

स्थाणोः भाति विस्तार्य ... परिपूरिता ।
भूरि... शोभते ... ॥

दिक्पूर्ववर्णैर्यथा—

अथगुणमयान् प्रातः मुहूर्ते निद्रयोज्झितः ।
सद्यः शय्यां परित्यज्य चक्रे देवगुरुस्तुतिम् ॥
नमस्कारपरावर्तपारायणमनाः क्षणम् ।
स्थित्वा ... गत्वा देहविश्वां विनिर्ममे ॥
स्नात्वा पुनरागत्य विदधे दन्तधावनम् ।
स्नानमाधाय शुद्धात्माऽनर्च देवं जगद्गुरुम् ॥ इत्यादि ।

---

(१) ...—इति क० पुस्तके पाठः ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]—

[illegible] ।

तत्रैव [illegible](१) ॥ १० ॥

[illegible]

यथा तत्रैव [illegible]—

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]—

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

मालिन्यामेव यथा—

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

प्रणमदवनिनाथोत्तंसमाणिक्यमाला[illegible] ॥

[illegible] ।

निजचरणनखांशु[illegible] ॥

नतनृपतिकिरीटस्फारमाणिक्यमाला[illegible] ।

(१) तत्रैव छन्दसा छन्दोन्तरैर्वा परिवर्तयेत्–इति ख॰ पुस्तके पाठः ।

प्रणतनृपतिराजीमौलिकोटीरकोटीस्फटिकरविजकान्तशोभमानाङ्घ्रिरम्यः ॥

एवं परकृतान्यपि काव्यानि पदान्तरैश्छन्दोन्तरैश्छन्दःसिद्धये परावर्तयेत् ।

अशेषेण छन्दसां ज्ञानोपायमाह—

क्रियन्मात्रेषु सिद्धेषु छन्दःस्वभ्यासतः सुधीः ।
शेषाणां छन्दसां सिद्ध्यै छन्दोमर्माणि चिन्तयेत् ॥ २१ ॥

यथा—भद्रिकायामन्ते गलाभ्यां रथोद्धता । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरन्तगुरोः प्रागधिकलघुना इन्द्रवंशावंशस्थे भवतः । विद्युन्मालायामन्त्यवर्णद्वयात् प्राक् लघुना मोटकम् । मोटके पूर्वगुरुस्थाने लाभ्यां तोटकम् । रथोद्धतायामादौ गुरुणा ललिता । वंशस्थे सप्ताक्षराग्रे लघुना मञ्जुभाषिणी । रथोद्धतायामादौ लाभ्यां नन्दिनी । स्वागतायां प्रथमे लाभ्यां कुटजम् । वंशस्थे पूर्वलघुना सदन्तम् । इन्द्रवज्रायां चतुरक्षराग्रे नगणेन वसन्ततिलका । शालिन्यां चतुरक्षरान्ते चतुर्गुरैर्भिश्रिता । वसन्ततिलकायाः प्रान्तगुरोः प्राक् लघुना मृदङ्गकः । शिखरिण्याः प्रान्तगुरोः प्राक् लघुद्वयस्थाने गुरुणा जयानन्दम् । शालिन्यां चतुरक्षराग्रे नगाभ्यां मन्दाक्रान्ता । छद्म्यां सप्ताक्षरप्रान्ते नगाभ्यां काञ्ची । मन्दाक्रान्तायां चतुरक्षराग्रे लघुना चन्द्रलेखा । मन्दाक्रान्तायां चतुरक्षराग्रे गुरुणा कुसुमितलतावेल्लिता । हरिण्यामादौ लघुना ललितम् । मन्दाक्रान्तायामादौ लगाभ्यां मेघविस्फूर्जिता । शार्दूले आद्यगुरुस्थाने लाभ्यां मत्तेभविक्रीडितम् । शार्दूलस्य प्रान्तचतुरक्षरस्थाने सगणेन शार्दूलललितम् । मेघविस्फूर्जितायां षडक्षराग्रे लघुना शोभा । काञ्च्यां सप्ताक्षराग्रे लाभ्यां चित्रमाला । काञ्च्यां सप्ताक्षरान्ते नगैः स्रग्धरा । काञ्च्यां सप्ताक्षराग्रे नगणेन स्रग्धरायामाद्यगुरुस्थाने लाभ्यां महास्रग्धरा । शार्दूलविक्रीडितान्ते लगौ विभ्रमगतिः । प्रमिताक्षरायामाद्यपञ्चाक्षरैः पर्यन्ते क्षिप्तैर्द्रुतविलम्बितम् । स्रग्धराया आद्यसप्ताक्षरैर्हरिण्याः प्रान्तनवाक्षरैर्जया । स्रग्धराया आद्यसप्ताक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तनवाक्षरैर्ज्योत्स्ना । मालिन्या आद्याष्टाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तनवाक्षरैश्चन्द्रोद्योतः । मालिन्या आद्याष्टाक्षरैर्हरिण्याः प्रान्तदशाक्षरैरुपमालिनी । मन्दाक्रान्ताया आद्यदशाक्षरैः शिखरिण्याः प्रान्तषडक्षरैर्मदनललिता । शालिन्या आद्यचतुरक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तद्वादशाक्षरैः कामलता । मन्दाक्रान्ताया आद्यदशाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तसप्ताक्षरैर्हरिणी । हरिण्या आद्यदशाक्षरैः शालिन्याः प्रान्तनवाक्षरैः पद्मम् । हरिण्या आद्यदशाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तसप्ताक्षरैः रोहिणी । स्रग्धराया आद्यनवाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तैकादशाक्षरैः काञ्ची । चन्द्रलेखाया आद्यैकादशाक्षरैर्हरिण्याः प्रान्तनवाक्षरैः चलम् । चन्द्रलेखाया आद्यैकादशाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तनवाक्षरैः केसरम् । हरिण्या आद्यैकादशाक्षरैः शालिन्याः प्रान्तनवाक्षरैरब्धमाला । शिखरिण्या आद्यद्वादशाक्षरैर्हरिण्याः प्रान्तसप्ताक्षरैर्मकरन्दिका । शिखरिण्या आद्यद्वादशाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तषडक्षरैः छाया । स्रग्धराया आद्यचतुर्दशाक्षरैः शिखरिण्याः प्रान्तषडक्षरैः सुवदना । इत्यादि स्वबुद्ध्याऽभ्यूह्यम् ।

[illegible]—

[illegible]

[illegible] ॥ १२ ॥

पदान्ते यथा—

[illegible] ।

[illegible] ॥

न त्वेवम्—

[illegible] । इति ।

लुप्तविभक्तिके यथा—

[illegible] ।

अलुप्तविभक्तिके यथा—

[illegible] । इति ।

[illegible] लुप्तालुप्तविभक्तिके यथा—

[illegible] ।

[illegible] । इत्यादि ।

[illegible] समासे यथा—

[illegible] ।

[illegible] ॥

न त्वेवम्—

[illegible]

[illegible] ॥

अर्धे तु सन्धिर्यथा—

[illegible] ।

[illegible] ॥

यतिं कुर्यात् पदान्तस्थां पदमध्येऽपि कुत्रचित् ।

यथा—

यतीश्च [illegible] इत्यादि ।

यथा वा—

कूजत्कोयष्टिकोलाहलमुखरभुवः प्रान्तकान्तारदेशाः ।
हासो हस्ताग्रसंवाहनमपि तुलिताद्रीन्द्रसारद्विषोऽस्य ।
वैदग्ध्यं [illegible] ।
[illegible] पानीयमाद्यावपति हि महिष पश्चात्ता [illegible] । इति ।

स्यात् पूर्वोत्तरभागस्यैकाक्षरत्वे तु नो यतिः ॥ १३ ॥

पूर्वभागस्यैकाक्षरत्वे यथा—

एतस्या गण्डतलममलं गाहते चन्द्रकक्षाम् ।

एतासां राजति सुमनसां दामकण्ठावलम्बी । इति ।

क्वचन मध्येकाक्षरान्ते यथा—

सुरासुरशिरोरत्ननिघृष्टचरणारविन्दः शिवः, इति ।

पादान्तेऽपि पदमध्ये न प्रायः क्रियते यतिः ।

यथा—

प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारायणचरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम् । इति ।

सन्धौ स्वरः क्वचित् पूर्वान्तवत् क्वचित् परादिवत् ॥ १४ ॥

पूर्वान्तवद्यथा—

स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ।
अम्भातातीमुकुम्भोल्लसमिव दधत इति ।
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।

परादिवद्यथा—

स्कन्धे विन्ध्याद्रिबुद्ध्या निकषति महिषस्याहितोऽसूनहार्षीत्--इति ।

न पूर्वोत्तरभागस्थैकाक्षरे स्वरसन्धयः ।

यथा—

अस्या वक्त्राब्जमवजितपूर्णेन्दुशोभं विभाति । इति ।

स्यात्सन्धौ व्यञ्जनं यवादेशोऽपि च परादिवत् ॥ १५ ॥

सन्धौ व्यञ्जने यथा—

शूलं शूलं तु नार्हं प्रहर हर हृषीकेश केशोऽपि चक्रकेणाकारि किं ते—इति ।

यवादेशेऽपि यथा—

अच्छिन्नप्रसराणि नाथ भवतः पातालकुक्षौ यशां-
स्यद्यापि क्षपयन्ति कोकिलकुलच्छायापराणि तमः । इति ।
विततघनतुषारक्षोदशुभ्रासु पूर्वा-
स्वविरलपदमालां श्यामलामुल्लिखन्तः । इति ।

सम्बद्धानामुत्तरेण पादेनैकस्वरस्पृशाम् ।
प्रादीनां पूर्वपादान्ते यतिर्न क्रियते क्वचित् ॥ १६ ॥

यथा—

दुःखं मे प्रक्षिपति हृदये दुःसहस्त्वद्वियोगः ।

पूर्वपदसम्बद्धानामनेकाक्षराणां तु क्रियते ।

पूर्वपदसम्बद्धानां यथा—

श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि ।

अनेकाक्षराणां तु यथा—

दूरारूढप्रमोदं हसितमिव परिस्पष्टमासां सखीभिः । इति ।

प्राक्पदाश्रितैकाक्षरं चादेः पूर्वं तु नो यतिः ॥ १७ ॥

[illegible]—

[illegible] ।

[illegible] ।

यथा—

[illegible] ।

[illegible] । इत्यादि

[illegible] ॥ ३८ ॥

[illegible]—

[illegible] ।

[illegible] ॥

इति श्री [illegible] ॥

अथ छन्दःपूरणाय सामान्यशब्दाः ।

छन्दःस्वनुष्टुबादिषु शब्दाः शोभनार्थनिदर्शने ।
क्रमात्क्रमोचिता ज्ञेयाः सामान्यैकाक्षरादिकाः ॥ ३९ ॥
प्रथमेऽनुष्टुभः पादे क्रमादेकाक्षरादयः ।
व्यतिक्रमाच्च कथ्यन्ते शब्दाः साधारणा यथा ॥ ४०

[प्रथमैकाक्षरम्—[illegible] ।

आद्याक्षरद्वयम्--श्रीमत् श्रेष्ठम् ज्येष्ठम् [illegible] प्राज्यम् [illegible] [illegible]
तारम् [illegible] धुर्यम् वर्यम् रम्यम् काम्यम् [illegible]
[illegible] हारी मञ्जु चारु वल्गु मध्यम् नि[illegible]
[illegible] [illegible] स्फूर्जत् [illegible] सदा [illegible] स्फु[illegible]
भ्राजत् [illegible] [illegible] परम् वरम् महत् पद्[illegible]
स्फुरत् लसत् लुलत् स्खलत् ।

आद्याक्षरत्रयम्--निःशङ्कम् सच्छाय. सच्छोभम् शोभाढ्यम् वैतन
विस्फूर्जत् विक्रीडत् प्रोद्दाम प्रोत्तुङ्ग प्रोत्ताल
सपदि प्रकटम् विकसत् विलसत् निकामम्
प्रकामम् प्रसर्पत् उदञ्चि विसर्पि स्तोम
सर्वदा सर्वथा सर्वत. सत्वरम् निश्चित[illegible]
विस्फुरत् प्रोल्लसत् ।

आद्याक्षरचतुष्टयम्—श्यादिव जवादिव सर्वकालम् सुनिश्चितम्
प्रभायुक्तः स्फूर्जच्छाय. श्रियान्वितः ।

चतुर्थाद्ये एकाक्षरम्--हि तु न च स ।

अनुलोमप्रत्यागदम्—स्यात् स्थलम् स्तुतम् भूतम् सदा अस्वर्द्ध ज्ञवात् मदन् धाम्
याम् ध्रुवम् तुलम् स्तुत्य भवत् गुणन् त्रिवन् कवन् ।

अनुलोमप्रोज्ज्वलम्—शीत मेघ प्रभावविभावी मतीश्वरहृदयो विभावहृदयो ।

अनुलोमप्रो अनुत्तमादि—स्वादेव जवादेव वराभोगवकुर्धीयो भवत्पूर्वभवनन्दनो
स्तुत्यशोभवच्छायो ।

अथ कवलितमेलासहराणि, आत्मवादाम्—धीः शिर् गुण ग्रुप् ।

अन्त्याद्यरुपम्—शरण वेतान् मीदम् प्रस्तम् सत्यम् निश्चम् कामम् कालम्
श्रीमान् शौरिम् भेदम् स्वरम् तारम् वर्धम् द्रुतम् ।

अन्त्याद्यरवदम्—ब्रजन्त. लक्ष्मीः सर्वांगः हरामः लोमाक्षः हरमीशाम्
हस्ताम् स्वस्ताम्: सच्छोभ: नारायणीः वर्धीनीः सत्यश्रीः ।

तान्त्रा: पूर्वोदिता एव कवलिताः अनुस्वाराः ।

अन्त्याद्यरवदनम्—प्रवर्धीयम् हविस्थानीयम् स्फुलदमीयम् हवन मनयद् वेगतः
श्रीमान् कलवायुगः समर्थनात्मः प्रवच्छायः ।

अन्त्याद्यरवदम्—वर्द्धिवस्ताप: वारणस्थाप: स्फुलिताम्बीकः स्वमनमत्रीकः ·
पीतभिषा गुणः वानारीयः क्षणानमर्थीकः प्रचण्डोभासः ।

सकलोऽपि पादः—अनुलभिमयोऽभावः वाग्वल्लभकमलाली दयाद्यनस्फूर्तिः
कलगुरुचलनुपूर्वयोः विभावीभालयोभी प्रभावभावनभावः
विभावात्मभासा, इति स्वयम्भोविष्णुः ।]

त्रिर्गोविन्दतुभा पादे यावदेवाऽन्तरात्मयम् ।
विशेषं पूर्ववादोर्न कथयन्ति बहुश्रुताः ॥ ५१ ॥

[सर्वदा सर्वदैव स्वादेव जवादेव शोभागुणः हारिदेव
स्वादिह जवादिह मीदकश्रीः स्फूर्जच्छापः वसुधीकः
आच्छायः वराभोगः महाभोगः प्रचण्डीः विस्तारिः ।

अनुलोमयग·—पूर्वापरबंधिताक्षरमयम् ।

अनुलोमयो वरदादि—स्वादृशो जवादृशो मनोरमम् मनोहरम् समन्ततः हारिलवपि
वर्णीति महामहाः ।

अथ कवलितमेलाक्षरमाषाम्—भाव् शुप् हक् हन मून् पूर मद् यर् भू हक् ज हि
वै है भो दा सन स सा भा च्य सा व हो
य म ये भो ।

अन्त्याद्यरुपम्—स्फुटम् भ्रुवाम् ध्रुतम् ध्रुवम् स्वयम् स्वात् जवात् अलम्
मदा सदा कर्मैः भरम् परम् विरात् शुभम् वरम् ।

अन्त्याद्यरमयम्—सर्वदा सर्वत· सर्वथा निश्चयः सत्वरम् सन्ततम् मिश्रितम्
वेगतः ञ्चकैः अञ्जसा शोभित. सुन्दरम् पेशलम् कोमलम्
.. निर्मलं मञ्जुलम् ।

कान्तिकमेऽपि मनुष्यतास्याः पूर्वोक्ता एव ।
आद्याक्षरत्रयम्—मञ्जुलितिः कान्तकान्ति प्रभाकान्तिः प्रोल्ल
कोमलकमः प्रमन्युतिः प्रभवत्प्रभ प्रमाण
कान्तिमन्दिरम् दुतिधन्वान् कान्तिजिताम् प्रभव
मनोभवः विभाद्युतिः स्फुरितोज्ज्वल विलोक
अन्त्याक्षरद्वयम्—समालीनितिः मनोनीभा द्युतिमञ्जुलिः अवनम
कान्तिनिकेतनम् इमामकमः कमलस्फाति कमित्र
सकलाद्यः—शोभितलितशोभितः कान्तकान्तिनिकेतनम् दुतिमल्लकम
विभाभिभवभाग्यः विभाद्युतिविभवी मनोहारिम
महामहिममन्दिरम् महोत्पलमहोमयः ।
पादद्वयम्—
चमत्कारकरस्फारसमयाग्रमहामाख्यः ।
मनोरमनमत्कारस्कारितमण्डलमन्दिरः ।
मनोहरतारस्फूर्जदूर्जस्वलचमत्कृतः ।
नवनाननन्दनोद्दामसामग्रीपात्रमन्दिरम् ।
विस्फुरद्रश्मिविस्मेरविस्मयाविष्टविष्टपः ।
प्रीतिस्फीतिकरप्रोद्यत्प्रभासंहतिमंदिरः ।
मनोहारिमहोत्कृष्टपरूपाख्यायथाश्रितः ।
अत्यद्भुतवपुःशोभासम्भ्रान्तभुवनत्रयः ।]

एवं साधारणैः शब्दैरौचित्येन नियोजितैः ।
दत्ताश्छन्दःसु सर्वेषु कुर्वन्ति पदयोजनाम् ॥ ४२ ॥

[अथेन्द्रवज्रायां पूर्वाक्षरद्वयम्—उद्यन् माद्यन् पश्यन् राजन् रञ्जन् सर्पन्
आद्यमक्षरत्रयम्—भ्राजिष्णु विभ्राजि रोचिष्णु प्रधानः प्रशस्य वर्द्धिष्णु सं
आद्यमक्षरचतुष्टयम्—स्फारस्फुरन् प्रोद्दोलसन् वर्धोद्यन् स्पष्टस्फुरन् ।
अक्षरपञ्चकम्—विस्मेरशोभः प्रोल्लासिलक्ष्मीः उत्सर्पिशोभः स्मेरप्ररोहन् ।
अक्षरपञ्चकात्—बहु दृढ गुरु जव वर स्फुट घन स्मितम् ।
अक्षरपञ्चकात्—निबिड बहुल रुचिर सुभग विमल प्रवर प्रकट
प्रचुर प्रभूत प्रसभ प्रभवन् विलसन् विकसन् विहसन्
प्रचरन् प्रसरन् ।
अन्त्याक्षरत्रयम्—प्रधान प्रशस्य प्रभाव विभाव प्रवीण शुभश्रीः प
सुशोभः स्फुटश्रीः प्रसर्पत् प्ररोहत् विसर्पत् विकासि वि
विसर्पि विसारि ।
उपेन्द्रवज्रायां पूर्वाक्षरद्वयम्—लसत् मिलत् स्फुरत् ज्वलत् स्फुटम् धुन
आद्यवर्णत्रयम्—प्रधान प्रशस्य प्रवीण धुरीण प्रसेक विकासि विसर्पि विल

[illegible]—[illegible] मिलन्दभा ।
[illegible]—[illegible] विनिर्मितो [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible]—[illegible] सर्वे [illegible] ।
[illegible]—[illegible] हरिण ।
[illegible]—[illegible] गुरुता गुरुतम ।
[illegible]—[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]—[illegible] ।
[illegible]—[illegible] ।
[illegible]—[illegible] ।
[illegible]—[illegible] हारि [illegible] ।
[illegible]—[illegible] ।
[illegible]—[illegible] ।
[illegible]—[illegible] विमल बहुल ।
[illegible]—[illegible] प्रचुर [illegible] सुविमल [illegible] । [illegible] ।
[illegible]—[illegible] ।
[illegible]—निबिड प्रचुर बहुल प्रवर ।
[illegible]—प्रथमर अविरल सुनिबिड घनतर ।
[illegible]—बहुलतम प्रकटतर अतिनिबिड अधिकतुर ।
[illegible]—अविरलतम प्रथमतम बहुलनिबिड अधिकरुचिर ।
[illegible]—अविरल[illegible] अतिर[illegible] बहुलनिबिड[illegible] प्रथम[illegible] ।
[illegible]—हय रथ सार सार ।

मन्दाक्रान्तायामाद्यपादचतुष्टयम्—उद्यन् मादन् नर्तन् नृत्यन् मेदुर कोमल भासुर
आद्यपादचतुष्टयम्—स्वान्तपूर्णं कन्दर्पदर्पं सर्वेभ्यः लोलोन्मेष
चन्द्रार्धाः ।
चतुर्थांशे—चतु दर घन घर ।
चतुर्थांशे—विविध कुसुम मधुर स्फुरित रुचिर ।
चतुर्थांशे—धवल कुसुम ललित विलसित विभ्रम ।
चतुर्थांशे—प्रवरविलसत् रुचिरविलसत् स्फुरत्सारविः कुसुममदः ।
हरिणायामपि एवं मालिनीप्रान्तगतत्रयम् ।
आद्यपादत्रयम्—अर्धेन्दोरुल्लसितकिरण् विधानन्दमत्युद्गतम् शीतशीतिकरबिम्ब
रुचीरकन्दर्पशरदयम् ।
शार्दूलविक्रीडिते आद्यपादत्रयम्—प्रद्योतत् प्रोन्मीलत् प्रत्यूषे कल्लोलत्
कल्लोलत् स्वाराधीः आरभीः कस्मीरा
सन्ध्यायः शोभाधात् ।
आद्यासचतुष्टयम्—चमत्कार रङ्गत्तुङ्ग पीयूषार स्मेरेक्षण विभ्राजित्
नीरविन्दु स्फारस्मेर ।
आद्यपादत्रयादि—लोलोन्मीलित कर्णपूरित स्फारस्मेरित साहसिक ।
आद्यपदत्रयादि—हरहासदल् लोलाकलमिलत् प्रावृण्मदजलत् कल्लोलविलसितैः
चरणान्तमध्ये—प्रवरि प्रसारि विस्फारि मनोज्ञ प्रसन्न प्रभाव सौरभि विकासि ।
मध्यान्तमध्ये—विकसत् विकसत् विलसत् विचरत् रुचिर ललित कुसुम विमल विभव
द्वादशान्तमध्ये—स्फारस्फुरत् स्फूर्जन्मदाः कौतुकगुणः प्रोद्योतत् रम्योदर्
द्वादशान्तमध्ये—प्रोद्यत्प्रसरत् आविर्भवदंशीः आभ्यविर्भाव प्रोद्यत्प्रभाव स्फुरत्प्रकाश
पञ्चदशान्तमध्ये—सारस्फुटित सदंशुक रङ्गत्तुङ्ग तारोदार विभ्राजित संशोभित ।
स्रग्धरायां पूर्वं चतुरक्षरादि—स्फारस्फूर्जत् लोलोन्मीलत् सर्वत्रंसी. प्रोल्लासितांशी
चतुर्थान्तमध्ये—प्रसर्पत् विराजत् स्फुरद्भिः शोभन प्रसारक प्रभाव ।
सप्तमान्तमध्ये—भास्वर स्फुटतम प्रगुण विभ्रम विकसित विलसित प्रकटित ।
एकादशान्तमध्ये—विलसत् विकसत् विचरत् सरस विमल विशद मधुर रुचिर ।
चतुर्दशान्तमध्ये—कलगुणजगत् चारुकान्त् सारसर्पत् प्रोद्यन्मणीः स्फारशोभ ।
अष्टादशान्तमध्ये—प्रकामम् नितान्तम् विस्फार्य प्रसर्य इत्यादि ।]
एवमन्यच्छन्दस्स्वपि ज्ञेयम् ।

दीर्घह्रस्वादिवर्णगणप्रस्तारतः क्रमात् ।
ज्ञेयाः साधारणाः शब्दाः सर्वच्छन्दोऽभियुक्तये ॥ ५३ ॥

एते शब्दा मन्त्रकलाप्यकल्पलतापरिमलात् ज्ञेयाः ।
इति श्रीअमर० छन्दःसिद्धिप्रताने प्रथमे समस्यापूरणस्तबकः ॥

अथ वादशिक्षा।

वादेऽनुप्राससुक्तोक्तिः स्वोत्कर्षः परगर्हणा।
कुलशाखादिसंप्रश्नः स्वशाखाध्ययनप्रथा ॥ ७४ ॥

अनुप्राससुक्तोक्तिर्यथा—

जल्पामि कल्पामितधीर्भूमौ भ्रमोटनाश्रिताः।
वदामि दामि भो जल्पिष्यामि श्यामितशात्रवः ॥
जल्पामोऽनल्पसम्बोधवादसादरनादिनः।
एवं शब्दाः सानुप्रासाश्चिन्त्या वादोक्तियुक्तये ॥

[कियन्तोऽपि सानुप्रासाः शब्दा यथा—

सूरि भूरि पूरित सूरीणाम् दूरि कुरी क्रूरीकृतम् दम्भ जम्भ रम्भ स
भम्भ क्रूर तूर पूर मूर पूरण क्षोभ लोभ प्रेम स्थेम हेम क्षेम हेमया धे
खेमदः ते महान्तः प्राज्ञ मान्य धान्य नान्य तान्यवदस्थापयन् भूप स्तूप
यूप कूप रूप सूपकार भूम्याम् धून्याम् अवन्याम् वन्याम् गुर्वी उर्वी उर्वी
क्षोणी घोणी शोणीकृत द्रोणी क्षमायाम् मायाम् छायाम् जायाम् सायान्धतम
व्योम सोम रोम स्तोम कोमल लोम कोमया यो महान् उक्ति युक्ति शु
शुक्ति मुक्ति सोहम् मोहम् द्रोहम् दोहम् कोहङ्कारः दोह लोह दोहद स
सन्दोह दुग्ध मुग्ध स्निग्ध विदग्ध दात्र गात्र पात्र क्षात्र नात्र छात्र
शात्रव गोत्र स्तोत्र कोत्र पोत्र योत्र होत्र कुर्याम् माधुर्यम् चातुर्यम् तुर्यम् पु
काव्यम् श्राव्यम् नाव्यम् क्रव्यम् वाद नाद माद माद सादर छाद छाद यादः
अब्द शब्द ध्यान अध्यान ध्मान गान ज्ञान यान स्थान पान भान मान यान
जोष तोष दोष शोष पोष लोला कोला कोलाहल गोला दोला तोलन लोलुप मन्द
तन्द्र चन्द्रमाः सान्द्र पद्र भद्र मद्र वाचः काच प्राचलत् माच वाचि काचित् स
वाचाल वाचाट प्राचालीत् प्राणी वाणी वाणी पाणी कृत्या भारत्या क्षारत्या
भाषा दाक्षा गावो नावो प्रस्ताव स्थावर द्राव पावन भाव राव हाव सत्त्व
सत्यापितनत्या हत्या पत्या मत्या रत्या गीर्वाण गीर्वाण कविता मविता स
रविता रचिता पाता नैव दैव सैव धीर कीर क्षीर चीर जीरक सीर नीर वीर सीर
कोटीर कुटीर वानार महीरमण आरब्ध लब्ध स्तब्ध वर्ण कर्ण अर्ण वर्णक तर्णक अ
पर्णक अर्णव स्वर्ण पण्डित खण्डित दण्डित मण्डित क्रुद्ध शुद्ध रुद्ध शुद्ध प्रबुद्ध युद्ध
भास्वती भारती भवती दृशा कवि गवि छवि पवि रवि रिक्त सिक्त विविक्त द्वेधा
वेधा मेधा मेधावी आतुर चतुर कोत्र क्षेत्र तेत्र वेत्र नेत्र येत्र क्षत्र क्षेत्रज्ञ क्षेत्रज्ञ
चर्म नर्म शर्म मर्म कर्म धर्म हर्म्य दक्ष कक्ष यक्ष पक्ष पक्ष रक्ष भक्ष कुमारेन्द्र कल
दल पल धवल फल पटुल हल गेय जेय देय ज्ञेय धेय मेय पेय हेय मेय विधेय पा
पर्वाण धुर्वाण दर्प कर्प स्वर्ण तर्ष ... सर्पण सर्प तर्प विनद छद पद म
मान तान स्थान दान ... छान मान सर्व गर्व खर्व पर्व

कपर्देन अट्टहास हुङ्कार ओङ्कार आकार कोप गोप आटोप रोप ओघ घोघ घोप रोघ दोघ कन्दर्प दर्प अपवर्ग भाव प्रताप ।]

स्वोत्कर्षो यथा—

ज्योतिषामिव तिग्मांशुस्ताराणामिव चन्द्रमाः ।
सैन्येशानामिव स्कन्दः सर्वेषामयमुत्तमः ॥

सर्वमाहेन्द्रो, सारसमुद्रो यथा—

वसूनां पावकश्चन्द्रस्ताराणां, ज्योतिषां रविः ।
रुद्राणां शङ्करो, यक्षरक्षसां धनदोऽपि च ॥
गन्धर्वाणां चित्ररथो, बृहस्पतिः पुरोधसाम् ।
महर्षीणां भृगुर्मुनिर्देवर्षीणां च नारदः ॥
सैन्येशानां कार्तिकेयो, मरीचिर्मरुतामपि ।
सिद्धानां कपिलो, व्यासो मुनीनां, वेदिनां मनुः ॥
यादसां वरुणोऽनन्तो नागानां, कविनां स्मरः ।
स्वर्गिणां वासविः, शुक्रः कवीनां, नृपतिर्नृणाम् ॥
सर्वशस्त्रभृतां रामः, पाण्डवानां धनञ्जयः ।
सर्वायुधानां दम्भोलिः, पक्षिणां गरुडस्तथा ॥
उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां गजानामभ्रमूपतिः ।
विद्यानामध्यात्मविद्या गायत्री छन्दसामपि ॥
झषाणां मकरः, सिंहो मृगाणां, कामधुग् गवाम् ।
पर्वतानां मेरुगिरिः, स्थावराणां हिमालयः ॥
नदीनां जह्नुतनया सरसां सरितांपतिः ।
अक्षराणामकारश्च भूतानामपि चेतना ॥
वेदानां सामवेदोऽपि मासानां मार्गशीर्षकः ।
यज्ञानां जपयज्ञश्च श्रीकृष्णः सर्वशालिनाम् ॥
वसन्तः सकलर्तूनामोषधीनां यवोऽपि च ।
तृणानां दर्भो, धातूनां स्वर्णं, ध्यानां(१) मनस्तथा ॥

प्रशस्या पर्वण्या भुवनभवने जीवनभृतां
ध्वजानुध्यानानां, पवनपथरत्नं द्युतिमताम् ।
गिरीणां स्वर्णाद्रिर्मणिगणमुख्यानां द्युमणि-
र्द्रुमाणां कल्पद्रुः, सकविनिवहानामहमहो ॥

इतरेषामपि वर्ण्यानामुत्कर्षायोपमानान्येतानि कल्पनीयानि । यथा—

पीयूषमोषधिषु, शाखिषु कल्पशाखी,
चिन्तामणिर्मणिषु, धेनुषु कामधेनुः ।

---

(१) [illegible]

ध्यानं तपस्सु, सुकृतेषु कृपा, मनेषु
	मज्जनं, शिशिरतिरस्करोतु ॥
कृष्णो विशालमहतीम्मनोरथशो
	जयेदृषा जम्मनिनुम्मकुम्भिनः ।
मया समं तत्त्वमनत्त्वचित्तमो
	मुधा कृतोन्मादविचारमारः ॥
त्वयाऽभ्येरारब्धे करचरणवारेण तरणं
	कोणोपकान्ते स्यामकलं चाऽम्बरमणेः ।
शिरोधेन स्वर्गाभ्रवरदलमङ्गीकृतमहो
	महोधेन ध्याता यदिह मम माद्रेन समता ॥
वराभां वरामोदर(?)पद्मविद्धोचिरस्त-
	प्रालम्मालिशीर्षिभर्भवनि मतिहीने सति पुनः ।
मदन्याये कृन्ध्य वचिरपुरन्धे मग्नकलां
	हलसंयोगकर्णी गगनद्युमनं मुहिनिवहैः ॥
प्रारेभे मिकताकलाशननिर्द प्रोद्दामदावानल-
	ज्वालाकालिकृमनुपष्टेश्वराकच्याकारवर्णालेकनम् ।
सम्मानजपुरानकर्म मनसा यद्विश्वविश्वम्भर-
	विद्दद्ध्याद्रशब्द मम भो वाडोन्दिरहाङ्गना ॥
यद्यांग्रवयौबलनगधाद्गा स्वर्दिमिरन्नैः पिनकुचश्वशा ।
[illegible] मजनयोद्गते चर ॥
[illegible] कि कृत कृत्ताद्विधान्कल,
	निद्रः [illegible] ।
[illegible]
	[illegible] ॥
[illegible] कि कृत
	[illegible] कि पुनः ।
[illegible]
	[illegible] ॥
[illegible]
	[illegible] ।
[illegible]
	[illegible] ॥
[illegible]
	[illegible] ।

[illegible]

यद्धर्मामकरन्दमञ्जुलरसैः स्फूर्जत्कलाशालिनी
　　काप्येषा मम शेमुषी समनसां स्वान्तानि हर्तुं क्षमा ॥
अये यस्य न कोऽपि रोपितपदो विद्वान् पराप्रतिभ-
　　प्रौढिप्राभृतढौकनीति नियतं भागोरिवोद्भमजः ।
सोऽहं मोहतमःप्ररोहदमनः प्रागल्भ्यसम्यक्स्फुर-
　　द्वाग्दीप्तिप्रसरप्रकाशितसदस्वृन्दारवृन्दारकः ॥

परगर्हणा यथा—

　　कृष्णसर्पस्य मण्डूकश्चपेटां दातुमुद्यतः ।
　　रे मूढ ! यन्मया सार्द्धं विवादं कर्तुमिच्छसि ॥

एवं वृषभः शरद्गिरिं विषाणैः प्रहर्तुं, द्विपो दन्ताभ्यां गिरिं पातयितुं, शशकः कराभ्यां सिंहस्कन्धकेसरान् क्रष्टुं, मूषकः स्वदन्तैर्मार्जारदंष्ट्रां पातयितुमुद्यत इत्यादि । यथा—

　　तुलया तोलनं मेरोः करेण स्थगनं रवेः ।
　　मानं व्योम्नोऽङ्गुलीभिर्वत् प्रेक्षध्वमिदं मञ्जयम् ॥

एवं बाहुभ्यामर्णवतरणम्, शिरसा गिरेर्भेदः, पद्भ्यां नद्याः प्रतिस्रोतोगति-रित्यादि । यथा—

　　इदं पाषाणदलनमन्धस्याऽऽलेख्यदर्शनम् ।
　　मन्त्रणं बधिरैर्मूढ ! त्वया वादं तनोमि यत् ॥

एवं जलविलोडनं, व्योमहननं, निर्दलदण्डनं मृगतृष्णायां जलादानमिति । यथा—

　　खड्गधारापथभ्रमणमयश्चणकचर्वणम् ।
　　अङ्गारतापनं प्रेक्ष्यध्वं मञ्जयमीदृशे ॥

एवं सिकताकणभुक्तिः, तमस्तुलाने, दावानलज्वालालिङ्गनं, कृष्णसर्पमुखचुम्बनं, व्यालखेलनमित्यादि । यथा—

　　करेण काङ्क्षसि मर्ष्टुं भूम्यः स्वर्गद्रुममञ्जरीम् ।
　　वादेन यदसौ मूढ ! जिघृक्षुर्मामयधिपम् ॥

एवं शेषशेखरमणि, गरुडपक्षिखननम्, ऐरावणदन्तोत्पाटनं, कृतान्तमहिषेण पानीयमानयितुं, सिंहदंष्ट्रया कण्डूमपनेतुमित्यादि । यथा—

　　शशकोऽसस्त्वया सिंहः पादाघातेन बोधितः ।
　　यदहं वाद्यवकाटोपेन परिबोधितः ॥

एव हस्ताघातेन कृष्णाहिरकणोद्धृतः, वाताभिमुखस्थितेन दावाग्निर्ज्वलितः, शरीरपीडनाय कपिकच्छूलताऽऽलिङ्गिता, दुर्वासा दुर्वचनैः कोपित इत्यादि ।

कुशलाद्यादिमप्रश्नो यथा—

　　कस्मिन् कुले तवोत्पत्तिः कुत्र शास्त्रे परिश्रमः ।

स्वाराज्याख्यप्रभा यथा—

लक्ष्मणे मम दृशत्वं गाढिते मोहिता मतिः ।
तर्के कर्कशतात्वं च शास्त्रे नाहित मे श्रमः ॥

इत्याद्यनेकोल्लेखैः सर्वैश्छन्दोभिर्नाशोऽप्यनर्गलः ।

इति श्रीजिनदत्तसू० छन्दःसिद्धिप्रताने यारम्भणकश्चतुर्थः ॥

अथ वर्ण्यानि कथ्यन्ते तानि यानि कवीश्वरैः ।
महाकाव्यप्रभृतिषु प्रबन्धेषु बबन्धिरे ॥ ४५ ॥
राजाऽमात्यपुरोहितौ नृपवधू राजाङ्गजः सैन्यपो
देशग्रामपुरीसरोऽब्धिसरिदुद्यानान्यरण्याश्रमाः ।
मन्त्रो दूतरणप्रयाणमृगयाश्वेभर्त्विनेन्दूदया
वीवाहो विरहः स्वयंवरसुरापुष्पाम्बुखेला रतम् ॥ ४६ ॥
नृपे विद्या नयः शक्तिर्बलं तस्करतात्तयः ।
प्रजाशास्तिः प्रजारागो धर्मकामार्थतुल्यता ॥ ४७ ॥
प्रयाणरणलङ्घादिशाखाखण्यरिपराजयः ।
अरिनाशोऽरिशैलादिवासोऽरिपुरशून्यता ॥ ४८ ॥
महःश्रीदानकीर्त्याद्या गुणौघा रूपवर्णनम् ।
मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः ॥ ४९ ॥
महामात्ये नयः शास्त्रं स्थैर्यं बुद्धिर्गभीरता ।
शक्तिः शस्त्रमलोभत्वं जनरागो विवेकिता ॥ ५० ॥
मन्त्री भक्तो महोत्साहः कृतज्ञो धार्मिकः शुचिः ।
अकर्कशः कुलीनश्च स्मृतिज्ञः सत्यभाषकः ॥ ५१ ॥
विनीतः स्थूल(१)लक्षश्चाऽव्यसनो वृद्धसेवकः ।
अक्षुद्रः सत्त्वसम्पन्नः प्राज्ञः शूरोऽचिरक्रियः ॥ ५२ ॥
राज्ञा परीक्षितः सर्वोपधासु निजदेशजः ।
राजार्थस्वार्थलोकार्थकारको निस्पृहः शमी ॥ ५३ ॥
अमोघवचनः कल्पः पालिताशेषदर्शनः ।
पात्रौचित्येन सर्वत्र नियोजितपदक्रमः ॥ ५४ ॥
आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिकृतश्रमः ।
क्रमागतो वणिक्पुत्रो भवेद्राज्यविवृद्धये ॥ ५५ ॥

कुलकम्—

पुरोहिते स्मृतिर्वेदा निमित्तापत्प्रतिक्रिया ।
दण्डनीतिज्ञता शुद्धधर्मशीलकुलक्रमाः ॥ ५६ ॥

---

(१) वदान्यः ।

[illegible] विद्यात् [illegible] ।
[illegible] ॥ ५७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५८ ॥
[illegible] मध्ये [illegible] ।
[illegible] ॥ ५९ ॥
[illegible] ।
[illegible] (१) [illegible] ॥ ६० ॥
[illegible] ।
[illegible] च [illegible] ॥ ६१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७३ ॥

(१) [illegible] ।

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ ७४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ८० ॥
वर्षासु घन[illegible] ।
आलोक[illegible] ॥ ८१ ॥
शरदीन्दुरविपटुत्वं जलाच्छताऽगस्त्यहंस[illegible] ।
सप्तच्छद[illegible] ॥ ८२ ॥
हेमन्ते दिनलघुता शीतयव[illegible]हिमानि ।
शिशिरे शिरीषपद्माहि[illegible] ॥ ८३ ॥
सूर्येऽरुणता रविमणि[illegible]प्रीतिः ।
तारेन्दुदीपकौषधि[illegible] ॥ ८४ ॥
चन्द्रे कुलटाचक्राम्बुजमानविरहि[illegible]म् ।
जलधिजननेत्र[illegible]प्रीतिः ॥ ८५ ॥
विवाहे स्नानशुभ्राङ्गभूषा[illegible] ।
वेदी सीमन्तताम्बूललाजा मङ्गलवर्तनम् ॥ ८६ ॥
विरहे तापनिःश्वासचिन्ता मौनं कृशाङ्गता ।
अब्जशय्या निशादैर्घ्यं जागरः शिशिरोष्णता ॥ ८७ ॥
स्वयंवरे शचीरक्षा मञ्चमण्डपसज्जता ।
राजपुत्री नृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम् ॥ ८८ ॥
सुरापाने विकलता स्खलनं वचने गतौ ।
लज्जा मानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्तेक्षणभ्रमाः ॥ ८९ ॥
पुष्पावचये पुष्पावचयः पुष्पार्थप्रार्थने दयिते ।

मानार्थं गोत्रस्खलनेर्ष्या वक्रोक्तिसम्भ्रमाश्लेषाः ॥ ९० ॥
जलकेलौ सरःक्षोभश्चक्रहंसापसर्पणम् ।
पत्रग्लानिपयोबिन्दुद्रुमागा भूषणच्युतिः ॥ ९१ ॥
रते सात्त्विका भावाः सीत्कारः कुड्मलाक्षता ।
काञ्चीकङ्कणमञ्जीररवोऽधरनखक्षते ॥ ९२ ॥
वर्ण्येषु वर्ण्यभावानां दिङ्मात्रमिति कीर्तितम् ।
चिद्रूपैश्चिन्त्यमानानां भवत्येषामनन्तता ॥ ९३ ॥
असतोऽपि निबन्धेनाऽनिबन्धेन सतोऽपि च ।
नियमेन च जात्यादेः कवीनां समयस्त्रिधा ॥ ९४ ॥

असतोऽपि निबन्धो यथा—

रत्नादि यत्र तत्राऽद्रौ हंसाद्यल्पजलाशये ।
जलेभाद्यं नभोनद्यामम्भोजाद्य नदीष्वपि ॥ ९५ ॥
तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यं सूचीभिर्भेद्यताम् ।
अञ्जलिग्राह्यता कुम्भोपवाह्यत्वे विधुत्विषः ॥ ९६ ॥
शुक्लत्वं कीर्तिहासादौ कार्ष्ण्यं दुष्कीर्त्यघादिषु ।
प्रतापे रक्ततोष्णत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः ॥ ९७ ॥
विभावर्यां भिन्नतटाश्रयणं चक्रवाकयोः ।
ज्योत्स्नापानं चकोराणां वर्णयेदसदप्यदः ॥ ९८ ॥

चतुर्भिः कलापकम् ।

सतोऽप्यनिबन्धो यथा—

वसन्ते मालतीपुष्पं फलं पुष्पं च चन्दने ।
अशोके च फलं ज्योत्स्नाध्वान्ते कृष्णान्यपक्षयोः ॥ ९९ ॥
कामिदन्तेषु कुन्दानां कुड्मलेषु च रक्तताम् ।
प्रियङ्गुपुष्पे पीतत्वं सरोजमुकुलादिषु ॥ १०० ॥
हरित्त्वं दिवा नीलोत्पलानां स्मेरता दिवा ।
शेफालिकाकुसुमे भ्रंशं वर्जयेत सदप्यदः ॥ १०१ ॥

त्रिभिर्विशेषकम् ।

नियमो यथा—

मुक्तास्ताम्रपर्ण्यामेवाऽब्धिष्वेव मकरानपि ।
भूर्जद्रून् हिमवत्येव मलये एव चन्दनम् ॥ १०२ ॥
सामान्यग्रहणे पादिशुक्लो कृष्णत्वमेव हि ।
रक्तत्वमेव रत्नानां पुष्पाणां शौक्ल्यमेव च ॥ १०३ ॥
तथा वसन्त एवान्यभृतानां ध्वनिनोद्गमम् ।
वर्षास्वेव मयूराणां रुतं नृत्तं च वर्णयेत् ॥ १०४ ॥

त्रिभिर्विशेषकम् ।

नियमविशेषो यथा—

नीलकृष्णयोर्हरितकृष्णयोस्तथा श्यामकृष्णयोः ।
पीतपाटलयोः शुक्लगौरयोर्नागसर्पयोः ॥ १०५ ॥
महार्णवसागरयोः क्षीरक्षारसमुद्रयोः ।
कमलासम्पदोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ॥ १०६ ॥
द्वादशानामप्यर्काणां वार्ष्यशिट्टग्जचन्द्रयोः ।
चन्द्रे शशैणयोर्विष्णुशंखकूर्मादिकस्य च ॥ १०७ ॥
नारायणदामोदरमाधवप्रभृतेरपि ।
दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाऽभिसंमतम् ॥ १०८ ॥

चतुर्भिः कलापकम् ।

दानवास्तु विप्रचित्तिः शम्बरो नमुचिस्तथा ।
पुलोमाद्योऽथ दैत्या हिरण्याख्यो विरोचनः ॥ १०९ ॥
बाणो हिरण्यकशिपुर्बलिप्रह्लादकादयः ।
अथाऽसुरा वृषपर्वबलवृत्रादयः स्मृताः ॥ ११० ॥
क्षीणामदण: कटाक्षाणां शुक्लता कृष्णताऽथवा ।
कृष्णताप्यथवा शुक्लश्यामता शुक्लकृष्णता ॥ १११ ॥
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मनोभवस्य मूर्त्तत्वममूर्त्तत्वं च वर्ण्यते ॥ ११२ ॥
देवदेवीस्थिति विद्यान्नायिकानायकक्रमम् ।
स्वभावान् सर्वजीवानां व्यवस्थां देशकालयोः ॥ ११३ ॥

एतच्छ्लोकोक्तभावान् वर्ण्यानां विशेषान्तराणि कविसमयोदाहरणानि क
काव्यकल्पलतापरिमलात् ज्ञेयानि । स्तबकोऽयं गतार्थः ॥

इति श्रीजिनदत्त० वर्ण्यस्थितिस्तबकः प्रथमः ॥
समाप्तश्चाऽयं छन्दःसिद्धिप्रतानः प्रथमः ॥

अथ शब्दसिद्धिप्रतानः ।

तत्र पूर्वं रूढयौगिकमिश्रशब्दाख्यानं यथा—

रूढयौगिकमिश्राख्यास्त्रिधा शब्दाः प्रकीर्तिताः ।
व्युत्पत्तिवर्जिता रूढाः शब्दा आखण्डलादयः ॥ १ ॥

प्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽपोदिता व्युत्पत्तिवर्जिताः, शब्दा इत्यनुवर्ति
रूढा इति विवरणम्, आखण्डलादय इत्युदाहरणम् । न ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययवि
व्युत्पत्तिरस्ति, आदित्यशब्दस्येव । यदि "नाम च धातुज"मिति शाकट
मतेन रूढा अपि व्युत्पत्तिमन्तस्तथापि वर्णानुपूर्वीज्ञानमात्रप्रयोजना तेषां व्यु
न तु वाच्यार्थान्वयस्तत इति रूढा अव्युत्पन्ना एव ।

[illegible]

[illegible] यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] नामाहुः । [illegible] गुणादयः [illegible] । [illegible] गुणवान् [illegible] । यथा—[illegible] शिवकामी [illegible] । [illegible] इति ।

भोज्यभोजकभावसम्बन्धे यथा—

भोज्याद् भुग्लिट्पाय्यन्धोऽशनाशाशनप्रमुखाः ।

भोज्यं यस्य यदुचितं तच्छब्दात् भुगादय शब्दान्तरस्था भोक्तृणां नामाहुः । यथा—अमृतभुक् अमृतलिट् अमृतपायिन अमृताशन अमृ[illegible] अमृतपाः अमृताशाः अमृताशना इत्यादयो देवनामानि [illegible] स्तत्समानार्थभोजनादिशब्दपरिग्रहाय । कविरूढ्यत्यत्र । न हि यथा अमृतभुक् [illegible] अमृतजग्धा इति भवति ।

पतिकलत्रभावसम्बन्धे यथा—

पत्युः कान्ता दयिता वधूः प्रणयिनी प्रियाऽङ्गना तुल्याः ।
पत्न्याः प्रणयिप्रियवररमणप्राणेश्वरेशसमाः ॥ ७ ॥

पतिर्दयिता तद्वाचकाच्छब्दात् पर कान्तादिप्रभृतयः शब्दान्तरस्था पतिम[illegible] भार्याणां नामाहुः । यथा—शिवकान्ता शिवदयिता शिववधूः शिवप्रणयिनी शिव[illegible] शिवाङ्गना गौरी, तस्या हि शिवः पतिरिति रूढिः । तुल्यग्रहणात् [illegible] गृह्यन्ते । कविरूढ्यत्यत्र । न हि भवति यथा शिवकान्ता तथा शिवदयिते [illegible]

पत्नीवाचकाच्छब्दात्परे प्रणयिप्रमुखाः शब्दास्तद्गता कलत्रवता वरयितृणां [illegible] । यथा—गौरीप्रणयी गौरीप्रियः गौरीवरः गौरीरमण गौरीप्राणेश्वर, गौ[illegible]

शिवस्तस्य हि गौरी कलत्रमिति रूढिः । रमणशब्दास्समानार्थाः पत्यादिशब्दा गृह्यन्ते । कविरूढ्यैव । न हि यथा गौरीवरः शिवः तथा गङ्गावर इति ।

सख्युः सम्बन्धे यथा—

सख्युः सखिप्रभृतयः

सखिवाचकाच्छब्दात्परे सखिसमानार्थास्तद्वतो सखिवन्तो नामाहुः । यथा—श्रीकण्ठस्य सखा श्रीकण्ठसखः कुबेरः, मधुसखः कामः । प्रभृतिग्रहणात्सुहृदादयो गृह्यन्ते । कविरूढ्यैव । न हि भवति यथा श्रीकण्ठसखो धनदस्तथा धनदसखः श्रीकण्ठ इति ।

वाह्यवाहकसम्बन्धे यथा—

वाह्याद्यानासनप्रायाः ।

वाह्यवाचिनः शब्दात् परे यानादयस्तद्वतो वाह्यवतो वाहकिनो नामाहुः । यथा—वृषयानः वृषासनः शंभुः, तस्य हि वृषो यानमिति रूढिः । प्रायःशब्दात् वृषगामी वृषवाहन इत्यादयोऽपि । कविरूढ्यैव । नहि भवति यथा नरवाहनः कुबेरः तथा नरगामी नरयान इत्यादि ।

जातेयसम्बन्धे यथा—

जातेः स्वसृदुहितृजन्मजाऽऽत्मजाऽङ्गजजन्मभूप्रभवाः ।

जातिः स्वजनस्तद्वाचिनः शब्दात्परे स्वस्रादयस्तद्वतो जातेयवतो जातीनां नामाहुः । स्वस्रादीनां जातिविशेषवाचित्वात् जातिविशेषादेव प्रयोगो यथा—यमस्वसा यमुना, हिमवद्दुहिता गौरी, चन्द्रात्मजो बुधः, गदाग्रजः, इन्द्रावरजश्च विष्णुः । यमादयो हि यमुनादीनां भ्रात्रादिजातय इति रूढिः । सेवकादिशब्दात् सोदरादयो गृह्यन्ते । यथा कालिन्दीसोदरो यमः । कविरूढ्यैव । न हि भवति यथा यमुना यमस्वसा तथा शनिस्वसापि ।

आश्रयाश्रयिभावसम्बन्धे यथा—

आश्रयेण सदृशाख्या महाविशेषप्रयोगाश्च ॥ ८ ॥

आश्रया निवासः तद्वाचिनः शब्दात् परं सदृशनामानि तथा सदृशादयस्तद्वता साश्रयवतामाश्रितानां नामाहुः । यथा—हिमवता समानां नगाः । दिवौकसः, दिवं शक्राः कान्तानाश्रयन्ति इति । शक्रस्य दिवाश्रया तस्मात् मुनिवाचिनः शब्दाः इमा । गौः स्थली स च नगास्त्वाश्रय इति रूढिः । कविरूढ्यैव । न हि भवति यथा शक्रस्तथा भूमिसन्निधानां मनुष्या इति

वध्यघातकभावसम्बन्धे यथा—

वध्याद् भिद्वजिद्घातिद्वेषिध्वंस्यरिशासनविपक्षाः ।

अन्तकदारिमृदनदर्पच्छिद्दमनशास्त्रिमथनाद्याः ॥ ९ ॥

वध्या वध्यस्तद्वाचिनः शब्दात् परे भिदादयः अन्तकादयोऽपि तद्वता वधकानां नामाहुः । यथा—पुरभित् पुरजित् पुरघाती पुरद्वेषी पुरध्वंसी पुरारिः पुरशासनः पुरविपक्षः पुरान्तकः पुरदारी पुरमृदनः पुरदर्पच्छित् पुरदमनः पुरशास्ता पुरमथनः शिवः, तस्य हि ।

वध्य इति रूढिः । आदिशब्दात् पुरनिहन्ता पुरभेत्ता पुरहा पुरान्तकः पुरजयीति इति यथार्हमात्रेऽपि, तेन कालियदमनः कालियारिः कालियशासनो विष्णुरित्याद गृह्यन्ते । कविरूढ्यैव । तेन कालियदमनादिवत् कालियघातीति न भव

उक्ताः स्वस्वामित्यादयः सम्बन्धभेदाः, ते च यथा भिन्नद्रव्याश्रयास्तथैकद्रव्य अपि भवन्तीति दर्शयितुमाह—

सम्बन्धोऽपि विवक्षात इति पदादेकतोऽपि संयोज्याः ।
औचित्याद्विबुधैः प्राग्दर्शितसम्बन्धिशब्दास्ते ॥ १० ॥

विवक्षानिबन्धनो हि सम्बन्धस्तत एकस्मादपि वृषादेः सम्बन्धिपदात् पे स्वान्तरनिबन्धा वाहनादयः शब्दा यथौचित्यं प्रयुज्यन्ते ।

यथेमाह—

वृषस्य सति वाहत्वे शङ्करो वृषवाहनः ।
धार्यत्वे तु वृषाङ्कोऽयं स्वत्वे वृषपतिस्तु सः ॥ ११ ॥
धार्यत्वेंऽशोरंशुमाली सत्त्वे तु रविरंशुमान् ।
अहेर्भक्ष्यत्वे हि रिपुर्भोज्यत्वे बर्हिणोऽहिभुक् ॥ १२ ॥

वाह्यवाहकभावसम्बन्धविवक्षायां यथा वृषवाहनो रुद्र इति भवति तथा धार्य भावसम्बन्धविवक्षायां वृषाङ्कः, स्वस्वामिभावसम्बन्धविवक्षायां वृषपतिरि तथा धार्यधारकभावसम्बन्धविवक्षायां यथा अंशुमाली रविरिति भवति तथा स्व भावसम्बन्धविवक्षायाम् अंशुमानिति अंशुमानित्यपि । तथा भक्ष्यभक्षकभावस अहिरिपुर्मयूरस्तथा भोज्यभोजकभावसम्बन्धे अहिभुगित्यपि भवति ।

[illegible]—

स्यात्तच्चिह्नाङ्कितो जातिशब्दोऽपि व्यक्तिवाचकः ।
यथाऽऽशाविनिवेशात् दिक् हरिताशा प्रकीर्त्यते ॥ १३ ॥

[illegible]

[illegible]—

[illegible] ।
[illegible] ॥ १४ ॥

[illegible]

[illegible]—

[illegible] ।
[illegible] ॥ १५ ॥

गुणरागौ शब्दः इत्यादिशब्दाश्च नञ्पूर्वाश्च विरोधिनमर्थमभिधत्ते । यथा—सितेतरोऽसितश्च कृष्णः, एवं कृष्णेतरोऽकृष्णश्च श्वेत इत्यादि ।

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

जलदादिषु पूर्वपदे सरोजमुख्येषु चोत्तरपदेषु ।
सुरपतिसमेषु चोभयपदेषु पर्यायपरिवृत्तिः ॥ १६ ॥

जलदादिषु शब्देषु पूर्वस्मिन्नेव पदे पर्यायपरिवर्तनम् । यथा जलदस्तोयदो नीरदः । आदिग्रहणात् जलधिस्तोयधिर्नीरधिरित्यादि । सरोजमुख्येषु शब्देषु उत्तरस्मिन्नेव पदे पर्यायपरिवर्तनम् । यथा सरोजं सरोरुहम् । मुख्यग्रहणात् वडवाग्निवंशवाचके वडवा-निधिरित्यादि । सुरपतिसदृशेषु पूर्वोत्तरपदेषु पर्यायपरिवर्तनम् । यथा—सुरपतिः देवराजः दिवेशः । समशब्दात् पुनर्महीपतिः भूभुक् महीभुगित्यादि ।

इति परिवृत्तिसहा ये योगात्ते यौगिकाः शब्दाः ।
परिवृत्त्यसहा ये ते मिश्रा गीर्वाणमुख्यास्तु ॥ १७ ॥

इत्यर्थः पूर्वोत्तरयोरुभयत्र च पदे परिवृत्तिः पर्यायपरिवर्तनं सहन्ते क्षमन्ते परिवृत्ति-सहा ये ते जलदादयो योगाद्व्युत्पत्तेर्भवन्तीति यौगिकाः । गीर्वाणादयः शब्दाः पुनः पूर्वोत्तरोभयत्र पदे पर्यायपरिवृत्तिमसहमाना मिश्राः । को भावः ? योगयुक्ताः रूढि-ताश्च । मुख्यग्रहणात् कृतान्तशतमखप्रभृतयः ।

इति श्रीजिन० शब्दसिद्धिप्रताने द्वितीये रूढयौगिकमिश्राख्यः प्रथमस्तबकः ॥

अथ योगार्हनामानि ।

भवन्ति यौगिकाः शब्दाः समासव्याससंहतयः ।
तद्योगार्हाणि नामानि कान्यपि प्रतिपादये ॥ १८ ॥
उद्देशवचनं पूर्वं स्वस्वयन्त्रमिहोदितम् ।
पश्चाद्यन्नं पूर्वपदं प्रथमान्तं पुरः परम् ॥ १९ ॥
शब्दः स एव यत्राऽत्र स्यादेकवचनात् कृतात् ।
बहवो बहुवचनान्मुख्याद्यादेस्तदर्थकाः ॥ २० ॥
स्वर्गो सुरेभ्यो गेहानि हंसः पुष्पात् सदादयः ।
स्याद्दानवाद्याश्च सुधा मनुभ्योऽपि भुगादयः ॥ २१ ॥
दैत्येभ्योऽप्यरयोऽर्कात् सहस्रात् स्वयम्भूरेऽपि ।
अप्सरोभ्यश्चाद्यश्चाऽप्सरादिभ्योऽपि बान्धवः ॥ २२ ॥
ग्रामेभ्यो रिपवो गोत्रपतिभ्यो महादिनाः ।
ग्रामाधिकारिसोदिवादिनादिभ्यस्तान् वरः ॥ २३ ॥
नभोदिभ्यो रत्नानि नगेभ्योऽन्वत्राऽन्यगाः ।
समादेरथा करेऽर्थेभ्य सारपदसमाः ॥ २४ ॥

विनतायाः सुतवत्तु गरुडेभ्योऽग्रजाः पुनः ।
जैवातृकं तु कुमुदात् कैरवादपि बान्धवः ॥ २५ ॥
शशात्कलायाश्छायाया मृगेभ्योऽपि भृदादयः ।
तारानिशाकुमुद्विनीकौमुदीभ्यो द्विजाननाः ॥ २६ ॥
ओषध्यादक्षजायाश्च रोहिण्याश्च प्रियादयः ।
सुधाश्वेतहिमेभ्यो भा निशाभ्यो मणयः करः ॥ २७ ॥
इन्द्रे सहस्रनेत्राणि शतात्तु मखतोऽपि च ।
वज्रेभ्यः पाणिप्रमुखाः केशवेभ्योऽग्रजाः पुनः ॥ २८ ॥
त्रिदिवेभ्यः स्वः पुरीभ्यः सुधर्मायाः सुरान्दिनः ।
पौलोमीभ्यः पूर्वदिग्भ्योऽप्सरोभ्यः पतिसन्निभाः ॥ २
जम्भात्पाकाद्बलात् वृत्रात्पुलोम्नो नमुचेरपि ।
अद्रिभ्यः शासनसमा जयन्ताज्जनकादयः ॥ ३० ॥
वन्हौ धूमात् ध्वजाद्धव्यहविर्हुताद्भुगादयः ।
ज्वालाभ्यः सप्तादेर्मन्त्रजिह्वासप्तादितोऽर्चिषः ॥ ३१ ॥
स्वाहाया वल्लभा और्वे वडवायाश्च वन्हयः ।
यमे दण्डादस्त्रमुखा महिषेभ्यो ध्वजादयः ॥ ३२ ॥
कालिन्दीभ्यः सोदरास्तु धूमोर्णायाः प्रियादयः ।
दक्षिणाशाभ्यः प्रेतेभ्यः पितुश्च पतयो मताः ॥ ३३ ॥
सूर्येभ्योऽङ्गजा रक्षसि रजनीभ्यश्चरः पुनः ।
निकषायाः सुताः क्रव्यादेर्भुजो वरुणे पुनः ॥ ३४ ॥
यादो जलेभ्यः पतयः पाशादस्त्रादयस्तथा ।
वायौ नित्येभ्यो गतिः स्यादाशुशब्दाच्च गोगतिः ॥ ३५
श्रीदे शर्वेभ्यः सख्यादिस्तत्पुत्राज्जनकादयः ।
निधानयक्षकिन्नरधनेभ्यः स्वामिसन्निभाः ॥ ३६ ॥
अलकायाश्चैत्ररथात्पुष्पकात्पतयः पुनः ।
शिवे त्र्यैकमालेभ्यो दृशो वृषाद् वृषभात् ध्वजाः ॥ ३
दिग्भ्यो वासांसि श्यामेभ्यः कण्ठात् कालात् पुराङ्ग
पूषान्धकाभ्यां कामेभ्यो मखेभ्यः प्रतिपन्थिनः ॥ ३८
पशोर्गणेभ्यो भूताच्च गौरीभ्यः पतिसन्निभाः ।
शूलात् खट्वाङ्गात् गङ्गाया भुजगेन्दुमुखादपि ॥ ३९
पिनाकाच्च कपालाच्च कपर्दाच्च भृदादयः ।
गौर्यां महिषेभ्यः शुम्भात् निशुम्भान्मथनीमुखाः ॥ ४
अद्रिभ्यः प्रिया मेनाया हिमाद्यद्रिमुखात्सुताः ।
हेरम्बे गणविघ्नाभ्यामीशाश्चैकपुरोरदाः ॥ ४१ ॥
मूषकेभ्यो वाहनानि गजेभ्यो वदनानि च ।

स्कन्दे शिखिभ्यो ध्वजाद्याः शक्तेश्च पाणिसन्निभाः ॥ ४२ ॥
शरादग्निभ्यो भूमुख्याः क्रौञ्चाद्रेस्तारकाद् द्विषः ।
गङ्गोमाभ्यः कृत्तिकाभ्यः सुताः षट्तो मुखानि च ॥ ४३ ॥
ब्रह्मण्यात्मजः पद्मेभ्यो नाभेर्भूप्रमुखास्तथा ।
सरोजेभ्योऽप्यासनानि हंसेभ्यो वाहनानि च ॥ ४४ ॥
ब्राह्मणा ब्रह्मभ्यो मन्त्रिभ्यो वचनेभ्योऽधिदेवताः ।
विष्णौ श्रीभ्यः पतिरमा वार्द्धिभ्यः शयनाद्यः ॥ ४५ ॥
इन्द्रेभ्योऽपरजा वैनतेयेभ्यो वाहनानि च ।
दैत्येभ्योऽरयः पुराणात् पद्मेभ्यः पुरुषात्पुनः ॥ ४६ ॥
शार्ङ्गाच्च चक्रगदाशङ्खादेः श्रीवत्सात् भूतस्तथा ।
तार्क्ष्येभ्यो ध्वजा देवक्याः पुत्राश्चतुःपुरोभुजाः ॥ ४७ ॥
गोपेभ्यः प्रभुसङ्घाताः पीतेभ्यो वसनानि च ।
कालियात् कालनेमेश्च चाणूराद्धेनुकान्मधोः ॥ ४८ ॥
पूतनायाः शाल्वात् कंसकेशिभ्यां यमलार्जुनात् ।
शिशुपालहयग्रीवराहुभ्यः कैटभान्मुरात् ॥ ४९ ॥
शकटेभ्यो बलिभ्यश्च द्विविदान्नरकादपि ।
हिरण्यकशिपोर्मैन्दाद्बाणाद्विद्यामतोऽरयः ॥ ५० ॥
रुक्मिण्याः सत्यभामाया राधायाश्च प्रियादयः ।
रामे मुसलात् सीरेभ्योऽस्त्राणि तालाङ्कतो ध्वजाः ॥ ५१ ॥
रोहिण्याः पुत्रा रेवत्याः प्रियाः कृष्णादितोऽग्रजाः ।
तथा रुक्मिप्रलम्बाभ्यां यमुनाभ्यो भिदादयः ॥ ५२ ॥
नीलेभ्यो वसनप्राया लक्ष्म्याः कृष्णादितः प्रियाः ।
पद्मेभ्यो वासाद्याः क्षीराब्धिभ्योऽब्धिभ्योऽपि पुत्रिकाः ॥ ५३ ॥
कामे पुष्पादस्त्राणि श्रीभ्यः पुत्रा रतिप्रियाः ।
मधुभ्यः सुहृदो मीनमकरेभ्यो ध्वजादयः ॥ ५४ ॥
अनिरुद्धपितृमुखाः शम्बरात् शूर्पकाद्विषः ।
पञ्चादितः शरसंख्या पुष्पेभ्यः केतनानि च ॥ ५५ ॥
मृणालमालाद्धनूंषि पुष्पेभ्यो बाणाश्चापधनूंषि च ।
शृङ्गाराभ्यां वसन्तादिचलेभ्यो मोहितस्त्रियः ॥ ५६ ॥
तार्क्ष्येऽरुणेभ्योऽपरजा विष्णुभ्यो वाहनानि च ।
विनतायाः सुपर्णाश्च कश्यपात्तु तनूभवाः ॥ ५७ ॥
सर्पेभ्योऽरयः पक्षिभ्यो नाथा वज्रिसुधाजितः ।
दैत्ये दितेर्दनोः पुत्रा देवेभ्यो रिपवस्तथा ॥ ५८ ॥
पृथिव्यामद्रिभ्यो मेदोमेरुकाननानि च ।
शैले भूभ्यो धरा श्रोऽम्बुरक्षसादुत्पातस्तथा ॥ ५९ ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥ ६० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६२ ॥
[illegible] च ।
[illegible] ॥ ६३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६९ ॥
एवं परावृत्तिमहान् शब्दानौचित्यतो बुधः ।
समासव्याससिद्ध्यर्थं परावृत्य प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥

[illegible] नियमश्चिह ।

इति श्रीजिनदत्तसूरि॰ शब्दसिद्धिप्रकरणे द्वितीयं यौगिकनाम[illegible] द्वितीयः ।

अथाऽनुप्रासोपायमाह —

अनुप्रासस्य सिद्ध्यर्थं शब्दान् साधारणान् ब्रुवे ।
मण्डितं मण्डलैः पूरैः पूरितं सङ्कुलं कुलैः ॥ ७१ ॥
राजितं राजिभिर्युक्तं पङ्क्तिभिः पटलैः पटुम् ।
निचित निचयैरोघैरोघि सञ्चयसञ्चितम् ॥ ७२ ॥
पुञ्जेन मञ्जुव्रातेन सुजातं वृन्दसुन्दरम् ।
कदम्बचुम्बितं सार्थकृतार्थं सगुणं गुणैः ॥ ७३ ॥
राशिभिर्भासित व्रातैः कान्तं संहतिसंहतम् ।
सोमं स्तौमि ससङ्घं सङ्घैः प्रीतव्रजं व्रजैः ॥ ७४ ॥

स्फुरन्मर्दं समुदयैः प्रकरेण प्रियङ्करम् ।
ततमानं वितानेन निकुरम्बसडम्बरम् ॥ ७५ ॥
निकरेण प्रीतिकरं निवहप्रवहत्प्रभम् ।
निकायेन सुकायश्रीविसरप्रसरद्रसम् ॥ ७६ ॥
यूथेन प्रथितं जालजटालं पूगसङ्गतम् ।
सन्दोहसप्ररोहर्द्धि समुदायमदाधिनम् ॥ ७७ ॥
समूहसुमहद्व्यूहमहितं धारधारकम् ।
समाजराजितं चक्राऽञ्चितमुत्करमुत्करैः ॥ ७८ ॥
चक्रवालविशालश्रीसङ्घातघटितोद्यमम् ।
धोरणीधारणं श्रेणीशरणं कलमालिभिः ॥ ७९ ॥
ततिभिर्वितितं मालामालितावलिशालितम् ।
विशालशालितं कीर्णविस्तीर्णं भूरि पूरितम् ॥ ८० ॥
प्रभूतभूतं प्रचुरप्रचारं कलपुष्कलम् ।
भूयिष्ठपुष्टमुद्भ्रान्तादभ्रं बहुलताबहम् ॥ ८१ ॥
चारुप्रचारहारिस्फारितरुचिररुचिबन्धुरावन्धाः ।
शोभनशोभं सुषमसममधुरधुरोत्तमतममभिमग्राह्याः ॥ ८२ ॥
वर्हप्रवर्हसुन्दरतरसत्तमतमनघप्रवराः ।
पुण्यवरेण्यग्रामग्रामण्यौ काममभिरामः ॥ ८३ ॥
वल्गुहल्लुमनोहरतरस्म्यप्रम्यमञ्जुरुचिपुञ्जाः ।
दृष्टप्रकृष्टकाम वामाग्र्याग्राः सुखप्रमुखाः ॥ ८४ ॥
मञ्जुलोज्ज्वलसोद्रेकप्रवेकानुत्तमक्रमाः ।
निवेशपेशलग्रामजामग्र्यामहराग्रहाः ॥ ८५ ॥
नम्रकम्र काम्यकामवर्यधुर्यप्रियक्रियाः ।
साधुशुद्ध कान्तकान्तरूपरूपवराऽन्तराः ॥ ८६ ॥
मुख्यसंख्यवल्यवलिसभ्यश्रसौम्यस्फुरत्पराः ।
ह्यविद्योतिसौभाग्यभाग्यमाधुर्यधुर्यकाः ॥ ८७ ॥
प्रधानसन्धानज्येष्ठश्रेष्ठो मनोरमः क्रमः ।
पराध्यर्यपरर्द्धिजात्यजातोऽनुत्तरसन्ततम् ॥ ८८ ॥
सरलाप्रेसरोदग्राग्रणीरन्योन्यधन्यभाः ।
अकलीयःकमनीयः पुरोगतपुरोगवाः ॥ ८९ ॥

अथ श्वेतादिवर्णाः.—

धवलप्रवलो लक्षवलक्षो गौरगौरवः ।
सितस्मितशुभ्राभ्रकेतकश्वेतशान्तयः ॥ ९० ॥
पलाण्डुपाण्डुरहरहरिणौ गर्जदर्जुनः ।
श्लाघदाती विसविशदः शुभ्रांशुशुभ्रताः ॥ ९१ ॥

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ ९० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ९१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ९२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ९३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ९६ ॥
[illegible] ।
[illegible] मित्रविचित्रकृत् ॥ ९७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ९८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ९९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १०० ॥
सर्वेन्द्रमनि[illegible]. [illegible] विविधाश्रयः ।
शश्वत् पार्श्वं [illegible] ॥ १०१ ॥
स्वमर्यादस्वमर्यादा हितास्यवहिताशयः ।
[illegible] ॥ १०२ ॥
[illegible] नेदिष्ठदिष्टोऽपि दूरदूरगः ।
विप्रकृष्टः [illegible] दयावधिः [illegible] ॥ १०३ ॥
दविष्ठविनिविष्टोऽथ धर्मकर्मणि शर्मभाक्
[illegible] सहचारीति नामिमान् ॥ १०४ ॥
रूपस्वरूपस्वभावभावस्वसिद्धिसिद्धयः ।
निसर्गसर्गप्रकृतिकृतिना लक्षणक्षणाः ॥ १०५ ॥
शीलास्वशीलशीलोऽथ स्वस्थावस्थास्वशावशात् ।
रतिस्थितिरथो स्नेहासदेहप्रीतिरीतितः ॥ १०६ ॥
प्रेमस्थेमानिशात्तिप्रदाशाऽनुकूलमूलतः ।
संभ्रमभ्रमसम्पर्कात् तर्कनिःशङ्कसङ्करः ॥ १०७ ॥
अवधाननिधानश्रीः समाधानविधानतः ।
प्रणिधानसुधाधानसमाधिव्याधिबाधिनी ॥ १०८ ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥ १०९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १११ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११८ ॥
महादेव महाभाग [illegible] ।
[illegible] ॥ ११९ ॥
[illegible] ।
पिता [illegible] शिव शिवः ॥ १२० ॥
[illegible] ।
[illegible] भीमभीमभाः ॥ १२१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १२२ ॥
[illegible] ।
नीलकण्ठ [illegible] ॥ १२३ ॥
विरूपाक्ष [illegible] कृत्तिवासाः [illegible] ।
[illegible] ॥ १२४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १२५ ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥ १२६ ॥
गौरीगौरीगिरिजा[illegible] शर्वाणी[illegible] ।
दुर्गा दुर्गापि रुद्राणी भवानी भवाविग्रहाभिधा ॥ १२७ ॥
[illegible] सर्वमङ्गला सर्वमङ्गला ।
[illegible] ॥ १२८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १२९ ॥
[illegible] ।
[illegible] महासेनमहा महान् ॥ १३० ॥
[illegible] ।
महातेजोमहातेजा [illegible] कार्तिकेयवत् ॥ १३१ ॥
कुमारस्कारसेनानीः सेना गाङ्गेयगेयगा ।
ब्रह्मचारी ब्रह्म [illegible] ॥ १३२ ॥
शाखा विशाखा क्रौञ्चारिः क्रौञ्चारिशरभूशराः ।
तारका तारकारातिर्षोडशाद्शषोडशः ॥ १३३ ॥
विश्वरूपस्वरूपश्रीः क्रतुपूरुषपौरुषः ।
क्षामोदरवदुदामो धरणीधरदुर्धरः ॥ १३४ ॥
श्रीवत्सवद्वत्सश्रीः स त्रिविक्रमविक्रमः ।
सेवास्तु वासुदेवाभः स हृषीकेशपेशलः ॥ १३५ ॥
विष्वक्सेन विष्वक्सेनस्तथाग्रजा पद्मनाभवत् ।
विष्णुवर्त्तिष्णुवैकुण्ठकुण्ठलोकेशकेशवाः ॥ १३६ ॥
चिद् मुण्डपुण्डरीकाक्षो नारायणप्रभुः ।
स्फीतां पीताम्बरो मञ्जुर्मञ्जुकेशाच्युताच्युतः ॥ १३७ ॥
श्रीवत्साङ्कशशाङ्कश्रीर्जनार्दन इवार्दनः ।
सदा गदाधरः शाली वनमाली हरिर्हरिः ॥ १३८ ॥
आशादाशार्हवद्रूपवाणः पुराणपुरुषक्रमः ।
इन्द्रोपेन्द्रकृष्णकृष्णपुरुषोत्तमपौरुषा ॥ १३९ ॥
वृषा वृषाकपि सेतुस्ताक्षर्यकेतुरजोऽग्रजः ।
नयत्रयत्रपुरुषविक्रमोपमविक्रमः ॥ १४० ॥
विष्टरश्रवसाविष्टो विश्व विश्वम्भरः प्रभुः ।
मनाक् सनातनः शौरिर्शौरि गोविन्द विन्दति ॥ १४१ ॥
द्वीपश्रीपतिदैत्यारिशैत्या कुन्दमुकुन्दवत् ।
अगाधमाधवः पद्म पद्मेशयवदाशयः ॥ १४२ ॥
बलदेवबलो देवः सीरभृद्वीरविक्रमः ।

धर्मकर्मकर्मसाक्षी पवित्रश्चित्रभानुवत् ।
अर्यमा यर्यमाहात्म्यसत्पुनः सनसनितवत् ॥ १६१ ॥
आस्ते मार्त्तण्डचण्डश्रीर्मणिर्दिनमणिद्युतिः ।
द्योतनः प्रद्योतनवत् सहस्रांशुमहःसहः ॥ १६२ ॥
भास्वद्भास्वद्भानुभानुः शौर्यसूर्यरविच्छविः ।
पतङ्गचङ्गतरणिस्तरस्वस्तिगभस्तयः ॥ १६३ ॥
विरोचनरोचनश्रीः पूषा भूपार्ककर्कशाः ।
नमो नमोमणिः प्रांशुः खरांशुः कोपगोपतिः ॥ १६४ ॥
दण्डदण्डधरो ध्वान्तकृतान्तसमविक्रमः ।
करालकालसद्धर्मो धर्मराजोऽन्तकान्तकृत् ॥ १६५ ॥
हीना पीनाशकीनाशवर्तिना समवर्तिना ।
सुधाब्दधवदेवेन शमनो दमनो द्विषाम् ॥ १६६ ॥
संमदो कौमुदीकान्तः साक्षाद्दाक्षायणीपतिः ।
दोषधीरोषधीभर्ता मुदः कुमुदवान्धवः ॥ १६७ ॥
दैवाज्जैवातृकः सोमः कोमलो विन्दुरिन्दुवत् ।
विधुर्विधुरितो राजा राजानिस्तन्द्रचन्द्रमाः ॥ १६८ ॥
दक्षनक्षत्रनाथश्रीः रोहिणी रोहिणीशरुक् ।
स्फारातारापतिस्फारतारकास्तारकः प्रभुः ॥ १६९ ॥
गिरमाङ्गिरसश्रीश्वणीवजीवोऽगुरुर्गुरुः ।
धिषणो धिषणोद्यश्चित्रश्चित्रशिखण्डिजः ॥ १७० ॥
धाम्नं धाक्पतिः सौरिर्भूरिर्बृहद्बृहस्पतिः ।
सचिवार्यसुराचार्यसभूद्गीपतिर्गीष्पतिः ॥ १७१ ॥
इति शब्दा नृपामात्यनृपपुत्रादिवर्णने ।
यथौचित्यं प्रयोक्तव्याः श्रीमानुप्राससिद्धये ॥ १७२ ॥

अनुप्रासानयनोपायान्तरमाह—

आदिक्षान्तलिपौ कादिक्षान्तशब्दगवेषणम् ।
चित्रानुप्रासयमकशब्दनिश्चयकृद्भवेत् ॥ १७३ ॥

अकारादिक्षकारान्तशब्दं प्रति अन्य तत्सदृशा ककारादिक्षकारान्ता शब्दा यदि दीयन्ते, तदा चित्रानुप्रासयमकशब्दनिश्चयो भवति । यथा अकारशब्दस्य ककारादिक्षान्तशब्दा यथासम्भवं नियुज्यन्ते—आर कार खार गार घार चार चारु जार विदूर तारि संसार दार धार नार पारन्तर प्राकार भार मार वार शारद सार हार तथा—आर कार गार चार जार दार तार धार व्यापार स्फार भार मार वार क्षार । तथा—भाम काम धाम आकाम आमयः लामग दाम धाम नाम याम राम वाम श्याम साम भामाः । तथा—क्षीर धीर मौरक तीर नीर धीर मीरवः शीर कोटीर कुटीर कासीर महीरमणाः । तथा—कर्ण कर्ण तर्णक पर्ण वर्ण स्वर्ण

यथा—'अमरमुखे मद्गुणः'। अत्र मद्गुणाभावेन अमरमुखे [illegible] बाधः। अतोऽसौ [illegible] मद्गुणत्वेन [illegible] लक्षणाऽऽगमयति। प्रयोजनं तु गुणाऽऽधिक्यप्रतिपत्तिः। क्रियाविषया—'[illegible] शत्रुमस्त्रम्' इति। अत्र अशक्तौ शत्रुमस्त्रप्रयोगात् [illegible]। शत्रुमस्त्र अशक्तौ शत्रुहननक्रियाकर्तृप्रयोगात् लक्षणया प्रयुक्तः। प्रयोजनं च शत्रुमस्त्रशब्दाभिधेयत्वप्रतिपादनम्। 'कर्मणि कुशलः' इत्यत्र कुशान् लाति इति दर्भग्रहणयोगात् मुख्यार्थबाधे विवेचकत्वादौ च सम्बन्धे रूढिः प्रयोजनमन्तरेण लक्षणाव्यापारेण लक्ष्यते। एवं द्विरेफद्विरदानुलोमप्रतिलोमादयो रूढिशब्दाः, तत्र रूढिलक्षणा। 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ प्रयोजनात् लक्षणा। प्रयोजनं च पावित्र्यादि व्यङ्ग्यम्। तत्रेदम्—रूढिलक्षणायां वाचको लाक्षणिकश्चेति नामद्वयम्। अभिधा, लक्षणेति व्यापारद्वयम्। प्रयोजनलक्षणायां तु शब्दस्य वाचको, लाक्षणिको, व्यञ्जकश्चेति नामत्रयम्। अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जनं चेति व्यापारत्रयम्। रूढिलक्षणायां व्यङ्ग्यप्रयोजनाभावात् शब्दस्य न व्यञ्जकता न व्यञ्जनव्यापारः।

शब्दव्यापारो निरन्तरार्थनिष्ठोऽभिधा मता।
स तु सव्यवधानार्थनिष्ठो भवति लक्षणा ॥ १७८ ॥

सव्यवधानो मुख्यार्थबाधादिहेतुव्यवधानान्तरितो यो लक्ष्यतटादिरर्थस्तत्र विश्रान्तः शब्दव्यापारो लक्षणा। अभिधैव मुख्यार्थे बाधिता सती अचरितार्थत्वात् अन्यत्र प्रसरति, तत्पुच्छभूतैव लक्षणा।

शुद्धोपचारमिश्राऽसौ द्विधा शुद्धाऽपि हि द्विधा।
उपादानलक्षणाऽऽद्या परा लक्षणलक्षणा ॥ १७९ ॥

उपादानं स्वसिद्धयर्थं पराक्षेपः। यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ति'। अत्र कुन्तैः स्वप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते तत उपादानेनेयं लक्षणा।

परार्थे स्वार्पणं लक्षणेन लक्षणलक्षणा।

यथा—'गङ्गायां घोषः'। अत्र तटस्य घोषाधिकरणतासिद्धये गङ्गाशब्दः स्वार्थमर्पयतीत्यादौ लक्षणेन लक्षणा। अयमभिप्रायः—यत्र शब्दः सर्वथा स्वार्थमत्यजन् अन्यमर्थं लक्षयति तत्र लक्षणेन तटादिज्ञापनेन लक्षणा स्यात्। यत्र तु स्वार्थमपि वदन्नन्यमुपादत्ते तत्रोपादानेन लक्षणा। इमौ द्वावपि भेदौ शुद्धौ, उपचारेणाऽमिश्रत्वात्। यथा 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते, न तथाऽत्रेति भावः। उपचारमिश्राऽपि चतुर्विधा।

सादृश्याद्गौणसारोपा गौणसाध्यवसानिका ॥ १८० ॥
गौर्वाहिको गौरेवाऽयम्

यत्रोपमानगतगुणतुल्यगुणयोगलक्षणं पुरःसरीकृत्योपमेये उपमानशब्द आरोप्यते तौ गौणौ भेदौ, गुणेभ्य आगतत्वात् गौणशब्दवाच्यौ।

सम्बन्धान्तरतः पुनः।
विज्ञेया शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसानिका।

यथा—'कमलमुखी [illegible]' । अत्र [illegible] वर्णनं [illegible] कार्यम् । अतोऽसौ [illegible] लक्षणामर्हति । प्रयोजनं तु गुणाऽतिशयप्रतीतिः । निरूढलक्षणा—'कर्मणि कुशलम्' इति । अत्र आदौ [illegible] असम्भवे कुशलक्रियाकर्तृत्वमात्रेण लक्षणा प्रवृत्ता । प्रयोजनं च नास्ति [illegible] । 'कुर्वन्ति कुशलाः' इत्यत्र कुशान् [illegible] निरूढत्वादेव लक्षणा न तु प्रयोजनवत्त्वेन [illegible] लक्षणाव्यापारेण भवति । एवं निरूढिप्रयोजनवत्त्वाभ्यां द्वयी लक्षणा, तत्र निरूढलक्षणा । 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ प्रयोजनवती लक्षणा । प्रयोजनं च [illegible] रूपम् । तत्रेदम्—निरूढलक्षणायां वाचको लाक्षणिकश्चेति नामद्वयम् । अभिधा, लक्षणेति व्यापारद्वयम् । प्रयोजनलक्षणायां तु शब्दस्य वाचको, लाक्षणिको, व्यञ्जकश्चेति नामत्रयम् । अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जनं चेति व्यापारत्रयम् । निरूढलक्षणायां व्यङ्ग्यप्रयोजनाभावात् शब्दस्य न व्यञ्जकता न व्यञ्जनाव्यापारः ।

शब्दव्यापारो नियतार्थनिष्ठोऽभिधा मता ।
स तु सम्बन्धधानार्थनिष्ठो भवति लक्षणा ॥ १७८ ॥

सम्बन्धानो मुख्यार्थबाधादिभिः मुख्यार्थसम्बन्धितो योऽर्थस्तन्निष्ठस्तत्र विश्रान्तः शब्दव्यापारो लक्षणा । अभिधैव मुख्यार्थं बाधिता सती अर्थान्तरे अन्यत्र प्रसरति, तत्पुच्छभूतैव लक्षणा ।

शुद्धोपचारमिश्राऽसौ द्विधा शुद्धाऽपि हि द्विधा ।
उपादानलक्षणाऽऽद्या परा लक्षणलक्षणा ॥ १७९ ॥

उपादानं स्वसिद्ध्यर्थं पराक्षेपः । यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ति' । अत्र कुन्तैः स्वप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते तत उपादानेनेयं लक्षणा ।

परार्थं स्वसमर्पणं लक्षणेन लक्षणलक्षणा ।

यथा—'गङ्गायां घोषः' । अत्र तटस्य घोषाधिकरणतासिद्धये गङ्गाशब्दः स्वार्थमर्पयतीतीत्यादौ लक्षणेन लक्षणा । अयमभिप्रायः—यत्र शब्दः सर्वथा स्वार्थमत्यजन्नन्यमर्थं लक्षयति तत्र लक्षणेन तटादिज्ञापनेन लक्षणा स्यात् । यत्र तु स्वार्थमविहायान्यमुपादत्ते तत्रोपादानेन लक्षणा । इमौ द्वावपि भेदौ शुद्धौ, उपचारेणाऽमिश्रत्वात् । यथा 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते, न तथाऽत्रेति भावः । उपचारमिश्राऽपि चतुर्विधा ।

सादृश्याद्गौणसारोपा गौणसाध्यवसानिका ॥ १८० ॥
गौर्वाहीको गौरेवाऽयम्

यत्रोपमानगतगुणतुल्यगुणयोगलक्षणं पुरःसरीकृत्योपमेये उपमानशब्द आरोप्यते तौ गौणौ भेदौ, गुणेभ्य आगतत्वात् गौणशब्दवाच्यौ ।

सम्बन्धान्तरतः पुनः ।
विज्ञेया शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसानिका ।

यथा—'अभद्रमुखे भद्रमुखः' । अत्र भद्रमुखशब्दस्य अभद्रमुखे प्रयोगात् स्वार्थबाधः । अतोऽसौ स्वार्थाऽसम्भूतस्य भद्रमुखत्वस्य वैपरीत्यादभद्रमुखत्वं लक्षणयाऽवगमयति । प्रयोजनं तु मुखाऽन्यस्यार्थप्रतीतिः । क्रियायोगाद्यथा—'भद्रति मे शत्रुमस्तकम्' इति । अत्र अशत्रुमे शत्रुशब्दप्रयोगात् स्वार्थबाधः । शत्रुशब्दः अशत्रुमे शत्रुहननक्रियाकर्तृत्वयोगात् लक्षणया प्रयुक्तः । प्रयोजनं च कार्येऽस्य शत्रुशब्दाभिधेयतुल्यताप्रतिपादनम् । 'कर्मणि कुशलः' इत्यत्र कुशान् लाति इति दर्भग्रहणायोगात् मुख्यार्थबाधे विवेचकत्वादौ च सम्बन्धे रूढितः प्रयोगः कुशलशब्दोऽर्थो लक्षणाव्यापारेण लक्ष्यते । एवं द्विरेफद्विरदानुलोमलावण्यादयो रूढिशब्दाः, तत्र एषा रूढिलक्षणा । 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ प्रयोजनात् लक्षणा । प्रयोजनं च पावित्र्यादि व्यङ्ग्यम् । तदयमिदम्—रूढिलक्षणायां वाचको लाक्षणिकश्चेति नामद्वयम् । अभिधा लक्षणेति व्यापारद्वयम् । प्रयोजनलक्षणायां तु शब्दस्य वाचको, लाक्षणिको, व्यञ्जकश्चेति नामत्रयम् । अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जनं चेति व्यापारत्रयम् । रूढिलक्षणायां व्यङ्ग्यप्रयोजनाभावात् शब्दस्य न व्यञ्जकता न व्यञ्जनव्यापारः ।

शब्दव्यापारो निरन्तरार्थनिष्ठोऽभिधा मता ।
स तु सव्यवधानार्थनिष्ठो भवति लक्षणा ॥ १७८ ॥

सव्यवधानो मुख्यार्थबाधादिहेतुत्रयान्तरितो यो लक्ष्यस्तटादिरर्थस्तत्र निष्ठः शब्दव्यापारो लक्षणा । अभिधैव मुख्यार्थे बाधिता सती अन्वितार्थत्वात् अन्यत्र प्रसरति, तत्पुच्छभूतैव लक्षणा ।

शुद्धोपचारमिश्राऽसौ द्विधा शुद्धाऽपि हि द्विधा ।
उपादानलक्षणाऽऽद्या परा लक्षणलक्षणा ॥ १७९ ॥

उपादानं स्वसिद्ध्यर्थं पराक्षेपः । यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ति' । अत्र कुन्तैः स्वप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते तत उपादानेनेयं लक्षणा ।

परार्थं स्वार्पणं लक्षणेन लक्षणलक्षणा ।

यथा—'गङ्गायां घोषः' । अत्र तटस्य घोषाधिकरणतासिद्धये गङ्गाशब्दः स्वार्थमर्पयतीतीत्यादौ लक्षणेन लक्षणा । अयमभिप्रायः—यत्र शब्दः सर्वथा स्वार्थमन्यत्र अन्यमर्थं लक्षयति तत्र लक्षणेन तटादिज्ञापनेन लक्षणा स्यात् । यत्र तु स्वार्थमत्यजन्नन्यमुपादत्ते तत्रोपादानेन लक्षणा । इमौ द्वावपि भेदौ शुद्धौ, उपचारेणाऽमिश्रत्वात् । यथा 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र वस्त्वन्तरं वस्त्वन्तरमुपचर्यते, न तथाऽत्रेति भावः । उपचारमिश्राऽपि चतुर्विधा ।

सादृश्याद्गौणसारोपा गौणसाध्यवसानिका ॥ १८० ॥
गौर्वाहिको गौरेवाऽयम्

यत्रोपमानगतगुणतुल्यगुणयोगलक्षणं पुरस्कृत्योपमेये उपमानशब्द आरोप्यते तौ गौणौ भेदौ, गुणेभ्य आगतत्वात् गौणशब्दवाच्यौ ।

सम्बन्धान्तरतः पुनः ।
विज्ञेया शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसानिका ।

यथा—'अमद्रमुखे भद्रमुख'। अत्र भद्रमुखशब्दस्य अभद्रमुखे प्रयोगात् मुख्यार्थबाधः। अतोऽसौ स्वाभाव्यभूतस्य भद्रमुखत्वस्य वैपरीत्यादभद्रमुखत्वं लक्षणयाऽवगमयति। प्रयोजनं तु मुखाऽन्यस्यार्थप्रतीतिः। क्रियायोगाद्यथा—'महति शत्रुमर्दनम्' इति। अत्र अशत्रौ शत्रुशब्दप्रयोगात् मुख्यार्थबाधः। अशत्रुमें शत्रुहननक्रियाकर्तृत्वयोगात् लक्षणया प्रयुक्तः। प्रयोजनं च शत्रुशब्दाभिधेयपुरुषत्वप्रतिपादनम्। 'कर्मणि कुशलः' इत्यत्र कुशान् लाति इति दर्भग्रहणायोगात् मुख्यार्थबाधे विवेचकत्वादौ च सम्बन्धे रूढितः प्रयोजनाभावेऽपि लक्षणाव्यापारेण लक्ष्यते। एवं द्विरेफद्विपानुलोमप्रातिलोम्यादयो रूढिशब्दाः, तत्रैव रूढिलक्षणा। 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ प्रयोजनात् लक्षणा। प्रयोजनं च पावित्र्यादि व्यङ्ग्यम्। तत्रेदम्—रूढिलक्षणाया वाचको लाक्षणिकश्चेति नामद्वयम्। अभिधा, लक्षणेति व्यापारद्वयम्। प्रयोजनलक्षणायां तु शब्दस्य वाचको, लाक्षणिको, व्यञ्जकश्चेति नामत्रयम्। अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जनं चेति व्यापारत्रयम्। रूढिलक्षणायां तु व्यङ्ग्यप्रयोजनाभावात् शब्दस्य न व्यञ्जकता न व्यञ्जनव्यापारः।

शब्दव्यापारो निरन्तरार्थनिष्ठोऽभिधा मता।
स तु सव्यवधानार्थनिष्ठो भवति लक्षणा ॥ १७८ ॥

सव्यवधानो मुख्यार्थबाधादिहेतुव्यवधानरितो यो लक्ष्यस्तटादिरर्थस्तत्र विश्रान्तः शब्दव्यापारो लक्षणा। अभिधैव मुख्यार्थे बाधिता सती अचरितार्थत्वात् अन्यत्र प्रसरति, तत्पुच्छभूतैव लक्षणा।

शुद्धोपचारमिश्राऽसौ द्विधा शुद्धाऽपि हि द्विधा।
उपादानलक्षणाऽऽद्या परा लक्षणलक्षणा ॥ १७९ ॥

उपादानं स्वसिद्ध्यर्थं पराक्षेपः। यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ति'। अत्र कुन्तैः स्वप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते तत उपादानेनेयं लक्षणा।

परार्थं स्वार्पणं लक्षणेन लक्षणलक्षणा।

यथा—'गङ्गायां घोषः'। अत्र तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्ध्यै गङ्गाशब्दः स्वार्थमर्पयतीत्यादौ लक्षणेन लक्षणा। अयमभिप्रायः—यत्र शब्दः सर्वथा स्वार्थमत्यजन्नन्यमर्थं लक्षयति तत्र लक्षणेन तटादिज्ञापनेन लक्षणा स्यात्। यत्र तु स्वार्थमपि वदन्नन्यमुपादत्ते तत्रोपादानेन लक्षणा। इमौ द्वावपि भेदौ शुद्धौ, उपचारेणाऽमिश्रत्वात्। यथा 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र वस्त्वन्तरं वस्त्वन्तरमुपचर्यते, न तथाऽत्रेति भावः। उपचारमिश्राऽपि चतुर्विधा।

सादृश्याद्गौणसारोपा गौणसाध्यवसानिका ॥ १८० ॥
गौर्वाहीको गौरेवाऽयम्

यत्रोपमानगतगुणतुल्यगुणयोगलक्षणं पुरःसरीकृत्योपमेये उपमानशब्द आरोप्यते तौ गौणौ भेदौ, गुणेभ्य आगतत्वात् गौणशब्दवाच्यौ।

सम्बन्धान्तरतः पुनः।
विज्ञेया शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसानिका।

प्राग्याज्यशानिसुहृद्दायादस्वनाभिसहचरसनीड्याः ॥ १८५ ॥
सब्रह्मचारिनीलीरागसहाध्यायिसदृशसंपृक्ताः ।
गणनाधिकः सवर्णः संवादी सांयुगीनरिपू ॥ १८६ ॥
अधिदैवतविद्यागुरुकुलनाथकुलपुरःपुरगाः ।
ओङ्कारचक्रवर्तिधामदूरसार्थवाहतीर्थानि ॥ १८७ ॥
ज्येष्ठसभाप्रत्ययप्रसरोत्तमवर्णग्रनीदव्रजितकानि ।
अद्वैतया रिपुर्वाग्वायनयूहमेधिनोऽध्यक्षाः ॥ १८८ ॥
तरप्रत्ययोपनिषद्दृक्पर्यन्तैनन्थधूमपराक्रमाः ।
सौरभ्योत्कर्षरसामोदानन्दाभिज्ञाग्र्यपरभागाः ॥ १८९ ॥
मधमर्षणस्थिलाभाद्भुतकुलनिर्वासमाग्यमज्ञानः ।
[illegible] ॥ १९० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९७ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ १९८ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ १९९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २०० ॥
[illegible]
[illegible] ॥ २०१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २०२ ॥

प्राग्ण्याजयज्ञातिसुहृद्दायादसनाभिसहचरसतीर्थ्याः ॥
सब्रह्मचारिनीलीरागसहाध्यायिसदृशसध्र्यञ्चः ।
गणनाधिकः सवर्णः सवादी सांयुगीनरिपू ॥ १८६ ॥
अधिदैवतविद्यागुरुकुलनायकुलपुरःपुरुषाः ।
ओङ्कारचक्रवर्तिक्षेमङ्करसार्थवाहतीर्थानि ॥ १८७ ॥
ज्येष्ठसभापत्यग्रेसरोत्तमर्णप्रनीदयजितकाशि ।
अद्वैतशाद्विधुर्याल्लाघनगृहमेधिनोऽध्यक्षाः ॥ १८८ ॥
तत्त्वमलोपनिषद्रहस्यचैतन्यधुर्यपरात्मानः ।
सौरभ्योत्कर्षरसाभोगानन्दाभिजात्यपरभागाः ॥ १८९ ॥
लयमर्यस्यविलासास्पदतुलानिर्यासभाग्यमज्ञानः ।
औचित्यतात्पर्याम्बुस्परयपद्मादमर्ममकरन्दाः ॥ १९० ॥
माधुर्यसिंहनादाद्वैतैश्वर्यसंस्कृतविपाकाः ।
सारोद्धारनिदानव्याख्याटीकाचरित्रविभ्रमाः ॥ १९१ ॥
मूलद्रव्यनिषेकव्याकरणनिरुक्तसौष्ठवाभ्युदयाः ।
सौन्दर्योन्मेषनवीनत्वप्रवाहसंभ्रमोत्साहाः ॥ १९२ ॥
धैर्यस्थावष्टम्भायुःस्तनवनीतयौवनादेशाः ।
महिमनिधानौज्ज्वल्यान्तरङ्गपूर्वोक्यधिष्ण्यकाष्ठेन्द्राः ॥ १९३ ॥
णाभिवंशुनवीनतोशमहोद्दामतुङ्गताः प्रौढिः ।
गर्वाभिसारवृत्तिस्पृहश्लाघाऽऽद्दामसद्भावाः ॥ १९४ ॥
विस्फुरमवचानानवधायाप्रश्नदशाविसंवाराः ।
कंदूरपान्तरापाथानद्भावश्यायकल्पाः ॥ १९५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २०० ॥
[illegible]
[illegible] ॥ २०१ ॥
[illegible] ।
[illegible]

प्राग्र्याग्र्यज्ञातिसुहृद्दायादसनाभिसहचरसतीर्थ्याः ॥
सब्रह्मचारिनीलीरागसहाध्यायिसदृशसयूथ्याः ।
गणनाधिकः सवर्णः संवादी सांयुगीनरिपू ॥ १८६ ॥
अधिदैवतविद्यागुरुकुलनायकुलपुरःपुरुषाः ।
ओङ्कारचक्रवर्तिहोमद्रुरसार्थवाहतीर्थानि ॥ १८७ ॥
ज्येष्ठसभार्यग्रेसरोत्तमर्णग्रनीढ्यजितकाशि ।
अद्वैतवादिधुर्यश्लाघनगृहमेधिनोऽभ्यदाः ॥ १८८ ॥
तत्त्वब्रह्मोपनिषद्रहस्यचैतन्यघनपरात्मानः ।
सौरभ्योत्कर्षरसाभोगानन्दाभिजात्यपरभागाः ॥ १८९ ॥
लवणिमस्वविलासास्तण्डुलनिर्यासभाग्यमज्ञानः ।
जीवितनामपर्यायासुप्रायपयादमर्ममकरन्दाः ॥ १९० ॥
माधुर्यसिंहनादाद्वैश्वर्यसत्फलविपाकाः ।
सारोद्धारनिदानव्याख्याटीकाचरित्रविभ्रमाः ॥ १९१ ॥
मूलद्रव्यविवेकव्याकरणनिरुक्तसौष्ठवाभ्युदयाः ।
सौन्दर्योन्मेषनवीनत्वप्रवाहसंभ्रमोल्लासाः ॥ १९२ ॥
वैदग्ध्यावष्टम्भानुभवनवनीतयौवनादेशाः ।
महिमनिघण्टौल्याम्बरभूषाकल्पविम्बकाव्येच्छाः ॥ १९३ ॥
[illegible]मित्रं दुरवनीयवाचमहोदारानुभवाः प्रौढिः ।
सर्वातिसारवृद्धिस्पृहयाम[illegible]हासनाद्यदाः ॥ १९४ ॥
विकस्वरवचनानिधापादपदशाविशारदाः ।
[illegible] ॥ १९५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९८ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ १९९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २०० ॥
[illegible]
[illegible] ॥ २०१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २०२ ॥

प्राण्याज्यशान्तिसुहृद्दायादरसनाभिमद्यचरमतीर्थ्याः ॥ १८५
सब्रह्मचारिनीलीरागमहाव्याधिसदृशमल्पुत्राः ।
गणनाधिकः सवर्णः संवादी सांयुगीनरिपू ॥ १८६ ॥
अधिदैवतविद्यागुरुकुलनायकुलपुरःपुरुषाः ।
ओङ्कारचक्रवर्तिक्षेमङ्करसार्थवाहतीर्थानि ॥ १८७ ॥
ज्येष्ठसमावर्त्यग्रेसरोत्तमर्णप्रतीक्ष्य[illegible]ग्नि ।
अद्वैत[illegible] १८८ ॥
[illegible]स्लामागानन्दाभिज्ञान्यपरभागाः ॥ १८९ ॥
लयसर्वस्वविलासास्नगड्डुलनिर्यासमागमज्ञानः ।
जीवितताम्पर्यार्थेष्युपस्थपत्रादमर्ममकरन्दाः ॥ १९० ॥
साम्राज्यसिंहनादाहङ्कारैश्वर्यसंस्कृतविपाकाः ।
सारोद्धारनिदानव्याख्याटीकाचरित्रविश्रम्भाः ॥ १९१ ॥
मूलद्रव्यविवेकव्याकरणनिरुक्तसौष्ठवाभ्युदयाः ।
सौन्दर्योन्मेषनवीनत्वप्ररोहसंभ्रमोत्साहाः ॥ १९२ ॥
वैदग्ध्यावष्टम्भोत्सुकनवनीतयौवनादेशाः ।
महिमनिधिप्रौढत्वान्तरङ्गपूर्वोक्त्यधिन्यकास्वेच्छाः ॥ १९३ ॥
ख्यातिर्बहुधनपीवरतोयमहोद्दामतुङ्गताः प्रौढिः ।
सर्वाभिसारवृद्धिव्यूहव्यासाऽट्टहाससङ्घट्टाः ॥ १९४ ॥
विष्कम्भवज्रपातानध्यायापह्नवविसंवादाः ।
केतूदयान्तरायाघातङ्कोपप्लवबाधावस्कन्दाः ॥ १९५ ॥
ग्रन्थाख्यानान्तर्द्धिव्यापेधविडम्बनात्यतीचाराः ।
अनुपदाफन्तुदकद्रवैरङ्गिकनास्तिकाः पुरोभागी ॥ १९६ ॥
स्थायी द्रव्य किट्टम्नुपपिण्याको पलालपदधूलो ।
उद्वाहपूर्वरङ्गप्रनिमाप्रस्तावनाटयसम्फेटाः ॥ १९७ ॥
अङ्गोद्वर्तनशाखापुरगात्रामङ्गलावतरणानि ।
प्रश्नोत्तरप्रहेल कलभकिशोरौ प्रवालमञ्जर्यौ ॥ १९८ ॥
निर्माल्यमल्लिकर्णार्कनवपालिगिडकर्णिकाभेदाः ।
तर्णकपरागसैन्यापदसमस्याकलान्तरोत्सर्गाः ॥ १९९ ॥
व्यवहारकिंवदन्तीप्रभूतविश्रामकारिकोपहित्यानि ।
बहिरङ्गोपभृतिमृगतृष्णानासाप्रादपीठानि ।
व्यावृत्तिर्विरवपरोन्तःपाणङ्कोपाग्रकाप्रदमनानि ॥ २०१ ॥
युवराजशिष्यमैनिकमल्लियत्रनिदारमण्डलेश्वगणाः ।
वैहासिकसेनानाथैनालिकमडुपदायनुगाः ॥ २०२ ॥

प्राण्याज्यज्ञातिसुहृद्दायादसनाभिसहचरसतीर्थ्याः ॥ १८५ ॥
सब्रह्मचारिनीलीरागसहाध्यायिसदृशसध्र्यञ्चः ।
गणनाधिकः सवर्णः संवादी सांयुगीनरिपू ॥ १८६ ॥
अधिदैवतविद्यागुरुकुलनायकुलपुरःपुरुषाः ।
ओङ्कारचक्रवर्तिक्षेमङ्करसार्थवाहतीर्थानि ॥ १८७ ॥
ज्येष्ठसमावर्त्यग्रेसरोत्तमर्णप्रतीक्ष्यजितकाशि ।
अद्वैतवादिधुर्योल्लाघनगृहमेधिनोऽध्यक्षाः ॥ १८८ ॥
तत्त्वब्रह्मोपनिषद्रहस्यचैतन्यघनपरात्मानः ।
सौरभ्योत्कर्षरसाभोगानन्दाभिजात्यपरभागाः ॥ १८९ ॥
लयसर्वस्वविलासास्तण्डुलनिर्यासभाग्यमज्जानः ।
जीविततात्पर्यार्थव्युत्पत्त्यपवादमर्ममकरन्दाः ॥ १९० ॥
साम्राज्यसिंहनादाहङ्कारैश्वर्यसंस्कृतविपाकाः ।
सारोद्धारनिदानव्याख्याटीकाचरित्रविश्रम्भाः ॥ १९१ ॥
मूलद्रव्यविवेकव्याकरणनिरुक्तसौष्ठवाभ्युदयाः ।
सौन्दर्योन्मेषनवीनत्वप्ररोहसंभ्रमोत्साहाः ॥ १९२ ॥
धैर्यस्थायिप्रभावुत्सवनवनीतयौवनादेशाः ।
महिमनिघण्टौद्धत्यान्तरङ्गपूर्वोक्त्यधित्यकास्वेच्छाः ॥ १९३ ॥
स्वामित्वबुध्नपीवत्सीयमहोद्दामतुङ्गताः प्रौढिः ।
सर्वाभिसारशुद्धिव्यूहव्यासाऽट्टहाससङ्ग्रहाः ॥ १९४ ॥
विष्कम्भप्रपातानपायापह्नवाविसंवादाः ।
केयूरयान्तरायाघातङ्कोपप्लवाध्ययकन्दाः ॥ १९५ ॥
अन्यावयानात्मत्रिदश्यापथविष्टम्भनान्यतीचाराः ।
मनुपशाद्मनुरकप्रयधैर्यकिनाल्मिकाः पुराणगी ॥ १९६ ॥
स्थायी द्रव्य किट्टमनुपनियाको पल्लवपभूलौ ।
उद्गादपूरपुञ्जनिमायप्रस्तावनाटपतस्फोटाः ॥ १९७ ॥
अङ्का [illegible] शालापुर [illegible] मङ्गलायतनानि ।
प्रजा [illegible] वर्षा ॥ १९८ ॥
निर्माणय [illegible] भेदाः ।
नग [illegible] गणाः ॥ १९९ ॥
ग्रा [illegible] हिंगानि ।
व्यव [illegible] नाविः ॥ २०० ॥
वर्ध [illegible] दीडानि ।
व्या [illegible] नानि ॥ २०१ ॥
पुष्प [illegible] माणाः ।
हि [illegible] नुमाः ॥ २०२ ॥

अथ श्लेषसिद्धिप्रतानः ।

तत्र पूर्वं श्लेषस्युत्पादनं यथा—

वर्णाकारक्रियाधाराधेयसम्बन्धिबन्धवः ।
द्विट्पत्नीप्रियसम्पर्किस्वामितुल्यगुणादयः ॥ १ ॥
एषां स्यान्नामभिः श्लेषो नानार्थैर्वर्ण्यवस्तुनि ।
भङ्गश्लेषोऽधिककसन्मुख्यैः पूर्वाग्रगैः पुनः ॥ २ ॥

वर्ण्यवस्तूनां वर्णादिनाम्नां मध्यात्प्रत्येकं द्वयं स्वयं नानार्थं वा मिलति नाम्ना श्लेषः कार्यः । यथा धवलार्जुनहरिगोप्रभृतयः शब्दाः । भङ्गश्लेषस्तु वर्णादिनाम्नः पूर्वगतैरधिकादिभिरग्रगतैः कमलादिभिः सामान्यशब्दैरर्थे मिलति कार्यः । यथा कमलशब्दस्य मल इति अग्रेतनाक्षरार्थं मिलति पूर्वाक्षरकयोजने । क 'अधिकमलशाली' । अधिकशब्दः सामान्यः । तथा करकशब्दस्य कर इति पूर्वार्थे मिलति उत्तराक्षरकयोज्यते । यथा 'करकमलश्री' । कमलशब्दः सामान्यः ।

एवं पूर्वाक्षराणां योजनाय पूर्वप्रयोज्याः सामान्यशब्दा यथा—

अधिककस्वककस्वकीयकसश्रीकाः सुखसुगौ पुरोगश्च ।
ज्ञेयाः समानोच्चसद्वास्वच्छाः सदाच्छसज्ञौ च ॥ ३ ॥
सज्जाभिशसुखशाः शोभितविभ्राजितादयः स्वस्थः ।
सुखदं तद्दं शोभा वद्धसौन्दर्यप्रभृतितो वदनम् ॥ ४ ॥
सम्पन्नसुशोभनलोलुपसम्पन्नसगौरवमहाभाः ।
बहुशोभनसदाशुभवल्लभाः परमसमानयामनोहृद्यम् ॥ ५ ॥
पीवरसुरुचिरमधुरा मञ्जुलपृथुलौ स्वभावतः शंश्च ।
सुमुखदृश. समहास मसमप्रदपरमहौ च बहुलवः ॥ ६ ॥

एतैः शब्दैः परतो पूर्वाक्षराणि योज्यन्ते । यथा— सर्वा क-पालिन्स्थितिः कैलासगोत्रन् । स्व-क-लङ्काभोग शशी, गजगवत । सु स्व-रोचित कुशालः, सकृतिवत् । सलितम्भूगत , सकुलितेन । सु स्व योतम्लपाश्वयो, तरवत । पुरो-ग-मलस्थिति. सारङ्ग मल्लवत । समा-न य-न र स-भा-सित सगे, गजवत । उ च्चा-सरश्चो. नपतिः, इन्द्रव महाऽच्छ सभाराजितं गांम्भाले, स्तम्भानवत । स-ज्ञ-जा रमण विभ्रन् वन, हृदय अभिज्ञातिस्थिति कुर्वाणो, विश्वयशोशावन । शोभि-त-स्ग्रागिजतो जलधिः, स्वस्थ स्वच्छपुरमाशाला शैलमागी, गुरुकुवत् । सुख दा-नस्थिति वदान्य., शार्कारिका शोभावद्ध कमलिनीला दृशो नरवत । सुशोभ न-तरस्थिति सुभग, शितिकण्ठ लोल-प-वन-स्थिति सागरमाद्रा, गिरिवत । सम्प-प्र ष-छ्याभोग. पार्थिव', सरव बहु-शो भ-नवान्वितं पुर, गिरिवत । परमेन्दुनाताला इधारि कामुक । स हु-यो-घस्थिति. पुष्पभूमिव धनुवत । सुरुचि र-मणारमशाव पाणिग्रहमहो, रो वत् । पृथु-ल कुलो गृहे, चन्द्रवत । स्वभावशारमनुराणो द्वैधा समदः । सम हास- समन., पूर्णिमेन्दुवत् । परम इ मिलधा पुत्ना, शिरवत । बहुल क

शतमखफलयुगलशास्त्राः स्वकामनार्थौ स्वमायसमुदायाः ॥२२॥
समसीमोदितहृदमोदितमितसारोचिताः समासश्च ।
सद्योतिमभाजनसारचितस्थैर्यस्त्रास्यनन्ताश्च ॥ २३ ॥
सततसमर्यादसमसीमस्वदेशसमानहासिता हारी ।
हृतं हितश्च हसितं हीनाढ्यौ हर्षदायपि ॥ २४ ॥
शिप्रायं च सुदृश्यान्तं चैव समोदितं शान्तम् ।
एते पुरतः शब्दा अन्येऽप्येवंविधा बुधैर्बोध्याः ॥ २५ ॥

एते शब्दाः पदानामन्त्याक्षराणि यथासंख्यं योज्यन्ते । यथा—घट-क-मद्धटी सुदुकारः; कलितद्रुमवत् । नर-का-त्वस्थितिर्विन्ध्यः, नगवत् । शङ्कुचिताशेषं विश्वमङ्ग-वादकः, पुण्यनरवत् । भुद्रा-हितो नरेशः, दुर्गोहितवत् । श्रियं ग-दविमर्द विमर्दनं, केयुः-अनवत् । परि-घ-न वर्द्धिस्थितिः पुरुषोत्तमो धर्मस्तवत् प्रावृट्कालवद्वा । क-व-रोचिष वेगो, समुद्रवीचीवत् । तापि-च्छ-विराजितो वनोद्देशो, रविवत् । मदा-ल जातिर्यत्रैव, वनवत् । रस ता-नवविस्थितिर्हिरमनाधिपो, रविवत् । शङ्कारोपचितो वीरवर्गो, गिरिवत् । सुर त-थियं विभ्रद् वैदयावर्गः, स्वर्गवत् । स्वस्थालोदितश्रीः सोऽन्दो, मलवत् । कलदान्वस्थितिः स्वर्गालङ्कारकारी, दृसवत् । क्षमा-मो-दितश्रीः स्वर्गो, रवि-वत् । उपाय न-वमलक्ष्मीर्द्वेधा नरः । कच्छ-प-रचितश्रीर्वेणतयो, ग्रामवत् । अविकच-ल-सत्स्थितिर्वसन्तः, छुन्द्रमिसेवावत् । केश व-रोचितश्रीर्द्वारकापुरी, सुकेशीवत् । कर-मा-चितो नरेशो, रविवत् । कल-म-हमलक्ष्मीः शत्कान्तः, मनुष्यवत् । वनस न-स्थितिं विभ्रद् नारीप्रकोष्ठो, मलवत् । तिमि-रो-चितश्रीः इन्दुः, समुद्रवत् । कुरङ्ग-ल-मदस्त्रीः कोटराटी, सुधावत् । मान-व-सत्स्थितिः सर्वलोको, मानिवत् । गिरिश-सः-श्रियं बिभ्रत् कैलास, पृथ्वीवत् । मानस-मो-दितश्च श्रीमपुरीप्रदेशो, मानिवत् । काम-द-स्थि-तस्थितिः नारदः, कामिवत् । दल-क्ष मो दितश्रीः हिमाद्रि , शान्तवत् ।

एवमन्येऽपि सामान्यशब्दाः श्लेषे साध्यन्ते—

अपूर्वश्चाऽद्वितीयश्चाऽमध्यमोऽनन्त इत्यपि ।
अमात्रो मात्राधिकश्चाऽनिकान्ताऽकलितक्रमः ॥ २६ ॥
केवलोऽप्यानन्त्यन्ताविक्यश्च परो गुरुः ।
श्लेषमुत्पादयेदेतैः शब्दैकपदसंस्थितैः ॥ २७ ॥

श्लेषोदाहरणानि—अपूर्वविश्वाभोग पक्षे दशा मोग । सुमन गीर्वाण वृन्दा-रक विबुध अमृत दानव मामांसा पिनाक कुमार कमठ कन्दर इत्यादिशब्दानामादौ अपूर्वशब्दः प्रयोज्य ।

अद्वितीयकरास्थिश्रीः, पक्षे करिश्रीः । कमल दानव स्यन्दन आगम निलक कृपाण कमल भास्कर इत्यादिशब्दानामादौ अद्वितीयाऽमध्यमशब्दौ प्रयोज्यौ ।

अनन्तदानवश्रीः—पक्षे दानश्रीः । दैवत अहर प्रहारति मार्गो मदन नन्दक … अनन्तशब्दः प्रयोज्यः ।

अमात्रकाशस्थितिः, पक्षे कशस्थितिः । आर वार स्मार दार मार वा …

इत्यादिशब्दानामादौ भगणशब्दः प्रयोज्यः ।

मात्राधिकस्वेच्छानामः – पक्षे केवलनामः । कृपण कमल कल वक मर हर इत्यादिशब्दानामादौ मात्राधिकशब्दः प्रयोज्यः ।

अतिक्रान्तकमलादौस्थितिः, पक्षे तोरणादिस्थितिः । वलितकमलतोरणवैभवः, पक्षे तरणिवैभवः । हर मन्दक बाल मार कर्तन सह आदि राजा भार्गव धारा मधुर रमा दिशा दीन मालिना राक्षस दन वाह पुत्र धार भाव पात्र रद कवि दल कल्मा इत्यादिशब्दानामादौ अतिक्रान्तकमल,वलितकमलशब्दौ प्रयोज्यौ ।

केवलकोरकस्थितिः, पक्षे कारकस्थितिः । कमल कोमल दाव प्रमोद इत्यादिशब्दानामादौ केवलशब्दः प्रयोज्यः । अन्तर्गुरुगणस्थितिः, पक्षे गुरुगणस्थितिः । शरण प्रमद निकर विकार इत्यादिशब्दानामादौ अन्तर्गुरुशब्दः प्रयोज्यः ।

अन्त्यगुरुगणस्थितिः, पक्षे सगणस्थितिः । यम राम बाल वास इत्यादिशब्दानामादौ अन्त्यगुरुशब्दः प्रयोज्यः ।

आदिगुरुगणस्थितिः, पक्षे भगणस्थितिः । वर कल दह हर वर इत्यादिशब्दानामादौ आदिगुरुशब्दः प्रयोज्यः ।

अथ वर्णनीयेन श्वेतप्रकारानाह—

यशतोऽपूर्वोऽर्चिताचिन्तासितयोद्दिनोद्दितोत्कटः ।
उद्द्योतिकान्तिकालितकामोदितकुलसिताः कसंश्रापि ॥ २८ ॥
उदित कमाच्च कुटोपचितं श्चित शुल पुरोगचितम् ।
गाहितगुरुदगूढघनवर्द्धिघारीकृता ज्ञेया ॥ २९ ॥
घाटापचिताच्चराचितचकाश्रितकरोचिताभ्यासम् ।
स्फुविराजिमुखाश्च लसन् सज्ज जालाचितश्च जातियुतः ॥ ३० ॥
मालाढ्ली दार्पचितनिराहितनानवर्द्धिता धाम्या ।
नारीचितस्थिराचितसितराहितस्थानवर्द्धिता ज्ञेया ॥ ३१ ॥
स्थामाचितदुराचितदाम्ना धाराचितश्च धनवर्धा ।
धामादिता धराचितनःधामानाचनवर्द्धितयनाश्च ॥ ३२ ॥
निहितनिवद्धपराचितपिहितविनद्धमासितप्रमुखाः ।
प्राप्तपद्मपक्षमादिता पीनवर्द्धी च ॥ ३३ ॥
पुराचितप्रमादितप्रमद्मासिता स्फुटार्पचितम् ।
स्फाराचितश्च फलर्द्धिलसद्रामादिता यमद्रुमयामा ॥ ३४ ॥
विपरीतविकटसम्पद्यायभासितवराचितमुदा ।
विप्रोत्कृष्टाङ्कासितमाराचितमानवर्द्धिमुद्यमाः ॥ ३५ ॥
आसितभामादितमाहितमहत्सम्मानवर्द्धिता ज्ञेया ।
यानाढ्यौ राचितराचता दार्पचितरूढरूपचिताः ॥ ३६ ॥
रामादितलसितलसद्भाधितलुनवर्द्धिता लयलम् ।
लानाढ्यौ शुभाजितशकलशुभासिताः सुदामश्च ॥ ३७ ॥

सहसितसततसमोहितसारोचितसीमोदिताश्च सद्द्योती ।
सबलं हासिनहीनावर्द्धितिभाग्रक्रमोदितकाः ॥ ३८ ॥
शब्दैरेभिरपूर्वाद्यैः पूर्वभागप्रयोजितैः ।
शेषाय शब्दमध्येषु निक्षिपेद्वर्णमण्डलीम् ॥ ३९ ॥

यथा-अपूर्वधरस्थितिः, पक्षे धरास्थितिः । अचिनगजयुतः, पक्षे अङ्गजः । आविततेटकशोभी, पक्षे आटेकः । उद्योतिपरागपूर्णः, पक्षे उपरागः । कामोदितकस्थितिः, पक्षे कासरः । एवं सर्वत्र । खचितघोतयुतः । गाहितजारोहः । घनर्वितस्मरः । चरोचितपलश्रीः । छवितास्त्रिगणः । जालोचितवनः । पुरोन्नतवर्द्धितप्रमरः । अभेसदाटोपचितकाश्रीः । हारोचितरणश्रीः । स्थामोदितयुतः । दामोदितनरश्रीः । धरोचितवलः । नव्यासशस्त्राली । परोचितजनशोभी । प्रमोदितकस्थितिः । स्फुटोपचितरणश्रीः । व्यासरक्षस्थितिः । वामोदितमनःस्थितिः । भारोचितरवश्रीः । मध्यसूक्तशोभी । यानवर्द्धितकस्थितिः । रचितमणीमाधरः । लसितगुणमयः । वाकयुक्तः । सवनगोत्रस्थितिः । पुरोहसितारयुक्तः । क्षमोदितवणस्थितिः ।

एवं वर्णैरेकशब्दा अन्येऽप्यूह्याः । यथा—कोपरद टोपरद रोपरद लोपरद कूपरद भूपरद पूपरद रूपरद ।

तथा कामिरकान्तारादिशब्दानामग्रेऽजितशब्दः प्रयोज्यः । यथा—कामिताजितः कविजितविविजयुताः, तथा मानी अटवी । मुख्यविकारान्तशीकारान्तादिशब्दानामग्रे आसशब्दः प्रयोज्यः । यथा—उच्चासनोऽश्वासः ।

तथा अवर्णोपलक्षितोकारान्तशब्दानामग्रे उपचितोरयुक्तशब्दौ प्रयोज्यौ । कोपचितः । कोरयुक्तः । जोरयुक्तः ।

अवर्णोपलक्षितैकारान्तशब्दानामग्रे उपचितोरयुक्तशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—नहोपचितः । मह्यरयुक्ताः ।

अथ वर्णार्थेन वर्णयकारान्तमाह—

अकाऽकोऽगाऽग्राऽमाऽघाऽर्घोऽर्थोऽर्थोऽर्च्योऽर्चिरब्जाश्माः(१)
अजाऽटाऽढाऽटोऽणपथाऽर्थमाऽयथार्थोऽर्थो (२) ॥ ४० ॥

अक अकं अग अगु अग अघ अर्घ अर्च्य अर्च अर्च्य अर्चि अब्ज अज अट अद अर अनि अणु अत अति अत अनि अथ अध अर्थो ।

अदोऽद्रिरब्दापाऽऽद्धेऽयोऽधवाऽमब्धा अपार्थाधि ।
अर्वाक्‌यज्ञाप्यम् (३)ममपांऽयमन्ययाः ॥ ४१ ॥

अद् अद्रि अब्दः अप अब्दे अभ्र अपि अव अन् अभ्य अन अति अधि अ[illegible] अङ्क अधि अभ अमा अम् अमा अभी अम अमम् अयि अय ।

अरमरुरर्थराम्राविराज्यमरवाभवाऽधरो ।
अत्याम्बरहा अहरहमहांऽऽसता निर्वाजितविहासौ ॥ ४२ ॥

अरम् अर अरं अरि अर अरु अरण अरि अवम् अरव अरु अधि अरो अर अरु अरो अर अहम् अहं अहि अहि अव ।

[illegible] ।
[illegible] ॥ ४६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४८ ॥

[illegible] । यथा-[illegible], पक्षे [illegible] । [illegible] । इत्यादिकमूह्यम् ।

[illegible] ।
[illegible] ॥ ५० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४६ ॥

[illegible] । [illegible] । पक्षे [illegible] । इत्यादि ज्ञेयम् ।

[illegible] ।
[illegible] ॥ ५७ ॥

यथा—[illegible] इत्यादि । [illegible], पक्षे [illegible] । [illegible] । यथा [illegible], [illegible], [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कन्दर्प कङ्कण केवलि कोल कोयष्टि कोर कौरीन कलि कंगु केदार कोद्रव कन्
कोरव कैरव केसर ।

चक्र तक्र वक्र शक्र शुक्र नक्र शुक्ल । अर्धे-कोड कञ्जु कण्ठ कण्डर कक
कल्मक कवच ।

राका शङ्का कालिका वल्लाका वालिका कर्णिका नालिका तारका तूलिका
लिका । अर्धे-कालि काव काकु कार्षा काक काम कान्ता कारह कालि कार
कार काकोल कारव कायर कानन कान्तार कायन काश्यपी काण्ड काता काया
नाकि पिनाकि वातकि वर्द्धकि धौधूकि शलजाकि । अर्धे-किल किण कि
किंचलय किञ्जुर ।

शुकी शिखी वल्वकी वल्लकी आमलकी । अर्धे-कील कीर कीनाश कीलाल ।

काकु रङ्कु त्वङ्कु शङ्कु । पुंनामधे-कुल कुथ कुश कुट कुक्षि कुलिश कुण्ड
कुण्डल कुन्तल कुशीलव कुरबक कुलवधू कुशाल कुहर कुरंगी कुरङ्ग कुलीन ।

मुख मख पुङ्ख नख सुख दुःख शङ्ख । अर्धे-खर खनि खग खल खर्ज खक
खद्योत खनित्र खाण्ड खञ्जन खञ्ज ।

शिखा शाखा रेखा लेखा परिखा विशाखा । अर्धे—खानि खात ।
सखि सखी । अर्धे—अखिल खिल ।
नाखु । अर्धे—खुर ।

शृङ्ग स्वर्ग शृङ्ग शृङ्ग मङ्ग वङ्ग पूग मार्ग छाग राग याग वेग रोग वाग
भोग युग पुरोग तडाग ताङ्ग पतङ्ग रथाङ्ग भुजङ्ग चतुरङ्ग अङ्गराग शताङ्ग
भुजग अध्वग उत्तङ्ग कलिङ्ग सारङ्ग । अर्धे—गदा गज गति गव अङ्गद गर्भ गद
गल गर गजराज गजारोह गङ्गा गण्ड गन्ध आगन्तु गोधा गौर गोमती गोत्र गो
गाङ्गेय गौरव ।

खङ्गा आपगा निम्नगा । अर्धे—गान गात्र अगाध ।
भङ्गि भोगि । अर्धे—गिरि ।
भुजगी । अर्धे—गोनि ।
पङ्गु कगु प्रियंगु । अर्धे-अगुरु गुरु गुह ।
भाग् । अर्धे-गूढ गूढ गूढनम् ।
आग दग राग् स्वग् स्रग् दृग् प्राग् अग्राग् ढ्राग् । अर्धे-अग्नि ।
अघ व्याघ रघ वृद्य मगदाघ । अर्धे-घाव घास घोषा घाट घामनी ।
अघ मेघ मङ्घ वङ्घ परिघ । अर्धे-घन घोर अघ घस्मर घनारम ।
अङ्घा । अर्धे-घार घाम ।
व्याघ्र । अर्धे-आघ्राण ।

प्राण वन अनिश वंशत हेमन्त प्रश्न अवज्ञा प्रतिज्ञा रम्भा । अर्धे ज्ञाति ज्ञा
ज्ञान ।

नाच काच कुच कच उच रोमांच वचन । अर्धे-वच्च वच चमू चर चक अचल चाप
चल चाम चाप अचल चञ्चल चल ।

বল্গু বল্গু বল্‌হ বল্ল । অর্থে- আর আপ আপুষ্ট আপণ আসর আবিষ ।

হুবি বহি । অর্থে- বিপথা বিনা আবিল বিঘ্ন ।

বাজী বীরা রাজী প্রাজী বিরাজী মুনাজী । অর্থে- বার বীবর ।

বল্গু বিশু । অর্থে- মুরজ ।

বল্গু । অর্থে মুদা মুখ মুর্ণ ।

বিলম্ব মুখর নখর মুখর সখর মুখর । অর্থে- চবি চল চব চন চদ্ চাম চাতুরম্ভ ।

সন্দ্র মুখরা বাজুরা । অর্থে- দাব দাশ দাদূর ।

প্রুষ পুষ্প অশ্বক রাজ রাজ বল্লভ শুভ শঙ্খ বীজ অঙ্গুর মদ ক্ষোভ ভাজ মুদ্গ বাসস বীরজ কাঞ্চন তারিষ হল বামাম মজাম মানিষ মুখর । অর্থে- অগ অগ অগ্র অগ্রা অগ অগ অগ্ন অঙ্কুর অবতীর অম্বাস অগতি অচল অগর অচল অজগর অবনিকা ।

বজা কলা মুখা মজা নিরিজা । অর্থে- আড়ক আর আনি আম আখা আল আদুষ্ট আবাজ আনার আঙ্কুর আনন্দ আনয়ার ।

বাজি আজি বাজি বনাজি । অর্থে- অজিন জিন জিন ।

বাজী । অর্থে- ঔষধ ঔষ ঔরক ঔরা ।

কঙ্কু । অর্থে- কবাল ।

মুকরা । অর্থ- বাপ মুকরা মাযুক ।

বাস বাল মূল বিল মাল ত্বল মন মর্শ পূর্ণ শীল বাহিন মুখ কুরন মুন মান দমন বিন মান আল মন মুন মচাজন বাধিন পৰাকল বাঁস বিল বীল মন্ত্রীল মধাল অপল হলি ন প ন বাজন কমুল দগন মন্তবিজন মপধান মবিমন বিধীল পদ্মান মিকন মুখান বিকান বিকান চাকুলন মাকলন হরিন মুখন মলিন মাবিল মাল পাল দাহিন বিমান অদ্বিল হয়ন আয়ন পাবন মনান প্রচালিন আগ্নহিমত অপ বালিন নবিন — শ্বনব নমু নমু অন্তর মনা নমী নম নহ নক্ষী হুবা নবিব নকুল নবর নব নিমর নমু নই ন নমিনা নগর নরণ নরিস্থী নগদৃঙ নব বালি নালক নজন না

দক্ষ হরিণ মল মাধান হার্বমান অমান মুন দ্বিপদ সর্প তাবন মুক্ত মজান বিনা বানা নব বাহিতা নবনা নবিনা চলমানা । অব মাজ নাম মায় নাবিকা মায়ু মাহূত নাথনত মাসম নারদ ।

হুলি অলি আলি পলা হলি বাল অলি মলি বলি আলি বলি কিলি স্ফুলি বলি পুলি ধুলি নলি আলিম মুলি হুলি বালি পুলি পরলি মলি আলি ত্রিপালি বলালি প্রভাপলি কাহুমালি মিলালি । অপ মিশ্র মিশ্র মিশ্রম মিশ্রহিম ।

ত্র চাষ মিত্র পুত্র পুত্র ভাব বধ নব নাম পাত্র বস্ত্র মন্ত্র মন্ত্র নবিত্র মাত্র পবিত্র পবনত্ব আমাপ আলপত্র । অথ অমল অমল অশ্রু মুখা ।

यात्रा वरत्रा । अपे—त्राम ।

रात्रि । अपे—त्रिक त्रिगुण त्रिफला त्रिशंकु त्रिदश ।

अमात्य नित्य वात्या त्रित्या । अपे—त्याग ।

सत्त्व । अपे—त्वरी ।

सत्ता अवंति वासन्ती मालती भारती युवती । अपे—तीर तीव्र ।

सेतु केतु हेतु मन्तु आगन्तु धातु । अपे—तुष तुच्छ तुला क्रतु तुहिन तुरी तु- तुरङ्गम तूर्ण तूल तुङ्ग तुन्द ।

नद मार कन्द छद मद मन्द मूर क्षोद शुद तुरअ क्रद अगद स्वेद भेद वेद- न्द घनद प्रमाद स्वच्छन्द दोहद कलाद विनोद मकरन्द अरविन्द । अपे—देव दम- दी दम दल दस दशा दक्ष दश दर दया उदक उदधि उदम अदभ्र दर्भ दक्षिण द- दहन दम्भ दण्ड दण्डि दन्त दोला देह देश देव दास दोष दौवारिक ।

गदा गोदा सदा सर्वदा क्षणदा नर्मदा । अपे—दानव दारुण दाम दाप- दान दामी दार दात्र ।

नन्दि वन्दि आदि सादि सोमादि हीनवादि । अपे-दिन दिशा दिव [illegible] आदि आदित्य आदिम ।

वेदी मन्दी कालिन्दी । अपे—दीन दीप दीक्षित उद्दीप्त ।

कन्दु बिन्दु इन्दु । अपे-दुर्गा दुग्ध दुःख दुहिता दुष्कृत ।

अन्दू । अपे-दूर दून दूरगामी ।

धार मार रुद्र मद्र भद्र क्षुद्र शुद्र रुद्र छिद्र मान्द्र हारिद्र दरिद्र वैद्य मद्य । [illegible] द्वार द्युति द्रवण द्राक्षा द्विपि द्रांति द्विरद द्रुत द्रोह द्विपत ।

[illegible]

[illegible]

रदन करमन सूदन प्रधान वाहन स्पन्दन करायन स्पर्शन क्राय स्तनित वेष्टन धावन केतन अवन आसून आसन वर्तन वायवन ईसान मदन मार्गन भूषण उदन दसन आर्जीवन भवन व्यजन आयन वन्दन धवन मोदन अवन दमन प्रतिमान मदनहन वातायन वेदायन अत्यशोन अभिवादन निदानन वन्दायन आरोहण सम्पान निमान्त्रण। अर्थ—[illegible] मर्दी मद् मन मन मन्य मेघ मेदुर चम, वी मतंङ्ग मान्य मन्त्र मान मात आरोप मर्मान।

आवदान स्थान धामा मद्रुग सेना वामना देवान धामन रचना प्रार्थना पेशा भोना पूतना। अर्थ—अन्न मात्रा मद्रा मार्ग माम मार्द माना मार्दव मारद शारद गाभिदार मातिदार।

द्युनि ध्वनि अवनि अनि भानि अरनि योनि धूमयोनि। अर्थ—निशा निधि निद्रा निम निमय निय निरैर निदिन निमान निवर्द निमिल निमिन निकार निमन्त्र निमिन निवह निदाध निवन निदर निव निदान निपान भनि निमित्त निभात निदाघ निवनि निपुण निदाह निभव निषेधि निवेदन निवसन निभालन निरवपद।

पूर्वी असमी बर्वी अर्वी कविरी कार्मिकी मार्मिकी सेनानी बन्दिनी दामिनी भरणी मानिनी वाहिनी। अर्थ—नीर नीवी नीती नीव नीव नीर नरीक नीहार गीवार।

मातु लघु सृष्टु साधु भानु इन्दु हेतु इत्यादु। अर्थ—नुति अनुग अनुक्रम अनुवर्ष अनुवाद अनुनाय अनुकूल अनुनाद अनुबोध अनुमीनी।

मनु। अथ—नून नूतन नूपुर।

धाम धावन स्मरण नृत्य राजस्य कन्धा। अर्थ—स्पन्दन स्वाम स्पष्ट स्वामिन स्वधाय।

शाप पुण्य नर द्विप पुर सूर रूप रूप भूप सूप वाप वाप ताप पाप विभाव मत्सर तापुर अधिप प्राज्ञ मधुप कलाप पाद्य अदृष्टि अनभाव अवलेप अन्तरीप उपकाय उत्पाद। अथ—पद पश पशु पवि पशुपति पक्षि पक्ष पत्ता पद पनि पक्ष पक्ष पद पवि पत्र पवन पत्तन उपहास उपभाग अपवाद उपकार पवार पल्लव उपचार उपवाल उपवास उपाय उपमर्द उपवास पयोधर उपवाम अपराध पत्रक पत्रक परम्पर उपहार उपकाय उपवाये पतन पद्म आपगा उपवर्ग अपविद्ध उपक्रम अपमृत अपहार अपकार परथ अपवारित अवहेलन पङ्कु पङ्कु पक्ष पद्मज पांशु पाण्डव राजपथ पवित्र प्रतापन।

बर' श्रवा प्रवा सेवा क्षवा शिशपा अवज्ञा। अथ—पाप पाणि पात्र पाशा पाता पार्श्व प्रताप प्रवाहि उत्थान पाताल पार्थिव पामर अपान पावन पाहुक रावण पार्वती पाणिग्रह पारिजात पारसाल पारिजाक

कवि लिपि द्राधि कल्पाति। अथ—पिक पिण्ड पिशित [illegible] पिप्पल विशुक पिशाच पिटक पिहित पिनद्ध पिदूल पिच्छ।

पादी काष्ठपदी। अथ—पात पादा पात पातर पौड आपाढ।

रिपु त्रपु वपु । अथ—पुन्नाग पुष्कर पुष्प पुर पुरा पुट पुत्र पुरी पुर पुष्ट पूज्य अपूर पूः पून पुनः पुरुष पूजि पूजित पूरित पूर्णायुः ।

वप्र विप्र क्षिप्र क्षुरप्र कम्प्र । अथ—प्रहर प्रदोष प्रहेला प्रस्थ प्रस्ता प्रतति प्रक्षालित प्राजन प्राप्त प्राज्य प्रस्तावन प्रग्रह प्रकाण्ड प्रवाल प्रहार प्रान्त प्रज्ञा प्रकार प्रपा प्रमदा प्रकृति प्रमुख प्रभूत प्रांशु प्रपञ्च प्रकोष्ठ प्रच्छद प्राप्त प्रांत प्राकृत प्राघुणक प्रार्थना प्रेत प्रवर प्रकाम प्रकर प्रभावती प्रिय प्रधान प्राभृत प्रबोधिक प्रधि प्रस्थान प्रधन प्रास प्रवह प्रकट प्रचार प्रतिलोम प्रथम प्रताप ।

शिव भव देव दाव हाव जीव स्तव भाव पीव आभीव क्षीव त्रव आहव रव लव नव पूर्व दानव वाडव केशव वासव विभव ताण्डव पणव शराव मानव पार्थिव वल्लव नरदेव पौरोगव कुशीलव बान्धव राजीव गौरव भव । अथ—वक्र वश वन वत्स वधि वपु वल भवनि वल्ली वलि वल वधू वल्वर वल्कल वक्ष वपा वसा वर वार्ष्णेय वक्षस्कार वनौकः अवयव वर्द्धनी वसुधा वकोट वदरी वरुण वत्सर वषट् वरण अवस्कन्द अवरोध वदन वलय अवकीर्ण अवलेप अवलक्ष अवसर वर्तुल वनगजि वर्धमान वक्षमनी वनीपक आवरण ।

रैवा भीवा ओवा दिवा यवा । अथ—वारी वार्ता वास्या वात वायु वामा वर्ण वाजि वाह वाल वाहु वास वारि वार वाम वातरोगी वाध वामना वामन वाल्य वालक आवास वामा वाञ्छित वाहिनी वासिता वागुरा वारण वानीर वाडव आवास ।

अवि कवि रवि पवि मेधावि मायावि । अथ—विप्र विश्व विक्र विषु विक्ल विधि अवि बिन्दु बिम्ब वितर्क विटङ्क विदेह वितान विशुद्ध विशाख विकल्प विशाख वियोग विश्राम विपरीत विमर विपक्ष विपद् विकल्प विराध विरोधि विशद विभीष विश्व विभ्रम अविरल विदाख विनोद विक्रम विरह विहार विकट विधुर विविक्ति विराग विलोचन विनायक विचक्षण विलक्षण विवर्तन विशारद ।

वीवी वद्री वर्त्री दैवी । अथ—वीर वीज वीर्वी वीरुध् ।

अम्बु कम्बु शकाबु सम्बु । अथ—बुध बुन ।

वृन्द मध्य सन्य हृन्य ताम लवय सवर सुगन्ध शाश्व । अथ—व्याम व्याल व्याधि वर्मी व्याघ्र व्योम व्याहार व्याकुल वनति व्यसन व्यञ्जन वास आवेश वेग वैरी वेत्र वेल्लित विक्रम वैश्रामण वैधव्य वैनालिक वैडूरिक वैशेष ।

दम्भ निभ भारभ शुभ हिरभ आगभ वल्लभ लोभभ काम कामभ इभ कुम्भ कलभ वरारम्भ भभ. । अथ—भग भा भस्म भव भट भवन इभ भमर भा भद्र भजन भाजन भागिन भविक भवानक भोजन भौति भषम भिन्न भक्ति भो ।

शोभा प्रभा दम्भा विभा सभा प्रगल्भा प्रतिभा । अथ—भाजन भानु भा भार्यो भामिनी भारती भारत भानुक ।

भाति कुङ्भि दन्ति । अथ—भिक्षु भिन्नु भिक्षा भिद्रा अभिधा अभि अभिलाषी अभिमत अभिमत अभिलाष अभिवादन ।

कुम्भी भिन्नी । अथ—भीम भीरु भीत भार्भर ।

राजयक्ष्मा आरात्रिक ।

सूरि हारि वारि वैरि भूरि करि गिरि हरि अरि स्तम्बकरि तरवारि । अथ— रिपु अशि रिक्त अरि ।

नारी वारी तरी हरी पुरी दरी शर्वरी करीरी पटी कर्करी सुन्दरी माधवी गोदावरी । अथ—रीति ।

रस धार कारु भीरु घट पट तट मेरु अगुरु नाराह मन्दार । अथ—रुधिर रुरुक रुरु रुधिर रूपा रूप रूक्ष ।

नरः उरः सरः पुरः । अथ—रोधः रोम रोग आरोह रोमाञ्च ।

कल मूल पूल बल तल दल वल्कल हल मल कोल कोल गण्ड तल शाल [illegible] लिङ्ग अनल नाल चण्डाल स्थाल माल कुण्डल खल लोल आमल कुल शील [illegible] पिङ्गल तुण्ड तुण्ड पेक अञ्जन आपीड फल तिल बिल खण्ड कपाल [illegible] आकुल अपल अञ्जल वर्तुल गल उद्दण्ड कराल शाद्वल धूमल कपिल त्रिशूल [illegible] पटल पाटल धवल लगुड बाल साल ममल मुकुल चाल चारण तरल [illegible] मञ्जुल शैवाल गरल समल कङ्काल पाताल चण्डाल कृपाल युगल लाङ्गल कुशल [illegible] मुकुल त्रिकाल माल जङ्घाल कुशल धवल [illegible] विशाल मातंग [illegible] मङ्गल कल्कल विपुल कूष्माण्ड कावाल भालतल बलाधिप आमलक [illegible] अथ [illegible] लता लक्ष्म [illegible] अमल लगुड लज्जा [illegible] अल आलय [illegible] [illegible] लक्ष्मी ललाट लहरी लतारिका [illegible] लोह लोल लोहित [illegible] [illegible] लघु [illegible] लघ्या लघु [illegible] आलम्ब ।

वेला शाला शिला माला कीला हाला [illegible] शाला क्रीडा दोला माला [illegible] [illegible] हेला [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मदिरा निम्नगा । अथ— [illegible] [illegible] आलाप आलाप अलाबु लाङ्गूल लाघव ।

[illegible] मौलि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आलि शालि कालि धूलि [illegible] [illegible] अथ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आलि लिपिका लिखा लिप्स ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] देवी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अथ—[illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । अथ—[illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अवीरा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अथ—[illegible] ।

[illegible] [illegible] । अथ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अथ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । अथ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

पुष्प बाष्प । अपे—झम्पन ।

मोक्ष पक्ष आरक्ष पक्ष अध्यक्ष वृक्ष कक्ष प्रक्ष ग्लाक्ष्ण [illegible]
[illegible] । अपे—क्षत क्षमा क्षम क्षेत्र क्षय क्षार क्षम क्षण ।

राक्षा रक्षा द्राक्षा लाक्षा आकाङ्क्षा । अपे—क्षार क्षाम क्षाउ क्षलित ।

पक्षि कुक्षि भक्षि साक्षि । अपे—क्षिति भक्षि क्षीर क्षीव ।

रक्ष भक्ष । अपे—क्षौर क्षौमिन ।

भिक्षु मक्षु चक्षु मक्षु । अपे—क्षुद्र क्षुधा क्षुर मक्षुर ।

[illegible] । अपे—नमा ।

इ[illegible]सौ [illegible] ।

अथ [illegible]—

अनिरुद्ध अनिल [illegible]
[illegible] ।

आकुल [illegible] आलोक आकार आहार [illegible]
[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]
[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अत्रो कौबेरेन्द्रवर्णेऽपि ये केऽपि श्वेतशब्दाः अपि, ते सर्वेऽप्येवं वर्ण्यन्ते ।
वर्णादीनां सङ्ग्रहो यथा—

> कम्बोजम्भृणालपुण्डरीकधवल-
> 　　चन्द्रातपस्फटिकहंसकुन्दसुधाम्बवः ।
> शुभ्रमौक्तिकमृणालकुन्दकुमुदशरद-
> 　　श्वेताभ्रतारकहिमौक्तिकचामराः स्युः ॥ ५९ ॥

यथा श्वेतवर्णादयो वर्णाः । शङ्खोत्पलपुण्डरीकादयः । रक्तादयः श्वेताः ।
कवयोऽत्रापि प्रयुञ्जते नीलवर्णानप्युचित स्थाने । कालिन्द्यादयो श्यामाः ।
पुराणं यच्च अलङ्कृत दुर्गस्य हरस्य च नीलमयं शरत्सु नीलमादिभिरपेयादयः ।
वर्णानां च वर्णादीनां नामानि पूर्वोक्तश्वेतवर्णस्य सर्वेऽपि निरूप्यन्ते । पूर्वं श्वेतवर्ण-
शब्दा यथा—

> गौरो मृगाङ्ककलाङ्को धामश्वेतनादृतिः ।
> सर्वावर्मिर्गोलाः पाण्डुरामितादयः ॥

आदिशब्दादन्येऽपि यथा—अविकलीरविनस्थिति, शरदृतम् । विवर्णोऽविना-
शोऽर्थं विमल, शुक्लम् । पुरो गौरो मार्तर्भो तरणीन् । विशदेन्दुमनोहरं, धौतिकम् ।
श्वेतं श्वेतमिव विमलं, भासुरम् । कौमुदावेलवैभव, पाण्डुरालकम् ॥

एवं वर्णादिमादिष्वन्यशब्दाः, सदृग्गुणशब्दश्चेतशब्दाश्च बहवो सन्ति—काव्य-
कल्पलतापरिमले कल्पलतागुणगणात् ज्ञेयाः । सदृग्गुणशब्दा यथा—

> अहो चन्द्रकलाभीर्णधवलामिव बहन् ।
> सदा भवतु भाती विभाती राजन्मिव ॥

एवं सर्वत्र गुणशब्दाः सदृग्गुणशब्दाश्च ज्ञेयाः ।　　　इति श्वेतवर्णः ।

> अविकारस्वर्णशोभी स्फुरन्माञ्जिष्ठवैभवः ।
> सदा विरागतामवोर्धेहुलोहितवैभवः ॥
> विद्रुमप्रवालरागः प्रवालस्थितिरोहकः ।
> अशोकशोभमनोहारी बन्धुजीवनवर्चिभाः ॥

इति रक्तवर्णः ।

> अविकलमिव विमलकनकवितवैभवः ।
> हरितपिङ्गलासङ्गी मधुपीतमिव बहन् ॥
> आतश्वरमिव विभ्रमरागशोभाविराजितः ।
> कर्णिकारचित्रच्छायम्भरणिस्थितिभासुरः ॥

इति पीतवर्णः ।

> असितरथमनोहारी बहुश्यामलताश्रितः ।
> स्वभावनीलमलक्ष्मीः सदा शामोदितद्युतिः ॥
> केशपाशमोदितच्छायो नरीनशोभमनोहरः ।

सत्प्रासादाश्रितः सदा सकलसद्गुणिः ।
विमानशिखरोत्तुङ्गप्रासादाधिष्ठितैर्भवः ॥

इति पुरम् ।

अथाऽऽधारशब्दाः—

स्वर्गस्थितिरतो विष्णुः स्वर्गसमस्थितिः ।
सदा दिवि स्थितोऽथास्य सुरावासवशाश्रितः ॥

इति स्वर्गाधारः ।

नभोमण्डलविद्योतो नभोभागगतस्थितिः ।
अभ्रान्तस्थितिरतो विष्णुः सदाकाशकृतस्थितिः ॥

इति व्योमाधारः ।

स्वयं भूस्थितिविभ्राजिस्मरप्रसवधास्थितिः ।
स्फुरद्धरित्रिकास्थानः स्फुरद्धात्रकर्मस्थितिः ॥

इति भूम्याधारः ।

महत्वाभुवतो विष्णुः सदा पातालवैभवः ।
स्फुरद्वृद्धिरसनावासः सदा बलिगृहस्थितिः ॥

इति पातालाधारः ।

गिरिस्थितिमनोहारी कुलैलीभोगमाश्रयः ।
प्रतिभूधरसंरम्भः पर्वतस्थितिमुद्वहन् ॥

इति शैलाधारः ।

सश्रीकाननरोचिष्णुः कान्तारचितवैभवः ।
अधिकामारमारश्रीविधुनीतश्रियं वहन् ॥

इति वनभूम्याधारः ।

स्वर्णस्थितिमनोहारी सदा नीरोचितस्थितिः ।
सजलक्षणविद्योतो सदम्भस्थितिपेशलः ॥

इति जलाधारः ।

मन्दिरवेश्मनि स्थायी सदनस्थितिभासितः ।
सद्मनः स्थितिमुद्बिभ्रत् गृहाभिनिलये स्थितः ॥

इति गृहाधारः ।

अथाऽऽकारशब्दाः —

सद्वृत्ताभोगसंशोभी सर्वदाऽऽलम्बस्थितिः ।
वर्तुलस्थितिविद्योती अधिकं प्रांशुवैभवः ॥
ऊर्मिमर्दमनोहारी वक्राङ्गस्थितिशोभितः ।
सदैव तनुताभोगो नितान्तमणिमद्युतिः ॥
सदा दीर्घतनारोची निशिताग्रोचितस्थितिः ।
पृथुस्थितिमनोहारी स्फुरद्विपुलकस्थितिः ॥

अहो [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥
मदयन्त्योऽलिनो [illegible] तमः ।
[illegible] पुरो पुरी ॥ ५० ॥

यथा—पूर्णचन्द्रिति । [illegible] । [illegible] । [illegible]-स्थिति । [illegible] ।

अथ [illegible]—

[illegible] ।
[illegible] सदा [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] वदन् ॥

अथा[illegible]—

[illegible] ।
सदा [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] स्थितिः ॥
[illegible] वदन् [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] वदन् ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]—

[illegible] ।

[illegible]—

[illegible] ॥

[illegible] यथा—[illegible], [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] वदन्, [illegible] । [illegible], [illegible]

क्रमवत् । अधिकायस्थितिं बिभ्रन्, शाल्मलिवत् । कुर्वेशस्थितिनिपुणः, कैलासवत् । कल्पद्रुमस्थः, शुकवत् । करेणुश्रियं बिभ्रन्, कुमारीवत् । वनमातृस्थितिं बिभ्रत्, जैनमुनिवत् । अधिकेशश्रियं वहन्, मन्दिरवत् । बहुकुन्तलमहाद्युतिः, सुभटवत् । सदाननमनोरमः, वृषवत् । वेगोमस्तमस्तमुखो, मरीचवत् । सदा कुन्तलभागान्वितः, राहुवत् । पृथुलास्यमनोहरः, नर्तकीवत् । सुखरोचितवैभवः, कनकवत् । बहुधावदनस्थितिः, कैलासवत् । अधिकाननरोचिष्णुः, गिरिवत् । स्फुरत्कुन्तलाटवीः, मृगुकच्छवत् । अलिकान्तिस्थितिं वहन्, पद्मवत् । प्रतिभालाभितस्थितिः, कविवत् । उच्चैःश्रवःस्थितिं बिभ्रत्, इन्द्रवत् । अधिकर्णस्थितिं बिभ्रन्, दरिद्रवत् । वहन् वैश्रवणस्थितिम्, कैलासवत् । विशेषेक्षणस्थितिं बिभ्रन्, हरिवत् । नेत्राभोगभासुरो, धनिवत् । नयनोदितवैभवः, मुनिवत् । स्पष्टां वक्रस्थितिं वहन्, मरोरवत् । सदा लोचनभासुरः, मन्त्रिवत् । उल्लोचनमितद्युतिः, गृहवत् । सुदर्शनमनोरमो, विष्णुवत् । सुतारास्थितिपेशलः, चन्द्रवत् । कलयन् नासिकास्थितिम्, पान्थवत् । नक्रस्थितिमनोरम:, समुद्रवत् । सदाधरमनोरमः, पृथ्वीवत् । गण्डस्थितिमनोहरो, वनवत् । हनुमद्वैभवान्वितः, रामवत् । कूर्चकस्थितिपेशलः, चित्रवत् । उच्चैरदनभासुरो, बालवत् । असौ सुदन्तस्थितिं बिभ्रन्, सुभोजिवत् । राजदन्तस्थितिं बिभ्रन्, राजद्वारवत् । रसनाभोगभासुरः, नारीनितम्बवत् । घण्टिकास्थितिपेशलः, गजवत् । अधिकन्धरयान्वितो, वृषवत् । सुग्रीवोदितवैभवः, रामवत् । स्कन्धस्थितिमनोहारो, ऋषिवत् । गलच्छायामनोहारी, कृष्णपक्षचन्द्रवत् । अधिकण्ठमनोरमः, मन्त्रवत् । विभुजातिमनोहरः, नृपवत् । स्फुरद्बाहोरुचिं बिभ्रन्, सैन्यनिवेशवत् । समदोर्जितवैभवः, कुम्भिवत् । कक्षास्थितिमनोहरो, वादिवत् । सश्रीकफणिवैभवः, पातालवत् । नितान्तमणिबन्धवान्, रथवत् । करस्थितिमनोहरः, नृपवत् । सश्रीकरचितस्थिति, धनिवत् । करभासितवैभवः, उष्ट्रपालवत् । स्वष्टाङ्गुलिस्थितिं वहन्, गान्धिकवत् । कामाङ्कुशस्थितिं वहन्, हस्तिवत् । सदाधिकरजस्थितिः, सैन्यवत् । नखरस्थितिभासुरः, वर्षाकवत् । सुवक्षःवचितस्थिति:, प्रासादवत् । प्रहस्तस्थितिपेशलः, रावणवत् । नालिकास्थितिसुन्दरः, वनवत् । अवक्रोडलक्षणान्वितः, सत्पुरुषवत् । स्पष्टमुत्सङ्गपेशलः, सकान्तजीववत् । उच्चैःकुसमन्वितो, दुष्कालवत् । प्रौढोरसश्रियं बिभ्रन्, घटवत् । समस्तनोदिताभोगो, मुनिवत् । कुचेष्टाभोगभासुरः, अधमवत् । द्विपयोधरमाटोपः, नृपवत् । सदापि चण्डसंरम्भो, नृपवत् । प्रौढोदरस्थितिं वहन्, शैलवत् । नाभिभूतस्थितिं वहन्, नृपवत् । वहन् वैकटिकाभोगम्, पुरवत् । सर्वदारोहपेशलः, सुभगवत् । अहोमजघनस्थितिः, नभोवत् । सज्जानुगतवैभवः, धनिवत् । सदापि चण्डिकाभोगः, शम्भुवत् । अपूर्वचरणध्यानः, सुभटवत् । द्विपादरचितस्थितिः, नृपवत् । सदावलग्नश्रियं बिभ्रत्, भूमिवत् ॥

विषाणपुच्छसास्नाभिः शूलाच्छादनचञ्चुभिः ।
वेगभीक्रोधयुद्धश्रीभीमताद्भिरुच्यते ॥ ५१ ॥

तिर्यग्वर्णनाय सङ्क्षेपाच्छ्लेषशब्दा यथा—शृङ्गारोचितस्थितिः, सौवत्

[illegible] । [illegible] ॥

इति श्रीअमर० [illegible] द्वितीयः ।

अथोद्दिष्टवर्णनम् ।

वर्णादिभिर्विनिगमयोरुद्दिष्टस्य [illegible] यत् ।
[illegible] उद्दिष्टवर्णनम् ॥ ५२ ॥

विभिन्नवर्णेश्वराणां बहुभेदाः । यथा—श्वेतवासी, श्वेतार्णो, श्वेतांशी, [illegible], [illegible] ।

एषां क्रमेण श्लोका यथा—

श्वेतवासी विधुर्हरि[illegible] ।
[illegible] ॥ ५३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५६ ॥

[illegible]

[illegible] । यथा—

[illegible]
[illegible] ॥

कृष्णवर्णपक्षे हरिविष्णुशब्दौ विष्णुवाचकौ । हरिश्च कृष्णो च विष्णुश्च कृष्णं च तद्वत् द्युतिः । श्वेतवर्णपक्षे हरिविष्णुशब्दाविन्द्रवाचकौ । ततो हरेः कृष्णो विष्णोः हस्ती ऐरावणस्तद्वद् द्युतिः । तथा कृष्णवर्णपक्षे मेघाश्च दन्तावलाश्च, समुद्राश्च द्विपाश्च तद्वत् द्युतिः । श्वेतपक्षे मेघहस्ती, समुद्रहस्ती, ऐरावणः तद्वत् द्युतिः ।

तथा मुरारिवाचकशब्देभ्यः सिन्धुशब्दः प्रयुज्यते । विष्णुसिन्धुसमप्रभः । कृष्णपक्षे मुरारिश्च सिन्धुश्च तद्वत् द्युतिः । श्वेतपक्षे मुरारेः सिन्धुर्नदी गङ्गा तद्वत् द्युतिः ।

तथा जलवाचकशब्देभ्यो वाहशब्दः प्रयुज्यते । जलवाहसमप्रभः । कृष्णपक्षे जलवाहो मेघस्तद्वत् द्युतिः । श्वेतपक्षे जलस्य वाहस्तद्वद् द्युतिः ।

कृष्णशब्दादम्बुजवाचिनः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । कृष्णाम्भोजसमप्रभः । कृष्णपक्षे कृष्णाम्भोजं नीलोत्पलम् । श्वेतपक्षे कृष्णस्य हरेरम्भोजं नाभिपुण्डरीकं तद्वत् द्युतिः ।

यमुनावाचकशब्देभ्यस्तथा कृष्णिवाचकशब्देभ्यो द्वेषिवाचिनः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । यमुनारिसमप्रभः । कृष्णिद्वेषिरुचिः सदा । कृष्णपक्षे यमुनाया अरिरुपा स्पर्द्धिनी रुचिर्यस्य, कृष्णिनो द्वेषिणो रुचिर्यस्य । श्वेतपक्षे यमुनारिर्बलदेवः कृष्णिद्वेषी शिव-स्तद्वत् द्युतिः ।

कृष्णार्येत्यादि । कृष्णवाचकशब्दात् पुरःस्थितनदीवाचकशब्देभ्यो वरशब्दः प्रयोज्यः । कृष्णकुल्यावरद्युतिः । श्वेतपक्षे कृष्णकुल्या गङ्गा तद्वत् द्युतिः । श्यामले कृष्णो विष्णुः कुल्यावरः समुद्रः तद्वत् द्युतिः । नीरदद्युतिभासुरः । नीरदो मेघस्तद्वत् । पक्षे निश्चिता रदवत् दन्तवत् द्युतिः । घनोदरसमित्थो । घनवत् मेघवत् उज्ज्वलिता श्रीः । पक्षे घनोदरः काकस्तद्वत्सिता शुभ्रा श्रीः । सदाहिमकरद्युतिः । हिमकरश्चन्द्रस्तद्वत् । पक्षे अहिः सर्पो मकरश्च । सिन्धुवेणिरिव वहत् । सिन्धुर्नदी तस्याः वेणिः प्रवाहस्तद्वत् । पक्षे सिन्धुः समुद्रो वेणिः केशपाशावन्धः तद्वत् । पृथुलाजसमद्युतिः । पृथुलाजवत् कान्तिः । पक्षे पृथुला अजसमा विष्णुसमा ।

शङ्खकेत्यादि । शुक्लः शङ्खकान्तियः । शङ्खस्य कान्तिः किरणानि । पक्षे शङ्खकान्तिः विष्णुः तारकेशच्छविः । तारकेशश्चन्द्रस्तद्वत् । पक्षे तारा दीप्ता केशवत् छविः । सदा काशश्रीः । सद्विद्यमाना आकाशवत् । पक्षे सदा काशवत् । व्योमकेशच्छविः । व्योम च केशाश्च तद्वत् । पक्षे व्योमकेशः शिवस्तद्वत् । तालक्ष्मश्रीः । तालश्च लक्ष्म च तद्वत् । पक्षे तालक्ष्मा बलदेवः । नीलांशुकश्रीः । नीलानाम् अंशुकानां किरणानां श्रीः । पक्षे नीलांशुकः बलदेवस्तद्वत् । अधिकेशच्छायः । अधि सामस्त्येन केशवत् । पक्षे अधिकम् ईशवत् । अरिष्टरुचिः । अरिष्टशब्देन तक्रकाकौ । यथा—

अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिलेऽपि कङ्ककाकयोः ।
अरिष्टं सूतिकागारे तथैव तक्रे शुभेऽशुभे ॥

सदासितयशोविष्णुः । सितयशो यस्य तद्वत् । पक्षे असितयशः खङ्गसर्पाभिः । कलकण्ठद्युतिः । कलकण्ठः पिकः, हंसश्च । यथा—

कलकण्ठः पिके पारावते हंसे कलध्वनौ ।

श्लेषोक्तौ शब्दाः । यद्वत् कलमकण्ठापाम् । सदाधिकेशस्वरच्छायः । अन्ये

प्रयुज्यन्ते । कामदेवलिपिविशेषः । पीतपक्षे वाताः प्रभातो देवलिपिविशेषस्तद्वत् । श्वेतपक्षे कर्मदेव लिपिरक्त लिपिस्तद्वत् । महादेवलिपिरुक्ति । महाकाले देवलिपिस्तद्वत् । श्वेतपक्षे महादेव लिपिरक्त लिपिः कैलासस्तद्वत् ।

यथा विवविशेषितमहाद्रिविशेषवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । विवेविभाविशील- श्री । श्वेतपक्षे विवे कान्ति विभाविशीला कैलासस्तद्वत् । पीतपक्षे विवेऽपि जग- त्यपि भाविशीलो मेरुस्तद्वत् ।

कचेतित्यादि । रक्तवस्तूपमावृत्ते श्रीः । पक्षे कचो शब्दा तद्रूपाभा श्रीः । स्त्रियाँ वाङ् भवति च । तां कल्पं तस्य पुरः । पक्षे पयोभिनावृत्तमध्येतिस्त्र श्रीः । श्यामं सवर्णम् । पक्षे लघु वर्णो जलम् ।

मधु इत्यादि । मधु क्षौद्रं पुष्परस । मधुः वसन्तः । पक्षे मधुरो मागः । रक्तव- पुष्पमधौ । पक्षे रक्तोत्पलः पुष्पंकारस्तद्वत् । माधुर्य सर्वम् । पक्षे मधुपतिः ॥

श्यामाभौ पुष्पदन्तहरिविद्रुमनागरक्तकमलपुञ्जाः ।
उपलक्षधनद्रुमपुष्पाम्बुविप्रयाम्यानि पङ्कजच्छाया ॥ ६४ ॥
कृष्णाश्वानि गुञ्जानां प्रायं सिन्दूरभूषणाः ।
छिद्यमानकरिमाङ्गेभ्यः पक्षिणीभ्यो दलानि च ॥ ६५ ॥
कमलादिपयोधौ गुणाम्यादिनपुंसकाः ।
रामाचरणयोः सदाभिवमलद्युतिः ॥ ६६ ॥
नदीसिन्दूरगुञ्जाभा कालेयस्य यदम् तथा ।
स्फुरत्कामाद्भुतच्छायां वलयपरिलिनधियम् ॥ ६७ ॥
स्फुरज्जीमनगाग्र्यं विद्रुममणिदीधितिः ।
यत्राद्भुतश्रियाभामधौ सरपमरविभागरः ॥ ६८ ॥

श्यामेत्यादि । पुष्पदन्तविशेषः । पुष्पदन्तस्य श्यामाकालौ । हरिशब्देन रवि- विष्णू । विद्रुमं प्रवालं विशिष्टो द्रुमश्च । नागरक्तभिवा पुनः । नागरक्तो नागिकेसर तद्वत् । पक्षे नाग सर्पस्तद्वत् , रक्तः प्रभा । कमलं सरोरुहम् । पक्षे को यमस्तथा मलश्च । पुञ्जशब्देन मधुपङ्क्तौ । कृष्णच बीजाङ्कुरम् । पक्षे वल्कलपल्लवम् । घनपुष्पशब्देन प्रावृडर्भूणौ । कृपाकविशब्देन कृष्णार्थी ।

कृपाकविर्पीडितैः विशेषतो च ।

प्रवालशब्देन प्रकृष्टंशा विद्रुमश्च । पङ्कजं कमलं, पङ्कं जाता छाया च ।

कृष्णेत्यादि । कृष्णवाचकाश्ववाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । कृष्णाश्वो वैदूर्यादि । पक्षे कृष्णाश्वो कौस्तुभः ।

गुञ्जावाचकशब्देभ्यः प्रायशब्दः प्रयुज्यते । गुञ्जाप्रायः । रक्तपक्षे गुञ्जावत्प्रायः प्रधान । कृष्णपक्षे गुञ्जायाः प्रायम् अर्धं तद्वत् ।

सिन्दूरवाचकशब्देभ्यः भूषणवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सिन्दूरस्य भूषणं तद्वत् कृष्णार्थं सिन्दूरभूषणा गजाः ।

छेद्यमानवाचकविशेषवाचकशब्देभ्यो दिवावाचकाः शब्दाः

प्रयुज्यन्ते । तमोद्वेषिप्रभा । तमसो द्वेषिण्या रविर्जिता प्रभा । पक्षे तमोद्वेषी रवि-स्तद्वत् । शीतारम्भोजरिपुप्रभः । शीतारम्भोजस्य रिपुरूपा प्रभा यस्य । पक्षे शीता-म्भोजरिपुः सूर्यस्तद्वत् ।

पद्मिनीवाचकशब्देभ्यो दृष्टवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । पद्मिनीदृष्टम् । पद्मिनी-वल्लभया दृष्टं तद्वत् । पक्षे पद्मिनीदृष्टं पुष्पम् ।

कमलेत्यादि । कमलाधिपतिशब्देन शम्भ्वी विष्णुपत्नी । कमलासनगो ब्रह्मेन्द्र-दाहितश्रीः । पक्षे धरा मदिरा तद्वत्दाहितश्रीः । सूर्योत्पन्ना द्युतिः । पक्षे सूर्यसूः शनि-स्तद्वत् । रत्नानामाकरस्तद्वत् । पक्षे रत्नाकरोऽम्बुधिः । अधि कमलवत् । पक्षे अधिको मलवत् ।

सदेत्यादि । असि मद्यं दूरमत्यर्थम् । पक्षे सिन्दूरम् । काश्मीरशब्देन कुङ्कुम-देश्यौ । कामाऽङ्कुशा नखाः । पक्षे काममत्यर्थमङ्कुशः तस्य छाया भल्लिवत् कन-कवत् । पक्षे अलिनो भृङ्गस्य ।

स्फुटेत्यादि । स्फुटशोभमनताऽऽश्रवत् । पक्षे स्फुटशोभः मनः आम्रः सहकार-स्तद्वत् । विद्रुममणिः । दद्रुर्वम् । पक्षे विशेषेण दूरमत्यर्थं मणिः । वराहस्वामी आदि-कोलः । पक्षे अहःस्वामी सूर्यः । मन्मानां विभा । पक्षे मन्मभा स्वद्रु श्यामवल्लिका । श्लोकोत्तीर्णाः-कल्मानुमितद्युतिः । श्रीवत्साङ्कद्युतियोतो । कर्दमसत्त्वदुर्वहन् । जेतापरमसिन्दूरं कृष्णलान्तं श्रियं वहन् ॥

पीतश्यामौ लोहोत्तमहारशम्भुप्रियङ्गुनागजितः ।
अजवभ्रुचन्द्रहासार्जुनवेधोनागरङ्गखद्योताः ॥ ६९ ॥
ध्वान्तादिभ्यो द्विषः कृष्णाग्नेरारिभ्योऽम्बरांऽशुके ।
तार्क्ष्योऽर्कतः कचः सौमात्कमलापद्मयोरिनः ॥ ७० ॥
पीतांऽशुकः कृष्णपत्रसुपर्णमधुपाश्रयः ।
हरिद्रोचितहर्यक्षकान्तप्रियङ्गुलासितौ ॥ ७१ ॥
सम्भातरूपशोभिश्रीः सदापिकपिलद्रुहक् ।
हरिन्मणिमधुपीतश्रीयुतौ स्वर्णवच्छुचिः ॥ ७२ ॥

पीतेत्यादि । लोहोत्तमं सुवर्णम् । पक्षे लोहवत्तमम् । हरिशब्देन पिङ्गलवर्णः कृष्णवर्णश्च । शम्भुशब्देन विष्णुब्रह्माणौ । प्रियङ्गुशब्देन कङ्गुः, फलिनी लता च । नागः सर्पस्तज्जयिनी प्रभा । पक्षे नागजित्गरुड. ।

एवं नागवाचकशब्देभ्यो जितवाचकशब्दाः प्रयोज्याः । अजो विष्णुर्ब्रह्मा च । बभ्रुः कृष्णो नकुलश्च । चन्द्रहास. खड्गः सुवर्णप्रकाशश्च । अर्जुनशब्देन फाल्गुनस्वर्णं च । वेधा विष्णुर्ब्रह्मा च । सप्तनागरङ्गः पूर्ववत् । खद्योतः कीटमणिराकाशप्रकाशश्च ।

ध्वान्तेत्यादि । ध्वान्तवाचकशब्देभ्यः सर्पवाचकशब्देभ्यश्च द्वेषिवाचकशब्दाः प्रयुज्यन्ते । ध्वान्तद्वेषिप्रभा । ध्वान्तस्य द्वेषिणी प्रभा । पक्षे ध्वान्तद्वेषी रविः । सर्पशत्रुः । सर्पाणां शत्रुरूपा । पक्षे सर्परिपुर्गरुडः ।

ज्यन्ते । तमोद्वेषिप्रभा । तमसो द्वेषिरूपा स्पर्द्धिनी प्रभा । पक्षे तमोद्वेषी रविस्तद्वत् । नीलाम्भोजरिपुप्रभः । नीलाम्भोजस्य रिपुरूपा प्रभा यस्य । पक्षे नीलाम्भोजरिपुः सूर्यस्तद्वत् ।

पद्मिनीवाचकशब्देभ्यो दलवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । पद्मिनीदलम् । पद्मिनीवल्ल्या दलं तद्वत् । पक्षे पद्मिनीदलं पुष्पम् ।

कमलेत्यादि । कमलाधिपचक्रेशगरुडशब्दाभ्यां विष्णुरुक्तो । सुरगणामगो मेरुस्तद्दाहितश्रीः । पक्षे सुरा मदिरा तद्वद्दाहितश्रीः । सूर्योत्पन्ना द्युतिः । पक्षे सूर्यसूः शनिस्तद्वत् । रत्नानामाकरस्तद्वत् । पक्षे रत्नाकरोऽम्बुधिः । मधि कमठवत् । पक्षे मधिको मलवत् ।

सद्देत्यादि । असि खड्गं दूरमत्यर्थम् । पक्षे सिन्दूरम् । कालेयशब्देन कुङ्कुम दैत्यौ । कामाङ्कुशा नखाः । पक्षे काममत्यर्थमङ्कुराः तस्य छाया नलिनवत् कमलवत् । पक्षे अलिनो भृङ्गस्य ।

स्फुटेत्यादि । स्फुटशोभनताऽऽम्रवत् । पक्षे स्फुटशोभः नत आम्रः सहकारस्तद्वत् । विदूरमणिः । वदूर्यम् । पक्षे विशेषेण दूरमत्यर्थं मणिः । वराहस्वामी आदिकोलः । पक्षे अहःस्वामी सूर्यः । नखानां विभा । पक्षे सत्प्रभा खवद् व्योमवद्विभा । श्लोकोत्तीर्णाः-कलमानुमितद्युतिः । श्रीवत्साङ्कद्युतिद्योता । कलङ्कमलवद्दुर्वहन् । गैतापरमसिन्दूरं कृष्णलान्तं श्रियं वहन् ॥

पीतश्यामौ लोहोत्तमहारशम्भुप्रियङ्गुनागजितः ।
अजवसुचन्द्रहासार्जुनवेधोनागरङ्कखद्योताः ॥ ६९ ॥
ध्वान्तादिभ्यो द्विषः कृष्णाश्चीरागयेभ्योऽम्बरांऽशुके ।
तार्क्ष्योऽर्थतः कचा भीमात्कमलापद्मयोनिनः ॥ ७० ॥
पीतांऽशुकः कृष्णपक्षमुपर्णमधुशत्रव. ।
हरिद्रोचितहरिद्युत्कान्तप्रिनद्धुलासिनौ ॥ ७१ ॥
समातकूपशोभिश्रीः सदापिकपिनद्धरुक् ।
हरिन्मणिमधुपीतश्रीयुतौ स्वर्णवच्छविः ॥ ७२ ॥

पीतेत्यादि । लोहोत्तमं सुवर्णम् । पक्षे लोहवदुत्तमम् । हरिशब्देन पिङ्गलवर्णः कृष्णवर्णश्च । शम्भुशब्देन विष्णुब्रह्माणौ । प्रियङ्गुशब्देन कङ्गुः, फलिनी लता च । नागः सर्पस्तज्जयिनी प्रभा । पक्षे नागजिद्गरुड. ।

एवं नागवाचकशब्देभ्यो जितवाचकशब्दाः प्रयोज्याः । अजो विष्णुर्ब्रह्मा च । वसुः कृष्णो मधुरश्च । चन्द्रहासः खड्ग सुवर्णप्रकाशश्च । अर्जुनशब्देन फाल्गुनस्तृणं च । वेधा विष्णुर्ब्रह्मा च । मधागरङ्कः पूर्ववत् । खद्योत. कीटमणिराकाशप्रकाशश्च ।

ध्वान्तेत्यादि । ध्वान्तवाचकशब्देभ्य. सर्पवाचकशब्देभ्यश्च द्वेषिवाचकशब्दाः प्रयुज्यन्ते । ध्वान्तद्वेषिप्रभा । ध्वान्तस्य द्वेषिणी प्रभा । पक्षे ध्वान्तद्वेषी रविः । सर्पारातुः । सर्पाणां शत्रुरूपा । पक्षे सर्परिपुर्गरुडः ।

ज्यन्ते । तमोद्वेषिप्रभा । तमसो द्वेषिण्या रवद्विषो प्रभा । पक्षे तमोद्वेषी रवि-स्तद्वत् । नीलाम्भोजरिपुप्रभः । नीलाम्भोजस्य रिपुस्तत्प्रभा यस्य । पक्षे नीला-म्भोजरिपुः सूर्यस्तद्वत् ।

पद्मिनीवाचकशब्देभ्यो दलवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । पद्मिनीदलम् । पद्मिनी-सवल्या दलं तद्वत् । पक्षे पद्मिनीदलं पुष्पम् ।

कमलेत्यादि । कमलाधिपपद्मेशशब्दाभ्यां विष्णुरवी । छगणाश्मनो वैश्वान-राहितश्रीः । पक्षे धरा मदिरा तद्वद्गाहितश्रीः । सूर्योत्पन्ना द्युतिः । पक्षे सूर्यसूः शनि-स्तद्वत् । रत्नानामाकरस्तद्वत् । पक्षे रत्नाकरोऽम्बुधिः । अधि कमलवत् । पक्षे अधिको मलवत् ।

सहेत्यादि । असि सदृशं दूरमत्यर्थम् । पक्षे सिन्दूरम् । काश्मीरशब्देन कुङ्कुम दर्व्यौ । कामाऽङ्कुशा नखाः । पक्षे काममत्यर्थमङ्कुशः तस्य छाया नखिनतः कमठ-वत् । पक्षे मलिनो भृङ्गस्य ।

स्फुटेत्यादि । स्फुटशोभनताऽऽम्रवत् । पक्षे स्फुटशोभः नतः आम्रः सहकार-स्तद्वत् । विदूरमणिः । वैदूर्यम् । पक्षे विशेषेण दूरमत्यर्थं मणिः । वराहस्वामी आदि-कोलः । पक्षे अहःस्वामी सूर्यः । नभसां त्विषा । पक्षे नभसा सदृक् व्योमवद्विभा । श्लोकोत्तीर्णः-कलभानुमितद्युतिः । श्रीवत्साङ्कद्युतिद्योती । कलकमलवद्दुर्वेहत् । जेतापरमसिन्दूरं कृष्णलान्तं श्रियं वहन् ॥

पीतश्यामौ लोहोत्तमहारशम्भुप्रियङ्गनागजितः ।
अजयमुचन्द्रहासार्जुनवेधोनागरङ्गखद्योताः ॥ ६९ ॥
ध्वान्ताहिभ्यो द्विषः कृष्णाश्मोरगेभ्योऽम्बरांऽशुके ।
तार्क्ष्योऽर्कतः सुतः भीमारकमलापद्मयोरितः ॥ ७० ॥
पीतांऽशुकः कृष्णपक्षसुपर्णमधुशत्रवः ।
हरिद्राचितहरिद्युत्कान्तप्रिलङ्कलासिनौ ॥ ७१ ॥
समातरूपशोभिश्री. सदापिकपिलद्युतक् ।
हरिन्मणिमधुपीतश्रीयुतौ स्वर्णवच्छुचिः ॥ ७२ ॥

पीतेत्यादि । लोहोत्तमं सुवर्णम् । पक्षे लोहवदुत्तमम् । हरिशब्देन पिङ्गवर्णः कृष्णवर्णश्च । शम्भुशब्देन विष्णुब्रह्माणौ । प्रियङ्गुशब्देन कङ्गुः, फलिनी लता च । नागः सर्पस्तज्जयिनी प्रभा । पक्षे नागजिद्गरुड ।

एवं नागवाचकशब्देभ्यो जिनवाचकशब्दाः प्रयोज्याः । अजो विष्णुर्वेधा च । मधु, कृष्णो मकुष्ठश्च । चन्द्रहासः खड्गः सुवर्णप्रकाशश्च । अर्जुनशब्देन फाल्गुनस्तृणं च । वेधा विष्णुर्वेधा च । नागरङ्गः पूर्ववत् । खद्योतः कीटमणिराकाशप्रकाशश्च ।

ध्वान्तेत्यादि । ध्वान्तवाचकशब्देभ्यः सर्पवाचकशब्देभ्यश्च द्वेषिवाचकशब्दाः प्रयुज्यन्ते । ध्वान्तद्वेषिप्रभा । ध्वान्तस्य द्वेषिणी प्रभा । पक्षे ध्वान्तद्वेषी रविः । सर्पशत्रुः । सर्पाणां शत्रुरूपा । पक्षे सर्परिपुर्गरुडः ।

पङ्कजं सुवर्णकमलम् । पक्षे भूरि प्रचुरं पङ्कजम् । आनकुशाम्बुजम् । आनकं हर्ष तस्य कमलं तद्वत् । पक्षे वज्रस्वरूपं पद्मम्बुजम् । सुवर्णाम्भोजम् । स्वर्णाम्बुजम् । पक्षे शोभनवर्णं पद्माम्भोजं तद्वत् ।

नवीनेत्यादि । तपनीयं सुवर्णम् । पक्षे तापनस्य सूर्यस्येयं श्रीः । धातुरीतिं वदत् । पक्षे धातुर्महाणः । विनताफली गरुडाऽरुणौ ।

एवमनया महत्याऽन्यानपि शब्दान् स्वबुद्ध्या परिकल्पयेत् ॥

विभिन्नवर्णविभिन्नाकारविभिन्नक्रियादीनामुद्दिष्टवस्तूनामभेदप्रतिपत्त्यर्थं शब्दा यथा-

परमविशदस्वच्छशायोग्यान्तहृदयरुच्यवदातार्थाः ।
अपरापिनद्धनयसन्नद्धापातानूनकिञ्चनसमानाः ॥ ७६ ॥
तनुसमशुभसम्पन्ना वपुषामहसाङ्गकेन समाः ॥
देहेसदाप्रभृतयो विराजतेदृश्यतेप्रमुखाः ॥ ७७ ॥

परमप्रभृतिशब्दानामग्रे वर्णाकारक्रियादिशब्दा यथौचित्यं प्रयोज्याः । यथा- परमस्थूलतायुतः । एकपक्षे परमा प्रकृष्टा स्थूलता । द्वितीयपक्षे परमविशदेन अस्थूलता । विशदश्वेतताशाली । विशदा निर्मला । पक्षे विशान्ती अश्वेतता । स्वच्छताशाली । स्वकीया चलता । पक्षे सुष्ठु अचलता । एवं शुभसम्पन्नशब्दं यावत् ज्ञेयम् । अत्र रुचिर-श्रीमधुर-शोभामधुराद्याः शब्दा ज्ञेयाः । वपुषाद्याः सकारान्ताः तृतीयैकवचनान्ता अङ्गकेनाद्या अकारान्तास्तृतीयैकवचनान्ता देहेप्रमुखा अकारान्ताः सप्तम्येकवचनान्ताः सदासर्वदाद्या राजतेमुख्या आत्मनेपदान्ताः क्रियाश्च ।

स्वकामादिमगुणता स्वगुणत्वादृते तनौ ।
वहन्नाहितगुणतां गुणत्वात्पटुनो भृशम् ॥

सर्वत्र गुणशब्दो वर्णाकारादिवाची । यथा—

स्वकामश्वेततां चिरादिमस्थूलतां वहन् ।

स्वे काममत्यर्थं श्वेतताम् । पक्षे अश्वेतताम् । स्वकामादिमां प्रथमां स्थूलताम् । पक्षे अस्थूलतामादिम् ।

एव स्वकामादिशब्दयोः पुरस्थगुणशब्दा भावार्थताप्रत्ययान्ता द्वितीयैकवचनान्ताश्च कार्याः । चञ्चलत्वादृते देहे । चञ्चलत्वेनाऽऽवृते । पक्षे ऋते विना चञ्चलत्वात् ।

एव गुणशब्दानां भावार्थत्वप्रत्ययान्तानां पञ्चम्येकवचनान्तानां पुरतः ऋतेशब्दः प्रयोज्य, तदग्रे अकारान्तो देहादिशब्दः सप्तम्येकवचनान्तो विशेष्यरूपः कार्यः । वहन्नाहितकृष्णताम् । आहिता या कृष्णता तां वहन् । हस्वोपधत्वाभ्युदयम् । पक्षे न वहन् ।

एवं हस्वोपधनान्तशब्देभ्यः पुरस्थाहितशब्दानामग्रे भावप्रत्ययान्तगुणशब्दा द्वितीयैकवचनान्ताः प्रयोज्याः । रक्तत्वात्पटुनो भाति । रक्तत्वस्य विशेषणं पटुन इति । पक्षे पटु इति क्रियाविशेषणं, नो निषेधार्थं ।

एवं त्वप्रत्ययान्तात् पञ्चम्येकवचनान्ताच्च गुणशब्दात् पटुनो वार्द, पटुनो मूर्त, धवलः स्फुटं, पटुनो राजते-इत्यादिशब्दाः प्रयोज्याः ॥

श्वेतचन्द्रनवाद्मधासमदर्शनमोदनसद्रातनमयनाद्याः ।
पृथ्वग्रसम्बोधनतः प्रयोजनीया बुधजनेन ॥ ७८ ॥

एते एवंविधा शब्दा अन्तेऽपि । यथा—स्पर्शन-सूदन रदन-कोपन-भावन-मदन उदन यजन वन्दन-भजन वदन वर्णन सज्जन-इत्यादिशब्देभ्यो मकारं विनाऽन्यत्रै मिकति सम्बोधनान्तेभ्यः पुरतो गुणशब्दाः प्रयोज्याः । यथा—

असौ विभाति वाग्देवीवासनयरेवताऽन्वितः ।

श्वेतपक्षे मानसे सम्बोधनम् । द्वितीयपक्षे मकारवर्जितं सम्बोधनम् । एते श्वेत-वर्णादिशब्दा नियतविशेषैर्वर्णवाचका ज्ञेयाः ।

अथैकपक्षे नियतवर्णादिवाचकाः द्वितीयपक्षे सर्ववस्तुवाचकाः कथ्यन्ते । यथा श्वेतवर्णानां वाचकाः शब्दाः—

सोमनारमराऽमलरामोदितमकराः ।
भारपस्फाम्तमोमकाम्तयनसारमराधिकाः ॥

सोमरुद्रविमलोदारी । श्वेतपक्षे सोमममन्दन्तद्गन् । द्वितीयपक्षे सोमा सौम्यरूपा छविः । इदं विशेषणं सर्ववस्तुष्वपि । भक्तकविपक्षे भवती या छविः । एवं सर्वशब्देषु ज्ञेयम् ।

अथ कृष्णवर्णशब्दाः—

विषरूपाच्युतानन्तश्रीधराञ्जकभासिनः ।
बहुलासिपायुः सर्वदा तिकसद्युतिः ॥

अथ रक्तवर्णशब्दाः—

जवमास्वरसुलोयोतनालीकाशोकमञ्जकाः ।
द्विभाप्रभासरङ्गौ च सज्जपावनपावकौ ॥

अथ पीतवर्णशब्दाः—

जातरूपमदार्पानकल्पाणमधुरोचिताः ।
बहुशोभाऽनुद्दित्तिश्रीमस्वित्प्रद्योतनावपि ॥

अथाऽऽधारशब्दाः—

भद्रो धरधितष्ठाय स्वकामरचितस्थितिः ।
स्पहाऽम्बरधिधं विभ्रतारापथकृतस्थितिः ॥
स्फुरन्मणिमहद्भौ सदा भूनकसद्द्युतिः ।
सदा हि विश्वक्शुभीर्विकसद्द्रैमदाऽन्वितः ॥
सदा सज्जलमञ्जुश्रीः परमोदकवैभवः ।
कान्ताचितमर्त्स्थानः सदा रामभिदं वहन् ॥

अथाऽऽकारशब्दाः—

षष्ठ्यन्तस्य विशेषणे यतोः स्त्रियर्थाभावे पुंलिङ्गे निः । अन्यगोर्विशेषणे पुंलिङ्गे निः । स्त्रिय इति कर्मविशेषणे स्त्रीलिङ्गे ताम् ।

नमः स्तोमभिदावाह रविचन्द्राविशाङ्किनाम् ।
स्वगुणैर्जिनवाक्पूरमनुगां एवमन्वयम् ॥
स्मेरपुष्करसंबिन्दू राजन्यकृतशेखरः ।
कृपालुश्च इच्छति च कीर्तिं विनतुर्मां श्रियः ॥

एवमन्येऽप्येवंप्रतिबद्धाः शब्दा लिख्यन्ते । शुचि रिपति रवि मञ्जु साधु वस्तु चारु पटु इत्याद्या आश्वन्ताः, ऐकाद्य—रवि रविम रय रशा रक्ष रसा रसः रद रज्जु रण रत रमणीय रचिन रहिम रिपु रिक्त रवि रुचा रुचिर रोचिन रेखा रव राजीव राशा रोम राग रामा राज्ञी रीति रूप रथी रेखा रोम राम ॥

स्त्रियाः समान्तस्यरनिश्चरत्नप्रत्ययान्तलीलाभिः ।
धातुघनुर्यैश्चयः पुनश्च्यमसङ्ख्यातादद्भुतं भवति ॥ ८३ ॥

ये शब्दा अकारान्ताः प्रथमाबहुवचने वान्ता यान्ताः सन्तोऽर्थे मिलन्ति तैः शब्दैरेकत्वबहुत्वयोः साम्यम् । इकारान्ताः शब्दा यथा—तरु कुरु भोग विभु प्रभु इत्यादिकाः, शुचि रवि राशि नाभि सुरभि इत्यादि, एते जसि निष्पन्नाः । यथा-शोभितरवो वन-प्रदेशा इव मायनः । एवंशब्दाः—सदाशरत्कुरवः, अधिकविभवः, लोलपशवः, बहुदधिर-माधवः, अधिकेंदवः । अथ इकारान्ताः शब्दाः—अनेकरत्नप्रयो भूपाला इव देशाः । शोभितरवयः, उरुपयोधराश्रयः, ज्ञातभेदनाभयः, सदापरमयः, रमतिमयः, अधिभूमयः, परमक्षमयः, अयोलयः, अधिभूतयः, भोगिरयः, स्वच्छतरपालयः, तारकालयः, शुभकेशवलयः, तारकेलय. इत्यादि शब्दा ऊह्याः ।

समान्ता इति । ये शब्दाः सान्ता मान्ताश्च त एव सनहीना अकारान्ता अर्थे मिलन्ति तेषामपि प्रथमैकवचनेन एकत्वबहुत्वयोः साम्यम् । यथा—महत्प्रभृतिकाः सान्ताः, सद्मप्रभृतिकाः मान्ताः शब्दाः । महीनो महच्छब्दः । महीन सद्मशब्दः । सती मा लक्ष्मीर्यस्य स सलक्ष्मीवाचकः शब्दः । परमदारविरिव सत्पुरुषाः । परमधरा देशा इव धनुर्धराः । बहुतराः, निविडतमाः, पुरोगमनाः, विकसदनाः, बहुधावदनाः, पुरोगच्छदनाः, हृतकदनाः, बहुधीमदनाः, बहुस्वस्थानाः, कृतबहुधामाः, परमध्वान्ताः, रम्यानेकधामाः, विशदच्छनदामाः, परमामाः, बहुधनदामाः, क्षमभाना, शोभितामाः, सम्पन्नयानाः, कलितस्थामाः, अधिकवचाः, कलशमनाः, बहुदमनाः, सम्पन्नमनाः, सद्याः, सद्मभाः, स्मेरपुष्करेरम्भाः, चारुधीरश्माः, बहुस्वर्णाः, प्रगुणितरेखाः, इत्यादि शब्दा अन्येऽप्यूह्याः । अथ मान्ताः—विक्रमया मागधा इव पुण्यपुरुषाः । अनुल्लङ्घितसीमा जलधिरिव सत्पुरुषाः । यमैतेषां मान्तानामपि विसर्गलोपार्थं घोषवत्स्वराश्च प्रयोज्याः । एषां सान्तमान्तानामपि ये अकारादिकाः शब्दास्त एव अकारं विना स्वरादिकाश्च विशिष्टा वर्णा येषां वार्ता अशिष्टा वर्णा एका वार्ताप्रभृतयोऽर्थे मिलन्ति ते शब्दास्तयोरथाः [illegible] बहुत्वेषु साम्यम् । यथा-परमहाविशिष्टेन रावणा इव [illegible]

कुचविषमुष्टिमनुष्यलिङ्गनयुगलीनं भाजनम् ।
मृगनयनी भाति जनयन्ती कर्तुं शानम् ॥

वसन्ते मलयनिर्मितवातविहारी, हिमवदुत्तरगो। वंशे वर्द्धमानत्वेनवक्तृ ।

इतिवत् एतत्स्य दाव ध्यान विभाव दाव अलङ्कारेषु चान्द्रीयं भासनाभासयोर्ग्ये अवि-

करणे कर्मोदाहरणं भवद् भवति । यथा—

स्तनभारविनम्रीयमानलावण्यावलिकेऽयम् ।

मृगिनयनी भवति मीनविभ्रमोऽलङ्कृते ॥

कामसन्तापयते—हेम भवितेऽपि इत्यर्थोनीत्यादिपदैर्दैरुदाहृतं काव्यं भवति । यथा—

कदं यावै वालानव जिन । सर्वात्मना तुलितानाम् ।

विमलताम् भविष्ठोऽपि स्मरति सुदूरवर्तिनाथेन ॥

अलङ्कृतस्तनीयस्तनैरभ्युदयेऽपि समाप्तिस्वधीनादिपदैर्दैरुदाहृतं भवति । यथा—

नितम्बभारपुष्टस्य नामौ विलास गर्व न नमति ।

अपमानमानो साम, प्रथमत्सुरितं गर्वं वर्धम् ॥

अत्रापुत्रतः स्तन द्वाराकतोऽभ्यन्तिन । स्त्रीविशेषणे नपुंसकलिङ्गे प्रथमायाः एकवचनम् । स्तन्यथविशेषणे द्विवचनं पुलिङ्गे । स्त्रीलिङ्गे विशाले विशेषणे द्विवचनम् ।

वचिम्नादिसदृशे भाजनान्ताः शब्दाः प्रथमया सहाद्भुतं भवति ।

सुगन्धाम्भोजं कुची मौला सत्यमाविम्बितभिदा ।

राधाया अनुवर्तिते विष्णोः पन्नगप्रयते ॥

सुगन्धाम्भोजं सत्यमार्द, कुची सरसौ, मध्ये अक्षिमभिदा, मौला सप्रभा । इविरा [illegible]भिदाद्भु—इत्यादि ॥

उत्याधिगराजितसमपादप्रमीरयमुखैः शब्दैः ।
भवति तृतीयविभक्तिकपदार्थैरद्भुतं काव्यम् ॥ ८५ ॥

उत्याधिगराजितादिपदानामर्थे स्थितैर्बलाविचकिलवनादिभिरनुपुष्टैस्तृतीयाविभक्त्यन्तैः स्त्रीलिङ्गे प्रथमाया एकवचनेन पुलिङ्गे प्रथमाद्विवचनेनाद्भुतं भवति । यथा—

कुचावलिविलासेन मध्यमांरिव योषित. ।
कर्णोत्पलेव नागस्य श्रियं गाते भवद्भुजौ ॥

गात् वर्षत् मती । यथा—वनप्रदेशाविव शोभितावेणी, विलासेन स्त्री । वनपक्षे पुण्डरीकः । स्त्रीपक्षे वर्णांशब्दः । प्रावृण्मासाविव शोभिता विचकिलमालया स्त्री । मासपक्षे इन्द्रधनुरीव शोभितावनमालाभिर्यौ । शोभित राजित मण्डित योतित इत्यादि, एतासमये वनमालिविनायकसद्दशादिशब्दाः पूर्वं लिखिताः योज्याः ।

श्रियाभीकारान्तशब्दैः प्रथमाबहुवचनाभिनैर्यौ मिलति एकवचनबहुवचनयोः साम्यम् । यथा-पावक कल्प माकिम्ब राज्य प्रशोभनार्थं प्रशोभनवाक्य अधिकवर्ये। सकृपः अस्य अस्य. [illegible] ः वार्थः सदर्थः दास्य सम्पदवाक्य इत्यादि । तथा

वनमिवोल्लासितश्रीकवयो नृपसभाप्रदेशाः । नपुंसके एकवचनम् । पुंसि बहुवचनम् । वैश्वानरा इव तेजोनुगतरुचिरवयो ग्रामम् । अश्वकुलमिव यः शोभिततरः । प्रबलतमा: सेना: प्रदीपवत् ।

शोभितादिशब्दानामग्रे निपातनिदाघनिकेतननिचितादिशब्दाः स्थाप्याः स्त्रीलिङ्गे एकवचनेन स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गेषु बहुवचनेन साम्यं भवति । शोभितानिखिलविभवे । मण्डितानिचितदानेन । राजितानिकेतनैरित्यादि । शोभिता राजिता लसिता मण्डिता द्योतितादिशब्दानामग्रे प्रयोज्याः शब्दा यथा—निखिल निरत निर निदान निधान निपात निदाघ नियति निकुञ्ज निलय निःश्रेणि निवसन निकि निशान्त ।

ईकारोपधाऽऽकारोपधनकारान्ताः पीनहीनादिशानमानादयः शब्दा इकारान्ता क्रियन्ते नपुंसलिङ्गे एकत्वबहुत्वयोः साम्यं भवति । यथा—अधिकपीनि वनानी कुलम् । विशदहीनि विलानीव कुलम् । परमहासमीनि वनानीव समुद्रजलम् । तथ परमस्वगानि वनानीव विप्रकुलम् । स्वच्छगानि बहुवर्णनागानि परमध्यानि सुमम्पा दानि परमदानि बहुधानादानि मञ्जुलयानि पीन हीव मीन पाठीन शालीन अश्वलीन ईशान प्रस्थान इत्यादि ।

बाजादानामाराला...क्षा एषां बाऽऽकारान्तादिशब्दानामग्रे तृतीयैकवचनेन श्लेषः सदारुजयान्वित. । सदारुजयान्वितः पुरोगदयाऽन्वितः । बहुधानयान्वितः । सदा देशानयाऽन्वितः । सदारम्भयान्वित. । बहुधारयान्वित. । स्फुटमेहलयान्वितः अथ बाहुयाद्यः । बाहाशब्दो भुजवाची आकारान्त. । सत्वरक्षयान्वित इत्यादि ॥

सनकारान्तैः शब्दैः सिमाधितैः पुस्त्वनियुक्तैः ।
अग्रे क्रियाविशेषणकृतायमुखशब्दतोऽद्भुतं भवति ॥ ८६ ॥

महन्प्रमुखमान्तशब्दै सप्तनप्रमुखनान्तशब्दैरग्रस्थक्रियाविशेषणस्थवरवकारादि साधवमुखवरयुक्ते पुल्लिङ्गे त्रिभिर्वचनैरद्भुतं भवति । यथा परमहावरम् । विलसमाव द्विनवमम् । अस्यार्थो 'वित्रथा'इतिसूत्रे प्राक् सनान्तप्रस्तावात् सविस्तरः प्रोक्तः ।

दीर्घादिनान्तशब्दै स्त्रियां द्वितीयैकवचनकृतरचनैः ।
अर्थे मिलति च सान्तै. षष्ठीबहुवचनतोऽद्भुत भवति ॥ ८७ ॥

दीर्घादिनान्तशब्दै स्त्रियां द्वितीयकवचनेन साधितैरपर. मिलति विप्रदिश्या विधाने षष्ठीबहुत्वेन साम्यादद्भुत भवति । यथा—गृहिणी मिलति विप्रदिश्यादिशब्दाः

तथा । सकारान्तशब्देषु नान्तैः कारान्तैश्च द्वितीयैकवचनबहुत्वयो साम्यम् यथा—साध्वीं मिलति वदन्, रामदमी मिलति विधाता ।

तथा इन्द्रविशेषणे पुंसि स्त्रियां च व्यञ्जनान्तानां शब्दानामग्रे सप्तम्येकवि साम्यम् । केचित्स्त्रिये इत्यादि साम्यम् । यथा—गुणज्ञौ स्यात् । अथवा गुणज्ञ शीर्षि यथा—शुभाशाधौ स्यात् ।

तथा—एष मूल वृहत् च अकारान्ता, व्यञ्जनान्ताश्च शब्दास्तेषां पुंस. तेषां साम्यम् । यथा—दृढमूलो स्यात् । अकारान्तस्य हि, इन्द्रविशेषणं द्वित्वम् ।

आकारान्ताद्घोषवति निमित्ते सिजस्ङ्सां पुंस्याकारान्तात् सिजस्ङ्सां पुंस्यका-रान्तात्जसः साम्यम् । यथा—सोमपा जगति । पुंपक्षे आकारान्तः । अकारान्तोऽपि ज्ञेयः ।

अकारान्तविशेषणात् पुंस्त्रियोर्जसः, स्त्रियां शसः तथा घोषवति निमित्ते स्त्रियां ङेरपि साम्यम् । यथा—धनगुणा जगति ।

पुंस्यकारान्तादाकारादौ स्वरे सिङसोः साम्यम् । यथा—वृक्ष आस्ते ।

तथा भूतरूपशब्देभ्यः पुंस्याकारान्तात् सिङसोः, पुंस्त्रियोर्व्यञ्जनान्तात्जस्-शसङसिङसाम्, क्लीबे ङसिङसोराकारादौ स्वरे साम्यम् । यथा—गुणभृत आदरात् ।

अकारान्तविशेषणात्पुरस्यन्पुंगमशब्देषु निमित्तभूतरूपेषु पुंसि जसः, स्त्रियां सिजस्ङसां, क्लीबे अम्ङसोः साम्यम् । यथा—बहुगुणानिकामम् ।

मकारान्तविशेषणात् पुंस्यौजसोः, स्त्रियां अम्शसोर्व्यञ्जनोपस्वरे साम्यम् । यथा बहुगुणा इह कामम् ।

इत्थंभूतरूपशब्देभ्यः स्त्रियां सेरिङ्गत्रये टाबन्तस्य साम्यम् । यथा गुणभृता, तथाभूते-षम् । एवंरूपेषु चतुर्थीसप्तम्योरपि । एवमन्येऽपि बहवः प्रकाराः संभवन्ति ते स्वयमूह्याः ॥

अपेक्ष्यादिः श्लेषः । कुरुनामित्यादिष्वेकत्वद्वित्वयोः, अराजप्रमत्तेष्वेकत्वबहुत्वयोः, अतिभाते इत्यादिष्वेकत्वद्वित्वबहुत्वानां साम्यम् ॥

अथ स्वराणां मिथः श्लेषोपायमाह, पूर्वमकारस्याऽन्यस्वरैः क्रमेण श्लेषो यथा—

योसि थामि जसि भ्यामि स्वरे गौणतया समा ।

ये शब्दा अकारान्ता आकारान्ताश्च नृपगयोस्ते भौन्यादिभिः श्लिष्टाः स्युः । यथा—रामभ्यो रामाणाम् रामाः रामाभ्याम् । रामात्यगुप्तनम्, रामाक्षेपः, रामेच्छा, रामेप्सा, रामोद्योतः, रामोढा, रामैश्वर्यम्, रामैहिकः, रामौजः, रामौरस, रामाह्वयम्, रामेङ्गितम् । उल्लासितरामो लक्ष्मण इव बसन्त, अत्र समासेन गौणता । शब्दा यथा—(राम लक्ष्मण पद्म कमल बाल ताल आधान बल कन्द तारक अलक मालिक आलिक धर अथ मुख कान्त प्रिय सित दक्षिण दीप अञ्जन पून वासन रसन प्रवाल प्रकार प्रमद प्रवीण प्रलभ शिव जीर वत्स धर गोत्र रस तूल शम अनन्त धिषण परवश आर्द्र बहुल तार कील महारम्भ काष्ठ विकल निकष मह करण घर कक्ष उत्फुल्ल हाल विरह आर निवीर विधव निष्क्रम अधुनादयः) ॥

अथ अप्रत्ययेकेन द्वन्द्वसमासेन ॥ ८८ ॥

अकारेकारौ समस्येकवचनपुरःस्थैरेकाद्विशब्देन, तथा द्वन्द्वपुरःस्थसमासेन तथा क्विप्प्रत्ययेन श्लिष्टौ भवतः । यथा एधुद्धेविलसियति । आकारान्तपक्षे सप्तमी, इका-रान्तपक्षे पञ्चमी षष्ठी वा । सुहृत्दुविलोभिः । अकारान्तपक्षे सुहृदासौ सुरभ सुर-सुखोऽस्त्यास्ति इति इन् । इत्यनेकस्वरादयः । "सर्वादिनिस्वभित् द्वन्द्वमित्रिणोऽस्य." इत्यादिना इन्प्रासिद्धैर्वा । यथा सुहृद्गुर्वीभूतश्रीः । शब्दा यथा—(सुहृद् सिद्ध प्रवत निवह वन बहु गल पल एमल आल कारल बल प्रम्गुण शान्त उग्र आरव दुर्मद ज्ञात नवनीत अवध हम लाल मदन मरण विनद मकुर कभिजात हर आर

भृत वल थल ग्रन्थ प्रबोध अनेक पक्षतः आट मदा पद्न काश मूर्ं दुर्विध दंड लि गुरुतर वार कर कट शाल्म मुष्ट धुन वर्द्धक) इत्यादयः ॥

अई च्विप्रत्ययाद्गौणौ

अकारेकारौ च्विप्रत्ययेन गौणौ श्लिष्टौ भवतः । यथा—महीकृतश्रीः । गौरीभूतस्थितिः । अकारान्तपक्षे पञ्चमी षष्ठी वा च्विः । शब्दा यथा-(मह गौरव रमा रति पञ्च वल्क सल्क पांशुल वल्ल मल्ल दर गुरुतम वधनम तन्त्र नन्द वेद वाप सरम अवल वट्टतर काल ताल हरिताल कवल ओष्ठ बिम्ब मागध माथव कर्कट कीर अङ्कुर कुम्भ वर्द्धन भारतर धार मज्जगर नील बाण चण्डाम सदानिभ ऐरावत गृह निकुश शम कुश कर्कर मन्थम सदा संमुख कुण्ड तुण्ड परतन्त्र इमुन्कृपर महामहाघोरम वैरयन्त तीर एकावल अहर आढक सदातुवर पिण्डेत्यादयः) ॥

रेफहृष्टसिना अउ ।

अकारोकारौ प्रथमैकवचनाग्रस्थरेफादिशब्दैः श्लिष्टौ भवतः । यथा-वरोरस्य । उकारान्तपक्षे पञ्चमी षष्ठी वा । शब्दा यथा—(पट कट रुट्ठ काक सराद्व वर वार केत कन्द वरत्रथ दार तर्क वाह शुम्भ मय वट्टु भर सदा उड्डु गोमथा भूरिमाय उत्त सदाकार सत्क पर मध स्तन प्रभ जराय अवट अन्ध तालेत्यादयः) ॥

अऊ उवत् कृतक्लीबविशेषणतया तु ऊ ॥ ८९ ॥

यथा-अकारान्ता उकारान्तास्तथा ऊकारान्ताः पूर्वं क्लीबविशेषणत्वेन उकारान्ताः क्रियन्ते, तत उकारविधिना श्लेषः । यथा-अतिवधोरस्यतर प्रकारः क्रूरान्तातिस्खलमानो मुनिमण्डलस्य । ऊकारान्तपक्षे अतिक्रान्ता वधूर्येन मुनिमण्डलेन तदति वधु, तस्याऽतिवधोः । शब्दा यथा-(आग आलाव पराग परमन्द अधिम प्रतिम पुनर्भेत्यादयः) ॥

अए ङौ

अकारैकारौ सप्तम्येकवचनेन श्लिष्टौ भवत । एकारान्तशब्दानामबाहुल्यादकारादिनपूर्वाक्षरा शब्दा अर्थे मिलति ग्राह्याः । यथा-अधिकेवलसंस्थिति । परे हेरम्बसल्लरमीः । अकारान्तपक्षे सप्तमी । शब्दा यथा-(भेक कंदली कलि केतु केश केदार केसर क्रमेलकाद्य) ॥

हृष्टरेफेण भिसा गौणतया अए ।

अकारैकारौ तृतीयाबहुवचनेन पुरस्थरमाकारादिशब्दैः श्लिष्टौ भवतः । यथा-महामत्रैरस्य । ऐकारान्तानामत्यबाहुल्यादैकारसहितपूर्वाक्षराणामैकाराम्पदैकाराणां शब्दानामर्थं मिलति ग्रहणम् । यथा—करवर्भैरादय । मिश्रप्रयोगवशादेवैं सन्धिः, संहितायाः अभावेन विरामविभक्तिर्द्विधा एव ॥

अऊ

अकारोकारौ प्रथमैकवचनाग्रस्थयोपसर्गपूर्वाक्षरयोदिशब्दैः श्लिष्टौ भवतः । यथा-मनोरथैश्रोः । अकारान्तपक्षे नि । उकारान्तानामत्यबाहुल्यादोकारसहितपूर्वाक्षराणामुकाराद्ये अकारादिपूर्वाभ्यां युक्तानां शब्दानां ग्रहणम् । यथा—कोरक गोलक लोक

क्रोधस्पितिरित्यादौ अकारार्थे अकारः । कोपदृष्टिः कोदृग्दः कोद्भवः उदयत्क्रोधज्वरिस्थतिः क्रोधसम्मीः पोगण्ड गोधन इत्यादौ उकारार्थे घोषवन्तः । पुरोपोनः, अधिकोपगतः इत्यादौ असि. । पक्षद्वयेऽपि समास सयोतार्थैः ।

उल्लीलया अउ

अकारान्ता उकारान्ता यदा तदा पूर्वं क्लीबविशेषणत्वेन उकारान्ताः क्रियन्ते, तत उविधिना श्लेषः । यथा-अत्यासप्रोद्धविरः स्वगुल्यः कुलस्योद्भवः । पक्षे कान्ति-कान्ता वा सामस्त्येन सघोषेण कुलेन तत् अस्पासन्तु, तस्याऽस्पासघ्नोः । एवं धौः । एवमन्येऽपि ॥

गौणत्वे वा अथत् ॥ ९० ॥

आकारान्ताः शब्दाः पूर्वमन्यविशेषणत्वेनाऽकारान्ताः क्रियन्ते, पश्चादकारविधिना सर्वस्वरैः श्लेषः । इकारेण यथा—पुरे प्रचुरशाले रम्यता शारकेदारस्येव । शालापक्षे सप्तमी । शालिपक्षे पञ्चमी षष्ठी वा । शब्दा यथा—(शाला सन्ध्या विनता प्रेला हेला वहुलका परमहाला महालीला मुक्ता कान्ता कन्येत्यादयः) । इकारेण यथा—(घटा बहुशाला परमहाला हरविश्वाला महाशाला) इत्यादयः । बहुलालीभूतः । उकारेण यथा—(सम्या भूमा कन्या मला प्रभा भव्या भूतपादयः) । भूतत्रयोरम्यः । ऊकारेण यथा—(भा प्रतिभा अभिभा पुनर्भा करुद्धादयः) । अतिभोरम्यः प्रचारः । स्व-पुण्यधिकृन्दस्य ॥

द्विघ्ना आमि इसि स्वरे इई ।

इकारेकारौ द्विप्रत्ययेन तथा आम्ङसूभ्यां तथा स्वरेश्च शिल्ष्टौ भवतः । यथा-सदावर्णीभूतः । सदावर्णीनां सदावत्सुवोः सदावल्‌यनुगमादयः । शब्दा यथा—(अवि महाशालि अधिकालि प्रशालि मन्दि आलि मलितर्णीत्यादय.) ॥

इउ ङौ

इकारोकारौ सप्तम्येकवचनेन श्लिष्टौ भवतः । यथा-विधौ प्रीतिः । शब्दा यथा-(अग्नितिरीति करितरि सदारि हरारि कव्यारि सदाद्रिप्रभृतय·) ॥

क्लीबवृत्तित्वे इऊ उविधिना तथा ॥ ९१ ॥

इकारोकारौ यदा क्लीबे तदा ऊकारान्ताः क्लीबविशेषणत्वेन उकारान्ताः क्रियन्ते, तत उविधिना श्लेष· । हेभारि विशारदयो कुले ॥

इए ङसिङसौ शेषे

इकारैकारौ पञ्चमीषष्ठ्येकवचनेन पुम्योषादिरूपमप्रयुक्तात्वेन श्लिष्टौ भवत । यथा—सदासेरम्यः । एकारान्तसारदाजामभावात्सेलकर: कल्पितः । इना सह वर्तते इति सेः, सकाम इत्यर्थः । सदासेरमराशेषः ॥

ङौ ष्यलोपिस्वरे इए ।

इकारैकारौ सप्तम्येकवचनेन यलोपिस्वरे श्लिष्टौ भवत· । यथा-सदासा कान्तेः अरिः ॥

सम्बोधनसियोगेन यलोपिस्वरे इऊ ॥ ९२ ॥

[illegible] [illegible] भवति । [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] भवति । यथा—[illegible]

[illegible]

[illegible] भवति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] भवति । यथा—[illegible]

[illegible]

[illegible]

विलसद्रुमाल इत्यत्र बह्वेकवचनोद्भवः ॥९८॥
वर्णादीनामभङ्गे तु राजा मृदुकरस्थितिः ।
संसारसारमर्थैक्ये संस्कृतप्राकृतोद्भवः ॥ ९९ ॥

यमकोपायमाह—

समानस्वरवर्णानुप्रासतः श्लेषतस्तथा ।
स्याद्वर्णपदपादानामावृत्त्या यमकं सुलम् ॥ १०० ॥

अनुप्रासश्लेषोपायाः पूर्वोक्ता एव ।

हेलाविडम्बितहिरण्मयरत्नशृङ्गाः शृङ्गारभासुररुचः सहचारिकान्ताः ।
कान्तारभूरमनघोऽत्र यान्ति सारं सारङ्गचञ्चद्दृशो महतीं महेलाः ॥
भवति हृदि हरे कमलाभमो जिनमतो न मतो नमतो मम ।
न रतिदास्मरभूरहकामधुक् परमगीरमगीरमगीयता ॥
वनस्यान्तर्लसत्पत्र रतिभूलतवाऽस्त्वनः ।
वनौघः श्रीमतो शनैरतिभूलतधारणः ॥

वक्रोक्तिविरोधाभासप्रश्नोत्तरपुनरुक्ताभासा अपि श्लेषसाध्याः । यथा—

तरणि पश्य पद्मिनि ! नाथ ! कुत्रास्ति सौरिह ।
सविनारं प्रियं वच्मि प्रिय ! दूरेऽधुना पिता ॥
मारोप मेरुरचिरोऽपि भवेरशोभी कृत्स्नामिषामपि वहन्ननिन्द्याभिरामः ।
सव्यालवालमपि चन्दनपादपानां भव्यालवालमभितो वहसे समूहम् ॥
मूर्खा वहन्ति के कुम्भौ मुग्धा शिष्टा भवीति किम् ।
किमने कुञ्जराश्वस्य किम्बु सम्बोधनं बुधैः ॥

गजानन ।

प्रद्योतनोऽम्बुजानां सविता महसां विकर्तनस्तमसाम् ।
निखिलजगच्चक्षुरभावकरास्तं रविर्जयति ॥

इति श्रीजिन० श्लेषसिद्धिप्रताने तृतीये अद्भुतस्तबकश्चतुर्थः ॥

अथ चित्रप्रपञ्चः ।

स्यात् स्वरव्यञ्जनस्थानगत्याकारनियन्त्रणा ।
च्युतगूढादि वा चित्रं च्युतं तत्र चतुर्विधम् ॥ १०१ ॥
मात्रार्धमात्रयोर्बिन्दुवर्णयोश्च्यवनान्मतम् ।
क्रियाकारकसम्बन्धपादैर्गूढं चतुर्विधम् ॥१०२॥

स्वरादीनां नियमश्चानियमः स्वरचित्रम् । यथा—जय सज्जनवत्सल जय मदन-मदद्दलन जय कमलकरचरण जय समवसरण । इत्येकस्वरम् । एवं द्वित्र्यादिकस्वरादि-च्यादिस्वरनियमो ज्ञेयः । एकस्वरादिनाम्ना यथाप्या इति न दर्शिताः ॥

व्यञ्जनचित्रं यथा—

ककाकङ्ककाङ्काङ्का केकिकेकाकुका ककुप् ।
कौ के कङ्ककोकैककाकं काककाकुकम् ॥

वर्षावर्णने ककुप् वर्तते । जात्येकवचनम् । किंभूता ककाकङ्ककाङ्का
लोलाः काकङ्काः सुखागमना ये काङ्का मेघास्ते अङ्को लक्ष्म यस्याः सा। कक
भ्वादिरात्मनेपदी । कक्यन्ते ककाः पचाद्यच्, के सुखे तद्धेतुः आकङ्क आगमनं
काकङ्काः । ककिवकीत्यादिना, भ्वादिरात्मनेपदी कक्यर्थः आङ्पूर्वः । का
आकङ्कः, भावे घञ् । कं जलम् अङ्के उत्सङ्गे येषान्ते काङ्का जलभृतः । पुनः कि
केकिकेकाकुका । केकिनो मयूराः तेषां केका ध्वनिविशेषास्तासां कुका ग्रा
कुक वृक आदाने, भ्वादिरात्मनेपदी । कोक्यते कुका, नाम्युपधात्कः । कौ कं कङ्क
कैककाकं, तथा कौ पृथिव्यां कं जलं वर्तते, किंभूतम् कङ्ककोकैककाकम् कङ्का
काश्च तेषामेकोऽद्वितीयः काको रवो यत्र तत्। कङ्का पक्षिविशेषाः, स्वार्थे कः ।
अक्रवाकाः। कायति अर्थमभिधत्त इति काकः शब्दः । "इण्भीकापाशल्यर्तिमर्चिभ्य
कः" । पुनः किंभूतम् काककाकुकम् काककश्च काकुकश्च तत्, केन आत्मना
कुटिलगामि । अक अग कुटिलायाङ्गतौ, भ्वादिः परस्मैपदी । अकतीति आ
ण्वुल् । काकुर्ध्वनिविशेषस्तं करोति 'अन्यतोऽपि चे'ति डः ॥

अथैकाक्षरादिशब्दाः कादिक्रमेण लिख्यन्ते । यथा—(कु ककुप् काकु क कि
कः एकाकी किं कः कौ के कान् कं का के काः को के काः किं के किम् के
पापादौ । काकं काकसमूहादौ । को ब्रह्मादौ । कं शीर्षादौ । काका काकमण्ड
अङ्को भूषणादौ । एकः सङ्ख्यादौ । कङ्को यमादौ । काको द्विजादौ । कोकश्च
ककुद् राजचिह्नादौ । खमिन्द्रियादौ । खोऽर्कः। आखुर्मूषकः । गः गन्धर्वादौ । गं
गौः स्वर्गादौ । अगो वृक्षादौ । अङ्गं शरीरादौ । इङ्गम् इङ्गितादौ । आगो मन्
आगूः प्रतिज्ञायाम् । गङ्गा गौ गाम् अङ्ग । घः घण्टादौ । घा किङ्किण्यादौ
दु श्वादौ । ओघ प्रवाहादौ । चश्चन्द्रादौ । चञ्चुश्चञ्च्वादौ । चक्षुः चक्षुष्
प्रत्ययश्चित् उश्च । चोचं वल्कलम् । जो जैत्रादौ । जुर्नभोवाग्वादौ ।
ब्रह्मादौ । आजिर्युद्धादौ । ओजो बलादौ । अजाः आजूः । टो रवे । टं पृथिव
अट्टो हट्टादौ । आटिः अट अटाल् आटोल् । ढः शिवादौ । ढुण्ढा ढुण्ढाङ्गनादौ
स्तुतौ । णो निष्कलादौ । ईडा अजिरिवाक्षायकीलादौ । अणुर्धीर्यादौ
तस्करादौ । ता श्रीः । अन्तः प्रान्तादौ । ईती, रश्म्यादौ । ऊतिः र
एनः आगसादौ । तर्णं वीणादिवादौ । सत्तो ब्याधादौ । यातः शिवादौ
शिवामादौ । तन्तु तुक अरण्यं भाति । तन्तुः जलजीवविशेषे । अन्तर उतः
उतः स्यूते । तद्—शब्दः सौ ते तम् तौ तान् तैः ते ताः तद् ते बत् । अति
वृतिः तविः तान्त इति । एनौ एने एनम् एनौ एनान् एनैः एते एताः एता
एताः एतत् एते उत् । थः धीरादौ । अथ अथो । दं परस्याम् । दा दानादौ
नेत्रादौ । अम्बुनिगडादौ । दिश् दग्धुः वधोरं । दौः आदिः । इदम् अदः

दे दरी । धा धनदादौ । धुर्भारादौ । अन्धोऽक्षिहीनादौ । आधिर्मनःपीडादौ । अन्धम् धीः ऊधः अन्धु पृथक् पृथ । धुर धामधुरादौ । अधः अधिक् । मो बन्धादौ । निर्नमरि । नु स्तुत्याम् । नौस्तर्याम् । अन्ने मन्कादौ । इनः स्वाम्यादौ । ऊहः, विरुक्तादौ । ना नौ आनन अम्बः नुम नाना ननु न नो नूनम् ननु ऊनः एनम् एनाम् अनेन एनः । पः पवनादौ । पुः पुरादौ । पुः अपूपः आर्प पापम् । पयो रविः । अपि अप परुषा । उपा आपन् आपि । उपा निदेये । बो वरणादौ । विः पक्ष्यादौ । बिम्बं प्रतिबिम्बादौ । अम्बा अम्बु बिम्बौ । बवयोरैक्यमिति बोऽप्यत्र । बः शिवादौ । भविमैपादौ । वाक् वचनादौ । विस्तार अत एव इव वा हे वावाम् व बिभ् अवाक् वैवत् वाविः विः । भः शुक्रादौ । भास् कान्त्यादौ । भी भा भूः भूम् भोः भी भा भोः इभा आभा अभि शुक् इभ भिन् भाक् भो भिः भाभिः एभिः भात् अभाः । मः शिवादौ । मा लक्ष्म्यादौ । मास मासादौ । मूर्धन्धने । आमोऽपक्कादौ । क्षमा पृथ्व्यादौ । मुत् हर्षादौ । इमौ इमे इमम् इमौ इमान् इमे इमाः अमू अमी अमुम् अमून् अमू. । अमा सहार्थे । मा वारणार्थे । मां मे मम अस्मान् । यो मारुतादौ । यं यशौ । या यानादौ । यदुवंशादौ । युध अयम् आयुः अये अयम् यवि आया यः यौ ये यम् यौ यान् यैः ययाः या ये याः याम् ये याः यया यम् अयात् अयाम् ययौ ययुः इयाय ईयुः । रः स्मरादौ । रोदाम्नौ । रः सूर्यादौ । रैः रत्नादौ । भरोऽष्टादशो जिनः । भरम् चक्राद्यादौ । आरो भौमादौ । आरा चर्मभिदि । इरा जलादौ । ररहै(?)स्यादौ । रुक् दीप्त्यादौ । अरर आरिः हौ कपाटे । री रीरी हौ आरकूटे । रुक् रे रुक् अरः ईर रर उरम् रथ राज् अरि अर अरे रे रिम आरात् अराः री ररा रमे आर आरः । ल इन्द्रादौ । लूर्वे । ली श्लेषादौ । अलिर्भृङ्गादौ । आलि सेत्वादौ । आलुः कन्दादौ । इला भूम्यादौ । लीला लास्यादौ । लोलभ्रमरादौ । लोला जिह्वादौ । ईलो चापां क्ष्माधुः आलुः करपत्रि । अलम् हरिताले निषेधे च । लाला अलिन् अल पुष्पिकपुच्छदंष्ट्रिका लुलद् लेट् एला अलङ्कल आलकपञ्चमो एक आलो लाली एल अलाम् अलु ललो ललुः लले । लयोरैक्यमिति डोऽप्यत्र ज्ञेय । ली दुग्धे । ला आकारायाम् । वी गमने । दुर्विधौ । वु किरणादौ । अवा दिगादौ । आधुर्वीवादौ । ईवा विवादौ । एवाम्भी अंश. । आवीः मनुष्वागारादौ । शुक् विन्दुः । ईवा इवद्रवे । आलु । खेदे । चू गर्भविमोचे । उवा विभादौ । श्वः स्वल्यादौ । ईषा । सः परोक्षे । स्यदयापु । सन् अंस असूम् सात् सम् अस असि सौ सा असौ आसन् आसन्न् से । हो इन्द्रादौ । अहि सर्पादौ । हिरा कल्पादौ । अहः हाहा हूहू हर हर् हर हे है अहो ह हो अहह ह हाहा अह अहुः । एकाक्षरोऽसूचः ॥

ऊः कृष्णा का स्वयम्भूतिः धाम ई खोदरीश्वरः ।
ऊ दशते अथवा ऐयं देवराजवमानदे ॥ १०३ ॥
कर्र्वैयगूर्द्धवानाहो भवेर्देविष्णुरैः शिवः ।
उर्वेषा ऊरूमता ययाङ्गौ मध्ट परम्र शिवः ॥ १०४ ॥

को ब्रह्मात्मप्रकाशार्ककेकिवायुयमाऽग्निषु ।
कं शीर्षेऽम्बु सुखे कुस्तु भूमौ शब्दे च किं पुनः ॥ १०५ ॥
क्यात् क्षेपनिन्द्योः प्रश्ने वितर्के च खमिन्द्रिये ।
स्वर्गे व्योम्नि नृपे शून्ये सुखे संविदि खो रवौ ॥ १०६ ॥
गस्तु गातरि गन्धर्वे गं गीते गौर्विनायके ।
स्वर्गे दिशि पशौ रश्मौ वज्रे भूमावपि गिरि ॥ १०७ ॥
घर्मेऽर्चिषि घस्तु घण्टीरो घा किङ्किण्यां घने स्वनौ ।
ङस्तु भैरवविषयेच्छुयोश्चन्द्रचोरयोः ॥ १०८ ॥
चः सूर्ये चेरकः छस्तु निर्मले जस्तु जेतरि ।
विगते शूलभोगावपि विशाच्यां जवनेऽपि च ॥ १०९ ॥
झो नष्टे गायने व्याद्यचने घर्घरध्वनौ ।
ञ पृथिव्यां करटे च टो ध्वनौ ठो महेश्वरे ॥ ११० ॥
शून्ये बृहद्ध्वनौ चन्द्रमण्डले ठे शिवे ध्वनौ ।
आपे डा त्रिगुणे शब्दे ढक्कायां णस्तु निष्फले ॥ १११ ॥
ताने तस्करक्रोडपुच्छयोस्ता पुनः श्रियाम् ।
थो भीत्राणे महीध्रे दं पत्न्यां दा दानदानयोः ॥ ११२ ॥
धेदे धर्मे च धा पुमांश्च धातरि धीर्मतौ ।
धूर्भारकम्पनिश्वासात् न पुनर्बन्धपुत्रयोः ॥ ११३ ॥
निस्तु नेतरि नुः स्तुत्यां नौस्तरौ पस्तु पातरि ।
पवने [illegible] च फो [illegible] ॥ ११४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११५ ॥
[illegible] शिवे विधौ ।
[illegible] ॥ ११६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १२० ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ १२१ ॥

नृपोपदर्शने नाटे पुं स्त्रीर्वे पुरे तथा ।
त्रिषु दुष्ट्वं कृतमिति च अस्ते पूर्णस्पृतोः ॥ १२२ ॥
नृ किरातानि विपाशानां स्यात् प्रमादे तद्दपि ।
मारत् प्राते किलो धंते तृष्णापात्रालोचयोरिति ॥ १२३ ॥
स्वं तु लालयोद्भूतौ शुभानुपवनान्तयु ।
किरातो भाद्रवासौ स्याते कोटेऽपिलवणे ॥ १२४ ॥
वर्णोऽस्य वेषम: योगः स्कन्दा च परिवीक्षणे ।
यज्ञो यमे कोटमूर्ध्ने तथा प्रासाल्पिकिरि ॥ १२५ ॥
वाचः पीतमविति स्यात्स्त्रिलोचनालये ध्रिते ।
प्रावमानद्भुतेषु वार्थ वाचकरूपके ॥ १२६ ॥
दीविनां रतार्थे च वाचा तु वाचजद्धिवा ।
वाचोद्धवति वाचमाविवा रसिवा तथा ॥ १२७ ॥
वाचोर्ऽशं वाचमातोऽस्य वोत्रायां पूर्वेऽपि च ।
तक्षुणी पादपे श्वेते स्यादगात् महीतले ॥ १२८ ॥
शैले कर्णपूर्वे प्रमादप्रमतिवनालयोः ।
उपरक्तभूते स्यादनुपायमालयोः ॥ १२९ ॥
मङ्गानि मुण्डिते स्मुरिद्रः स्यादिङ्गितेऽङ्गुले ।
कालकप्रमयोपायं तु ले व्यसनपापयोः ॥ १३० ॥
कोपः प्रवादः स्वहातोऽद्भुतनृत्यपरम्परा ।
उपदंशाय बन्धुरतु कोट्यां वक्राङ्गुले तथा ॥ १३१ ॥
घजरदाते हरे विष्णौ रघुजे पंचमि स्मरे ।
घाजः शले समस्तायां पुष्पदोऽहालकं भूपे ॥ १३२ ॥
बन्धुरमनयोर्द्दे रङ्गले च पुष्परिपाम् ।
गोपायकम्भुमिनादीषु तथा स्यादगिरारिलिवत् ॥ १३३ ॥
गणातःप्रवोलस्थो भीमयमुर्गीशल्पयोः पुनः ।
फलं प्रान्ते च पार्श्वे च स्वरूपे निश्चये तथा ॥ १३४ ॥
नाशापपवया स्यादीतिर्जन्यप्रवासयोः ।
स्यादृति स्मृतौ रक्षायामेत वर्तुर प्रागते ॥ १३५ ॥
तत वीणादिवाद्ये स्यात्ततो व्याप्तेऽनिले पृथौ ।
तातोऽनुकम्प्ये जनकेऽप्यङ्गः स्यात्पिगडभूरयोः ॥ १३६ ॥
मन्योऽस्पकारेऽपिहीने स्यादाधिर्यस्पवाशयोः ।
मनोतौ व्यसनेऽपिधानेऽन्नं हवसिनमतयोः ॥ १३७ ॥
इनः स्यामिनि सूर्ये स्यात्पुन्नं छिन्ने दयापरे ।
बिम्बं तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले विम्बिकाफले ॥ १३८ ॥
विम्बं तु प्रतिबिम्बे स्यात्पुमा पुन
—रोगभेदरागयोः स्यात्पुमा पुन

शिवपत्न्यां हरिद्रायां कौशिक्यामपणोत्स्यपि ॥ १३९ ॥
धनुर्धरे धान्ये स्यादुरोऽरुष्करशाल्वेति ।
मणत्सरे तु मतङ्गे शीघ्रशीघ्रगयोरपि ॥ १४० ॥
मारो रीरी शनिर्भौमे मारा धर्मप्रभेदिनी ।
[illegible] ॥ १४१ ॥
अश्रिः [illegible] तु हरितालके ।
[illegible] निशाद्यायां ॥ १४२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १४३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १४४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १४५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १४६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १४७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १४८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ १४९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १५० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १५१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १५२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १५३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १५४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १५५ ॥
[illegible] ।

च सुखे सर्वतिरस्कारे किं प्रश्ने कुत्सनेऽपि च ॥ १५६ ॥
कोऽन्योऽन्यार्थेनसाहाय्यावाक्येषु समुच्चये ।
इतो पदान्ते गुरुवादितमाविनिपातयोः ॥ १५७ ॥
पादपूरणेऽप्यनु तु विशेषेऽप्यवधारणे ।
समुच्चये पादपूर्तौ चिन् निर्देशनिवृत्तयोः ॥ १५८ ॥
नि स्यात् ईषत् भूषार्थे च निष्कार्थे दानकर्मणि ।
नाभिधानोपरमयोः संभवाभ्यवतारिषु ॥ १५९ ॥
संशयेऽन्यथाभावेऽप्योभावं सप्तमे कौशलेऽपि च ।
तु प्रश्नेऽनुनयेऽज्ञानार्थे विकल्पवितर्कयोः ॥ १६० ॥
समीपदूर्वे प्रागर्थे नहितद्वमदृश्ययोः ।
व्यतिक्रमे स्वरूपार्थे निषेधावधारणेऽपि ॥ १६१ ॥
वा समुच्चय एवार्थे उपमानविकल्पयोः ।
विविक्तेऽत्तौति मानार्थे धै हन्तौ पादपूरणे ॥ १६२ ॥
ह्यो कल्याणे सुखे सत्यकृत्यार्थसद्भावर्थयोः ।
शोभनार्थे समार्थे ह स्मपुरुषौ पादपूरणे ॥ १६३ ॥
हा हृतदुःखविषादेषु हि हेतावधारणे ।
विशेषे पादपूर्तौ च ही विस्मयविषादयोः ॥ १६४ ॥
दुःखहेतौ च ह तोषमापणेऽनुनयेऽपि च ।
हुं तर्के प्रश्नेऽङ्क पुनरर्थे सम्बोधने सुहि ॥ १६५ ॥
अति प्रोक्तमवर्थे स्मृत्यर्थभूतार्थयोः ।
स्तुत्याप्यस्तुतिमतो साप्तादृ दूरसमीपयोः ॥ १६६ ॥
इति स्वरूप सांनिध्य विवक्षानियमे मता ।
हन्तो प्रकारवाक्यप्रकाशेऽप्यवधारणे ॥ १६७ ॥
एवमर्थे समाप्ते स्यादुत प्रश्नवितर्कयोः ।
समुच्चय विकल्प वाऽथाप्यथ स्यात्समुच्चये ॥ १६८ ॥
मङ्गल मङ्गलारम्भाधिकारानन्तरेषु च ।
अन्यादेश प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि ॥ १६९ ॥
अनुलक्षणपादस्वभूतभागेषु सन्निधौ ।
सादृश्यायामहानेषु पश्चादर्थसहार्थयोः ॥ १७० ॥
अन्यातेप परिप्रश्ने प्रयुक्तावधारणे ।
वाक्यारम्भेऽनुनयेऽप्यामन्त्रणेऽनुज्ञयोरपि ॥ १७१ ॥
माना चिन्तामयालेकाधंपम्यस्तैयदर्पयोः ।
अपकृष्ट वजन धर्विपर्ययवियोगयोः ॥ १७२ ॥
निर्देशार्थे विहन्त्यर्थ विपुधे परिकीर्त्यते ।
[illegible]

प्रश्ने युक्तपदार्थेषु कामचारक्रियासु च ।
उपासन्नेऽधिके हीने सादृश्यप्रतियत्नयोः ॥ १७४ ॥
तद्योगव्याप्तिपूजासु शक्त्यारम्भदानयोः ।
दाक्षिण्याचार्यकरणदोषाख्यानात्ययेषु च ॥ १७५ ॥
अभिर्वीप्सालक्षणयोरित्थंभूताभिमुख्ययोः ।
स्यात्समा सन्निधानार्थे सहार्थेऽलं निवारणे ॥ १७६ ॥
अलङ्करणसामर्थ्यं पर्याप्तिष्ववधारणे ।
एवं प्रकारेऽङ्गीकारेऽवधारणसमार्थयोः ॥ १७७ ॥
नूनं तर्के निश्चये वाऽपि प्रश्नेऽनुनयेऽपि च ।
अये क्रोधे विषादे च स्मरणे सम्भ्रमे तथा ॥ १७८ ॥
अन्तर्मध्येऽन्ते स्वीकारे ऊर्युररी तथा ।
विस्तारेऽङ्गीकृते वाऽथ वियोगे व्याप्तिशुद्धिषु ॥ १७९ ॥
आलम्बने विज्ञाने स्याद्वैषम्येवदर्थयोः ।
निकारेऽवधारणे स्यादुषा रात्रिरदन्तयोः ॥ १८० ॥
अतः स्यान्निर्देशे पञ्चम्यर्थे हेत्वपदेशयोः ।
इतो विभागे नियमे पञ्चम्यर्थे च कीर्त्यते ॥ १८१ ॥
तत आद्यौ परिप्रश्ने पञ्चम्यर्थे कथान्तरे ।
अहा धिगर्थे शोके च करुणार्थविषादयोः ॥ १८२ ॥
अह क्षेपे नियोगे चाऽप्यहो प्रश्नविचारयोः ।
हीही हास्ये विचारे स्यादन्ततोऽव्यये तथा ॥ १८३ ॥
उपेक्षायां पञ्चम्यर्थे शासनेऽप्यहहः स्मृतः ।
संज्ञाऽद्भुतयोरित्युक्तोऽनेकार्थोऽव्ययसङ्ग्रहः ॥ १८४ ॥

अथैकाक्षरा धातवः — भू सत्तायाम् । पा पाने । जि ञि अभिभवे । [illegible] गतौ [illegible] आवरणे । [illegible] शोभने । कै गै रै शब्दे । [illegible] । [illegible] शोषणे । [illegible] गतौ । [illegible] गतौ । [illegible] गतौ । [illegible] संवरणे । [illegible] गतौ । [illegible] । [illegible] विचारे । [illegible] अभियोगे । [illegible] गतौ । [illegible] बाधने । [illegible] शब्दे । [illegible] गतौ । [illegible] अभिषवे । [illegible] व्याप्तौ । [illegible] गतौ । [illegible] । [illegible] ।।

[illegible] गतौ । [illegible] गतौ । [illegible] शब्दे । [illegible] गतौ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] कौटिल्ये । [illegible] गतौ । [illegible] । [illegible] गतौ । [illegible] । [illegible] गतौ । [illegible] । [illegible] ।।

नीञ् प्रापणे । हञ् हरणे । भृञ् भरणे । धृञ् धारणे । कृञ् करणे । भट्
गतौ । अथ भूषणपर्याप्तिवारणेषु । भष आदानसंवरणयोः । अस कस गत्या-
दीप्तौ । उभयतोभाषा ॥
धृञ् वृञ् गतौ । वृञ् वरणे । वृञ् युतादिभ्यश्च । आत्मनेभाषा ॥
वेञ् तन्तुसन्ताने । वृञ् । यजादिपरस्मैभाषा ॥
जक्ष भक्ष हसिताद्या गतौ । जागृ निद्राक्षयणे । परस्मैभाषा । इति ज्वादयः ॥
चर भक्षणे । मा दीप्तौ । वा गतिगन्धनयोः । पा रक्षणे । ला आदाने ।
दाने । दाप् लवने । मा माने । इङ् स्मरणे । इण् गतौ । वी प्रजनकान्त्य-
असनखादनेषु । ष्णु प्रस्रवणे । टुक्षु गतिहिंसाशब्देषु । युञ् मिश्रणे । कु शब्दे । अस
भुवि । वच परिभाषणे । परस्मैभाषा ॥
इङ् अध्ययने । शीङ् स्वप्ने । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । ईड स्तुतौ । ईर
कम्पने च । ईश ऐश्वर्ये । वस आच्छादने । आङः शासु इच्छायाम् । आस
उपवेशने । आत्मनेभाषा । इत्यदादयः ॥
डु दानधारणयोः । ओहाङ् गतौ । भी भये । पृङ् पालनपूरणयोः । दद्
गतौ । परस्मैभाषा ॥
डुदाञ् दाने । डुधाञ् धारणपोषणयोः । भृञ् पोषणे च । उभयतोभाषा ।
इति जुहोत्यादयः ॥
शो तनूकरणे । दो अवखण्डने । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । इष गतौ ।
षूङ् निरसने । षच समवाये । पुष पुष्टौ । शुष शोषणे । परस्मैभाषा ॥
षूङ् प्राणिप्रसवे । दूङ् परितापे । दीङ् क्षये । धीङ् अनादरे । धीङ् आधारे ।
मीङ् हिंसायाम् । शङ् श्रवणे । लीङ् श्लेषणे । वीङ् गतौ । पूने मन
दिवादयः ॥
इष गतौ । अन प्राणने । आत्मनेभाषा । इति दिवादयः ॥ मिष प्रक्षेपणे । विष्
युष अभिषवे । विष् बन्धने । सिञ् निशामने । उभयतोभाषा ॥
चयने । भूम कम्पने । कूम हिंसायाम् । वृञ् वरणे । आप्लृ व्याप्तौ । परस्मैभाषा ॥
हि गतौ वृद्धौ च । दूङ् उपतापे । प्रीङ् प्रीतौ । आत्मनेभाषा । इति स्वादिः ॥
हिव गतिवृद्ध्याः । अशू व्याप्तौ । धि धारणे । तुद व्यथने । पू प्रेरणे । नू स्तवने ।
तुद व्यथन विभावित । धि धारणे । पूङ् अनादरे । भूम अवध्वंसने । आत्मने
मृ विपुंसने । परस्मैभाषा ॥
कुङ कुङ शब्दे । कुटादिः ।
भाषा । इति तुदादिः ॥
अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । तन्दा कोषणे । परस्मैभाषा ॥
ञिइन्धी दीप्तौ । आत्मनेभाषा । इति रुधादिः ॥
वनी गतौ । उभयतोभाषा । इति तनादिः ॥
... हिंसायाम् । दाङ् संवरणे । उभयतोभाष

रोड् गतिरेषणयोः । स्फी स्फेटने । स्तृ हिंसायाम् । मृ मार्गे । पृ स्पर्शे । दृ विदारणे । जप् झप् वयोहानौ । गृ शब्दे । ऋ गतौ । मृड स्पन्दने । भज मोजने । इष आभीक्ष्ण्ये । परस्मैभाषा ॥

वृह् संमर्दौ । आत्मनेभाषा । इति क्र्यादिः ॥

पृ पूरणे । श्रु श्रवणे । अड अनादरे । लड उपसेवायाम् । ओलड् उत्क्षेपे । ईड स्तुतौ । भुवोऽवकल्कने । अव उत्क्षेपे । अज्ञ वीट अङ्ग मार्गे । परस्मैभाषा ॥

यु जुगुप्सायाम् । गृ विज्ञाने । छद्य ईप्सायाम् । आत्मनेभाषा ।

लङ्ग लक्षणे । अङ्क पदे लक्षणे च । अय पापकरणे । अम्ब स्तम्भाधारे । आम आमन्त्रणे । परस्मैभाषा ॥

ली द्रवीकरणे । आप्लृ लम्भने । ईर क्षेपे । भू प्राप्तावात्मनेपदी । इति चुरादिः ॥

नीलीनालिलीलालालनामलिनानना ।
ललल्लिननालीनालोलुभेनलीनना ॥

द्व्यक्षरः ।

अथ द्व्यक्षराः शब्दाः । यथा—

आलोक कल कीलाल कलङ्क काल अलका काली अलीक एक कुण्डल कला केलि कल कील कलि काल कोल कुल कूल लोकम् लोक आकुल कङ्क कलिका कालिका कल्लोल लङ्का लक केकलि कोल किलकिला किलकिल अलीक अलक लङ्का टीका कटक कटकी कटकट कोटि कीट कीटिका कण्टिका कुटी कुट्टाक कटुकम् कटम् कमट अटक कृत्तिका कृतान्त कान्त कुन्त अङ्कित कौतुक कट्ठ कतकी केतक केतकी मातङ्ग मातङ्ग कान्ति कृत्त अक्त उक्त मुक्त अर्क कार कारक राका कारिका क्रूर कीर कर कोरक कारा रङ्क आकर आकार अङ्कुर करि करीर किरि कर्करक आरक काक कि अकरोत् कारा अकिरत् नाक कानन कनक आनक अनेक नाकि अनीक अनीकिनी दौः द्युः दया दायाद दययाद यदु देयाद अदायि उदय उदाय आदाय इन्दुदय दिवि देव विदिक् वेद विदुः वेदवाद वन्दे वदिव वदावद दव अस्तुर वद वदत् अवदत् अवदात विवाद बुद्बुद अमर मरु रामा मार रमा रोम मेर रमा आम्र मम मर्म छर मधुर सुर आसार अम्बु मार सौरि सरमा सारम मम्बु अम्बु उम्र मर सार सर सुरा मसृत सृत मातृ तमग्रस्यथ तमम् तातमाति मिमिल मत अमुत. माति मातु मत्तम् मत तताम अतमि तेमे लेखा आम्बगडल खण्ड खल अखेल अखेलत् अखेलि खेलन खलु अखिल खिल लेखा खधा सन्धा मौध सिन्धु साधु माधु असेधन असेधि ससाध असाधि मधु नर मार मारी विधु बुध विधि वेधा. बन्ध वध वेध बाधा अबाधत् अधात्रि धव धू सोम मास मम अमम सामन् मास मीमासा छम सामन् मामा असमत असमि असामत् तारा धरा तरम् तर तार रत रत रेतम् अतरत् अतारि तेर. अन्तर वर इत अति आर्त अत्र अत्रि अन्ध आतुर आर्द्र आर्द्र रौद्री रौद्र रद इन्दिरा दर दूर दारदा

तु मदि उदर रोदः भरदन् भोरीत् हरोद भरोद भरोदि आदर वंदार इन्दिन्दिर
दुरोदर रद कक्षा कक्ष कुक्षि आकाङ्क्षन् अकाङ्क्षि अक्ष अक्षि इक्षु वसन् धारा धरा धरा-
धर धार राधा रुधिर रोधम् धुरन्धर अधरान् अधारि धुर धुरा रवि अम्बर वीर वारं-
वारान् विवर वार वर वैर वारि आरवे उर्वी रवरा अर्वन् वने वैरि वर रव अरुण रणरोण
करिणा करेण करोति कारण कर्णाः ईरण रणन् रणरण रेणु कणा कर्णा अरुणन् अराणीन्
अराणि राण भानु भाभि ममम् सन्निभ पूपा पीप पिपप पुपोप अपुपन् अपेपि
अपोपि इेडि डलि डल डली डेला दिन नन्दन नन्दिन् दीन दनु निन्दा नाद दून नदी
दान नद निदान निन्दु निनद नाद इन्दुना निनिन्द ननन्द ननाद नदीन नन्दन ननाद
नुनोद विभा विभव भव भाव विभाव भुवम् भुवः भुवाम् भावी वैभव विभु अभवन्
अभूत् बभूव अभावि बभूवे भाम अभासि भमा हरिः पोहरार्यः, राहु हरिन् हर हहः
हे हार होरा हार हूरा आहार हीर अहारः हारि आरोह आरोह अहारि अर्हः हो
अर्ह भरि रोचिः रचिः रुचः अर्चिः अर्चा अर्च वाद वर्धरी वर वार आचार चराचर
वाद वारी चञ्चुर चीर चौर चिरम् चिरा रचिर चचार ररचे रुचे अरचन अचूचुरन्
अचीरचन् चूर्णि चूर्णा अभीशु शम्भु शुभ शोभा शुशुभे शुशोच शोच शची शुच शौच
शम मधु अधम इध्म आधमन धूम मुधा मेधा पाद पादप अपादि पदे पद वद वामन
मंविन् मानस सम मास आमास मेघास सेवा मानम् अमनन् मनाम मही महान् मही
महिमन् मुमोह मिमेह महान् मोह हिम हेम होम तेजन् जाति जातो जित जात
तज अन्तु जानु जनु जेता जात तताप तपः तप ताप तेपे पात पेते पपात तत पीत
पेत अपीपतन् पितृ पौत्र हेमि हलि हल हस्त आहूति हुत हित हत आहत ताप तात
ततापे पटु पाता पती तम्पा अतापत तक तकि तेक तुक तोका तोक तन्द तल तिल
अतलन् अतलान् अतालि तङ्क तगु तगुड यतः आताय ताय अतायि तन्वा तितवे
मातर तोर तोलुर अतुरन् अदतुरन् तल पाल पलि पेय पाण्डु पाल फल पुर पीनु
पीठा पाठीर पाठमाय पुपोष पुपुरे पाल लिपि लम्ब लपुष लपल लटाप लम्ब लप
लयाय लवन अलम सोमि धाम धूम अलन अलोल्यत् आलाय आलाय आलिलाय देश
अदिशत् दिशः दश दशा दंश दशेत आदेश आदिदेश शोष शति शत अशुत् शम्भु शांता
भागवता शांति शट शटन शाल शाल अवश्य वशा वश अवशन् अशलीत् वशा वश
वृष वर्षो आवर्जि आवर्ष वेषा विष वृषि वेति वास वोस वेष वास अवासन्
अवासि वास वीस आवास अवास आवीस वृस लास लसा लासी लासु उलास लस
लूस सेल लसा सुलिल पुला अनुल जाति जातु जल जिल पुल हलि हल लल अलास
लन् अलुलवन् वाल कुल विपुल लालन् एवाधस्तः पुलाक्त कुल वेषा वाला धव धंसु
लिलि विलाल हलन लव लोह लोलो रह तात तात अह पुट पात लिलि लिला लुन्ध
लड़ लास अफिरन् लवार अड्डार वोतर तातो लाल अलिरन् लडे पुर लसुल लुन्ड
लव मौलि लाल लवना यह लता लास लोल लवन विलोक अलिलन् लिल लिला
लोक लिप । आदेश लल लता वर्तो अलिलन् लिला लीत लार्त लार्त लप

राय ईर्या अरयः पेयरः दिति अदिति उदन्त दन्त दन्ति दान्त दुत तदा तुन्द दरि आदरवि दूत दूति उदात्त दत्त उदेति उदित ददातु ददाति ददते दत्ते तुदति तुदतु हव हाय वाहु वाहवी वहु वहिः वाहा हाव विवाह आहव आहाव अवहत् उवाह हविः वह्नी वही उशनाः शनि निशा अशनिः ईशान शनैः नाश अनिश शुना शूनः नाश ननाश कत्रि कम्बु बक काको अम्बिका केवा मन्द अमोद मुदा मोद मिमेदे दम माडाः सायम् सेयम् सोयम् असूया आय अयसा यस्या अयास्यन् दोषा दोष जीव बीज वाजि जव अजीवत् अजीजवत् जिजीव आयाम यम याम मधु मय अमेय आमय माया कुदु कुद्द माघ मेघ मोघ मघा जिघि शरत् शौरि शूर राशि शर सहस् सहमा सेहा हास हंस सोहम् सिंह साहस सेहे असा गगन गान नाग नग अनङ्ग काश आकाश कौशिक कुशिक केश कुश अङ्कुश शङ्क शकम् शुक कोश अशोक शङ्का शूक अनन्त नृत्त नीति नत नति तेन ततान तेने आनीत तनु तनू नूतन नुन्न नेता नुति अभ्र भर भार भीरु भूरि भरो रम्भा आरम्भ बिम्ब वयम् वायु यव वायु युवन् अवयन् उवाय घन घनाघन कुकुल ककुभ कुम्भ भेक कुम्भी अपाचि चम्पा चम्प अपचन् अपीपचत् चाप चम्पू पर पार पुर पूर पौर अपर अपार अरोप पुरी उदीची उदञ्चत् जम्भ अमजन् अभञ्जि अभाजि भेजे भाज अम्भोज भोज भुज पवि वापी अवपत् अपीपवत् उवाप पीवा अतिभी भूत भीति भिति भीता भापा अभाषि भूषा भिषक् भीषा वचम् घाघा वधा वध्य अवोचन् ववाच वीचि चञ्चु चाच अगमत् गम आगम मागा. छन्दः आच्छाद उच्छेद अच्छिदत् धातुः धाता धौत आधौत अधीते अधीत अधस्त धत्ते धत्त. कंस सेक कसा अकसन् अकासि अङ्ग गत जगौ काम मूक मोक किमु कामिन् कामुकवाणी वीणा वणिक् वेणी वाण सनी सीता सुत हुत सित असित आसित मन्ति सन्तु सनत सन्तत सेतु सोता सात मेना मेनाक मनाक् मान मुनि मौन नेमी नमि नौमि नुम. आमन् मेने मीन मनम् मानिन् जय जाया ऊय जेय अजयन् जीयात् यज युयोज सेना सेनानी सूना आसन्न आसीन आसन माला गुहा गुह हिङ्गु गूह अगूह अगाहि चण्डी चण्ड उच्चण्ड चौड चल अञ्चल अचल चेल चोल चञ्चल चलाचल चाचलि चूला चुला चुली चञ्चा अलोच अचलन् अचालीत् चचाल भृङ्गी भृङ्ग भोग भग भाग भङ्ग भागी भोगी जड आल छाजा) । एवमन्येऽपि ज्ञेया. ॥

स्याक्षर.कण्ठादि, तच्चित्रम् । यथा—

नेताऽनन्तनतोऽनम्न. सोऽधालासोदिम्नातले ।
धुनासिदासिनोताऽदरनुम्रनुनुतः सदा ॥

दन्त्यप्रधानः ।

प्रारब्धसर्वोन्नितमूर्तिचर्यो मर्यादयान्वितः ।
समुद्रवद्गुरुधीः सभ्यो जयति सन्नितः ॥ १ ॥

अकण्ठ्यः । एवमन्यत् । एते शब्दाः प्रत्याख्यानाय दर्शिताः ॥

गतिर्गमस्रवागनृणांमूत्रिकागुणनदत्ताद्गतमस्यागमाऽद्वगतमर्वतोमहाऽर्थममारोति

ह	दू	य	पी	दि	पै	गि	दा
यै	वि	ह	दु	या	दि	ही	पे
दे	है	प	गू	पु	हृ	द	पी
पा	ये	दै	है	दी	पु	पू	हु

तुरगपदबन्धः ।

हयपद इति चत्वारो वर्णाः, श्लोकेऽपि चत्वारः पादाः, ततो यथाक्रममेकैकपादे प्रत्येकैकवर्णो ज्ञेयः । स्वरैश्चाष्टमेकया ज्ञेया । अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ, इत्यष्टस्वराः । श्लोकपादे चाऽष्टवर्णाः । यथा-ह हा हि ही हु हू हे है, य या यि यी यु यू ये यै, प पा पि पी पु पू पे पै, द दा दि दी दु दू दे दै, अयं श्लोकस्तुरगपदेन क्रमेण, हरदपीत्यादि ॥

का स्वा निजहारेण
लोहातानिलारका ।
वाहमाराणरार्थीन
न धीरा परमा रमा ॥

पादगतप्रत्यागतम् ।

कुरङ्गीलवराज्यामनादीनि ॥

अनुस्वारविसर्गान्तरं यथा—(दिवं दिवा दिवे [illegible]
[illegible]

पीत दम्भ अङ्गमर्दक ऊर्ध्वन्दम अतिजव जवन आराधना धन्योसि वक्र पदाति आर्य शाक पाद्य सम्मना प्रामेय कुलीन रामा ललना अङ्कण उपमानेन विलास धर्या वल्लभा दम्पती भोगिन्यौ स्वतन्त्रा मातुलानी श्यामा कात्यायनी वारवधू आर्तव संवेशन दोहद आसन्नसत्वा कलल दास सोदर अवरज कनीयान् मातुला ननान्दा ननान्दा नन्दिनी हाली परीहास देवन उपमानी वीरमाता श्वशुर पितर भ्राता बान्धव आयतन श्यालक कुणप कबन्ध अवयव राशिक लाप भ्रमरक अलका भ्रमर लक सवता सीमन्त केशपाश काकपक्ष वेष्टन भावनीय अवलोकन निशामन द्योतन अपाङ्ग विकार नासिका ओष्ठा रसना कन्धरा अनामिका कामाङ्कुश तिलक रोमलता आरोह जघन वराङ्ग जङ्गल पल्लव परिकर्म अङ्गराग संवर्तन कोलक नायिका तरल ललामक लज्जा कर्णपूर कर्णिकाहारी अङ्गद वलय रसना सारसन कार्पास कञ्चुक अलार्द्र ललित ललिमा पात्र कज्जल दीप पार्थिव त्रिशङ्कु] ।

एकार्थैरनुलोमप्रतिलोमशब्दा यथा—[कलङ्क पतद्ग्राह वासवा कौशिको विभी कालिकः तावना कारिका कोरको नयन अपलाप दर्शन मन्दन साध्वसा दर्भीय कञ्चुक कटक कण्टक नक्षत्र आह्वया मनुनः दैत्यदैः सरोम आकर्णिकभा यातुधा कोककोकी योरपयो रस्थार विभाति पातया मायेन आयाम कचसूचक नाम्नीनाम् हासीहा हायहा सूरिसू दशर धावत्रा लोहलो स्वेच्छास्त्रे तानेनेता गोप्यगो भीरभी पापा शय्याश वर कैतव दम्भम सम्भामा मार्दना कक्षकनत्रेन नक्षेत्र लगुड कोशको कामुका अर्हणार्ह वर्णात्र वेशाके करपात्र उपतापक कोपतापको आयुधाकण्टक सारस निधनि विधि स्यन्दन्य सङ्गम जनन जारयजा गोत्रगो योजयो जननज कान्ताकाम् हिमताहिम भाषभा हावहा हेलाहे गौरीगौ मध्यम तरणीतर जनीज नूनुनू याजाया वर्णीमणीव दम्पतीतर योषयोः सान्धीमा यानिया ईई रोदसी कमलक योनयोः मामेया अद्राभ हास्यहा रम्भोरः बान्धवा मात्रमा दरद मारमा हस्तह केशाङ्क मालेमा दंष्ट्राद दन्तदं दर्दर मर मदनमातुना रसिता पक्ता अङ्गुलकङ्गुलं अङ्गुरागं कपिङ्कं काञ्चिका कञ्चुक तरल: मनुज भूरिभू नूपननु कनक] । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ॥

आकारः स्वाद्याकृतिभिश्चित्रम् । यथा—

> श्लेषार्थोपमकूटादिगूढाद्यादिकैः ।
> प्रतिलोमानुलोमस्थैः शब्दैश्चित्रसमुच्चयः ॥ १८५ ॥

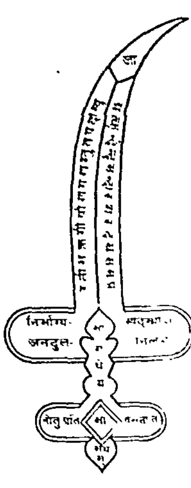
श्लेषानुप्रासवक्रोक्तिप्रश्नोत्तरप्रहेलिकाप्रतिलोमादिभिः प्रभावास्वरगुणैः सङ्कीर्णानुप्रासवैश्च सर्वविधाश्चित्राणि संभवन्ति ।

> सर्वेष्वाकारचित्रेषु वर्णावृत्तिस्तु शब्दिषु ।
> कार्या ... पुनरुक्तौ च वर्णयोरपि ॥ १८६ ॥
> संयुक्ताः ... वर्णावर्णानिवाक्यया ।
> स्वरवर्णक्रमनवर्दिवमणमात्रमात्रयोः ॥ १८७ ॥

डलयोश्च विरोधो न यमकश्लेषचित्रयोः ।

यथेदम् ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

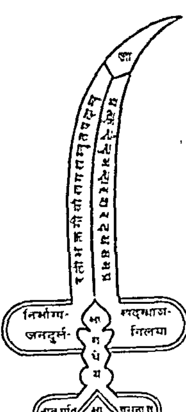
क पाद मन्मथ पार्थिव कुलीन रामा ललना मङ्गल उपमानेन विलास चर्या कलभा स्त्री योगिन्यौ स्वतन्त्रा मातुलानी श्यामा कात्यायनी वासवदू आर्यव संसत हृद आसन्नपन्था कल्प दाम सौद्र अजस्र कलीवान् मातुला ननान्दा ननन्दा ल्दिनो हाली परिहास देवन उपमायी धीरमाता श्वशुर पितृ भ्राता बान्धव आपन्न ामक कुसर कबन्ध मत्सर राशिक कार भ्रमरक मल्लिका भ्रमर लक मदना सीमन्त मराल काकरक देहन भावनीय भवनोदक निमानन योजन मयातृ विकार नासिका ीमा रमना कन्धरा अनामिका कामाङ्कुश तिलक रोमलता आरोह अञ्चन वराङ्ग कृत पवन परिकर्म अङ्गराग संवर्त्त कौतुक नायिका तरल लज्जासक कल्पा कर्णपूर र्णिकारहारी मङ्गल बन्ध रसना मागधन कार्मण हवन अभ्यङ्ग कलिम तर्जिमा वाचक उज्ज्वल हरिण पार्थिव त्रिशङ्कु] ।

गन्धर्वादेऽनुलोमप्रतिलोमसज्ञका यथा—[कमठु परशुराम वामदा कौशिकी त्रिपदि पञ्चिकः तारका कालिका कोरको मदन मरणाय वर्तन मन्दर मालवमा वाचीव कनुकक रक कनक मन्दार आश्रमा मनुज. दैवतैः प्रेम मार्कण्डमा वागुरा कोमको ास्वकौ त्सार विमादि वानरा मावेन मायामा कनमूलक मारीनाम् दामोदर दाशरथ ामि् रुधर वाचना कोरको स्वैरपाद तानैनेमा गोत्रमो भीरमा चारा शम्पाश बन. स्व हरवद् मारवामा मादेना कणवमेन मनौन अगुरु कौशको कामुका मईमाईम कर देवकि बाबावर ग्रामाप कोरनाको मातुमानदक मास निवनि विपवि चरमव सदाम प्रबल मान्धवा गोमती धीरवरो श्रमन सामवादान् [-मिनाविम मारथा स्वदा तद्योदन जनीय मृगुम् वामावा कनीयनीय हमनीतर ईई दोहरो कम्पक मानवो नामिपा प्रवाम दाम्पदा मारमा हल्लह कलाई माधमा देहार हन्त दर्शर मर मङ्गल मङ्गलानम कनिष्ठ वालिका कङ्कण नगर,] ग्रता ।

हलयोश्च विरोधो न यमकश्लेषचित्रयोः ।

खड्गबन्धः ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

साङ्काश्रितशृङ्गारा सारगानवयेक्षणा ।
आलोकितापि लोकस्य मनो हरति कामिनी ॥

अत्र साङ्कुसाङ्गेति । शब्दा यथा—[स्यन्द मन्द मन्थ मङ्ग सङ्गङ्ग सम्मद सज कबन्ध चन्दन मन्दन सम्भ्रम संवर सङ्कर कम्बल जम्बीर चिन भ्रञ्जल करञ्जादयः]। सानुस्वारवर्णेषु निरनुस्वारीकृतेष्वपि येषां शब्दानामर्थो मिलति तैर्बिन्दुच्युतं । यथा—

साहसेनाश्रिता पश्चाल्पेन जलदात्यये ।
अर्णवस्याभिसरणे रहो मुञ्चति वाहिनी ॥

अत्र हंसरंह-इत्यत्र बिन्दुः । शब्दा यथा—[वंश हंस दंश रंहः] प्रभृतयः । मांसा पिनाकि कुमार केशव कन्दर्प कलापि कार्हि काकोल जवन जघन चरण । गौरव केसर गुम्फक नक्षत्र नगर खञ्जन नगरञ्जन] प्रभृतयः । अपरा—

मतनाकिमौलिमणिमण्डलीविभाभरभासुराङ्घ्रिसरसीरुहा सताम् ।
शिवशर्मणे भवतु भारती नृणां हठजाड्यखण्डनदिनेशभाततिः ॥

अत्र नन्दिमोचछन्दसि प्रतिपादमाद्याक्षरद्वयत्यागे रथोद्धतावृत्तेन, तथान्त्याक्षरद्वय- भद्रिकावृत्तेन भारतीस्तुतिः । अयं वर्णच्युतप्रकारः छन्दोमर्माणि ज्ञात्वा ...: साध्यः ॥

अथ चतुर्विधं गूढम् । क्रियागूढे भङ्गश्लेषाद्युपायैरेकाक्षरादिकाः क्रियाः प्रयोज्याः । यथा—

यथा यथा सन्तकुरङ्गनेत्रा प्रिया पुरो मेऽद्य तिरोहिताभो. ।
महोदधेः स्फारतरङ्गभङ्ग्या तथा तथा प्रेममयं मुदाऽहम् ॥

अत्र मेऽयति, दधे च क्रिये । क्रिया यथा—[अस्ति स्तः अस्मि स्वः स्मः] । ...: । एवं भवति, वशति, प्रभृतिभ्यो शेद्रितः । [बिभेति बिभीतः बिभीमः ... बिभृतः मिमते मिमे जिहाते स्यति स्य दूयते मोयते लोयते] इत्यादि । ... आरः आरा आगु ईयुः] प्रभृतयः ॥

कर्तृकर्मादिगुप्तादि भङ्गश्लेषेण साधयेत् ॥ १८८ ॥

यथा—

मा न कोशभूते पुंसि शाश्वतीं स्थितिमाश्रयेत ।
राष्ट्रेभ्यो माप्नुयात्कोऽपि हेतः प्राप्नोति कन्नेः ॥

...इदं कर्मगुप्तम् । मा, न कर्माणं । वसादि कर्मगुप्तम् । लेभ्य इन्द्रियेभ्यः, ...म् । कन्नैः, कं सत्यम् ।

...गूढमपि भङ्गश्लेषेण साध्यम्—

काकला पृथिवीशाय स्वर्भीश्वरा तथाननम् ।
तदाप्रभृति तो निष्ये स्मरः स्वयाऽभयेनाम् ॥

हे कामिनि [illegible] ।
[illegible] । यथा—
[illegible] ।
[illegible] दृष्टे—
[illegible] ॥ इति ।
[illegible]—

प्रायोऽनुक्तं तु न बध्नीयात् पूर्णोक्ता विचक्षणैः ।
[illegible] ॥ १८६ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्य[illegible]विरचितायां काव्यकल्पलतावृत्ति[illegible]-
वृत्तौ श्लेषसिद्धिप्रताने [illegible] स्तबकः समाप्तः ॥
समाप्तश्च श्लेषसिद्धिप्रतानश्चतुर्थः ॥

अथार्थसिद्धिप्रतानः ।

तत्र प्रागलङ्काराः—

उपमायामलङ्कारास्सर्वेऽप्यर्थसिद्धये ।
पूर्णा साधर्म्यमुपमा सोपमानोपमेययोः ॥ १ ॥
धर्मोपमावाचकयोर्योगे पूर्णा मता यथा ।
शशीवाऽऽस्यं शुभं स्वच्छे, लुप्तैकद्वित्रिलोपतः ॥ २ ॥
उपमानस्य लोपे तु स्वयं सुखमिवासि नः, ।
धर्मलोपे शशीवास्यं, लोपे धर्मोपमानयोः ॥ ३ ॥
कुसुमं मालतीतुल्यं न भृङ्गो लभते भ्रमन् ।
धर्मवाद्युपमानानां लोपे हरिणलोचना ॥ ४ ॥
एकस्मिन्नुपमेये तु बहूपमानयोगतः ।
अभिन्ने वाऽथ भिन्ने वा धर्मे मालोपमा भवेत् ॥ ५ ॥
अमरेणेव भूपति,र्धौरेयेणेव कुलाङ्गना, ।
कार्पण्येनेव कमला, कला गर्वेण दुष्यते ॥ ६ ॥
पीयूषमिव सुस्वादु,मौक्तिकमिव विशोधकृत्, ।
क्षीराब्धिव तत्त्वनिष्णातः, सतां वचनविस्तरः ॥ ७ ॥
यत्र यान्त्युपमानत्वमुपमेयं यथोत्तरम् ।
सा भिन्नेनाऽप्यभिन्नेन धर्मेण रसनोपमा ॥ ८ ॥
साधोर्वितता विद्या, विद्यापदोपकृत् क्रिया, ।
क्रियावन्द्योऽतिशयाणी, वाणीवार्त्तिरुज्ज्वला ॥ ९ ॥
यस्यासीद्विमलं [illegible] विनयमम्मनः ।
मनोवदान्यं, दानवचसो, [illegible] ॥ १० ॥

परिकल्प्योपमेयं तु स्वेच्छया सविशेषणम् ।
सदृशस्योपमानस्य कल्पने कल्पितोपमा ॥ ११ ॥
उपकण्ठस्थवक्षोजयुग्ममस्या मुखं बभौ ।
सहस्रपत्रं पार्श्वस्थरथाङ्गमिथुनं यथा ॥ १२ ॥
उपमानोपमेयत्वं पर्यायेण द्वयोर्भवेत् ।
उपमेयोपमा मुखवदिन्दुरिन्दुवन्मुखम् ॥ १३ ॥

अथाऽभ्यासार्थमुपमावाचका उपमानानि धर्माः प्रपञ्च्यन्ते—

यथेववेत्यव्ययानि तुल्यमिश्रादिवाचिनः ।
प्रतिबिम्बादयश्च शब्दा वतिकल्पमुखास्तथा ॥ १४ ॥
तद्धिता ध्वाङ्क्षरावीन्दुमुखीत्यादयश्च वृत्तयः ।
स्पर्धते जयति द्वेष्टयनुकरोत्यादिकाः क्रियाः ॥ १५ ॥
क्यच्कर्माधिकरणयोराचिः कर्तृसमुद्भवः ।
कर्मकर्त्रोर्णमित्याद्या उपमावाचकाः स्मृताः ॥ १६ ॥
राजादीनां शिवब्रह्मविष्णुशेषसुरेश्वरान् ।
सूर्येन्दुजलदोदन्वदग्निसिंहाद्रिहस्तिनः ॥ १७ ॥
भूभूरुहनभोऽम्भोजमरालगरुडानिलान् ।
पुरारामसरोमुख्यानुपमानानि कल्पयेत् ॥
भजन्ति भावाः सर्वेऽपि भावानामुपमानताम् ॥ १८ ॥

पद्धती ।

वेण्याः सर्पासिभृङ्गाल्यः, केशपाशस्य चामरः ।
नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः, ॥ १९ ॥
सीमन्तस्याऽप्यदण्डौ च, ललाटस्याऽष्टमीविधुः, ।
फलकं च, कपोलस्य चन्द्रमा मुकुरस्थलम् ॥ २० ॥
भ्रुवोः स्मरधनुर्यष्टिरेखापल्लवपन्नगाः, ।
दृशोश्चकोरहरिणमदिराः खञ्जनोऽम्बुजम् ॥ २१ ॥
नीलोत्पलं च कुमुदं, श्रुतेर्दोला च पाशकः, ।
नासाया वंशोऽधोमुखतूणीरशुकचञ्चवः ॥ २२ ॥
तिलप्रसूनदण्डौ वा, ऽधरस्य नवपल्लवः ।
बिम्बीफलं प्रवालं च, दन्तानां मौक्तिकावलिः ॥ २३ ॥
कुन्ददाडिमबीजानि हीरकाश्च, स्मितस्य तु ।
ज्योत्स्ना दुग्धं च पीयूषं, श्वासस्याऽम्भोजसौरभम् , ॥ २४ ॥
जिह्वायास्त्वम्भसो दोला, वाण्या भृङ्गीपिकीरवौ ।
सुधा मधु च, वक्त्रस्य शशी पङ्कजदर्पणौ, ॥ २५ ॥
कण्ठस्य कम्बुरंसस्य कुम्भौ, बाह्वोश्च वल्लरी ।
मृणालकदलीशाखापाशाः, पाणिपद्मस्य तु ॥ २६ ॥

पद्मश्रीप्रभुमः, प्रत्यपादपद्मयो, मनस्पदेः ।
स्तनमण्डलप्रमाणानि, स्तनयोः स्तनदौ यदौ ॥ ४३ ॥
कुम्भिकुम्भौ गिरी चक्रौ स्तनस्थौ, मध्यस्य वेदिका ।
नितम्बनी च, दोलास्या वैतालपूर्णचन्द्रमा, ॥ २८ ॥
नाभिरावर्तमावर्तौ ह्रदौ विवरभूतयौ, ।
नितम्बा पुलिनस्योपानमिश्रैर्देशा, जघनस्य तु ॥ २९ ॥
पुलिनं चोरुकाण्डे, नितम्बस्य स्तम्भं पुनः, ।
ऊर्वोः कदलिकास्तम्भौ करभौ वरवर्णना, ॥ ३० ॥
जङ्घायुगस्य च तूणीरौ, गतेर्हंसगजङ्गमौ, ।
स्वाभाविकान्यपि स्तोत्र उपमानं यथोचितम् ॥ ३१ ॥
पुंसोऽङ्गे तूपमानानां विशेषः कोऽपि कथ्यते ।
वक्षसस्तु कपाटतालफलकौ, बाहोः परिघोरगौ ॥
इति सहस्रपदिकागोर्गलादण्डास्य, पदसः ॥ ३२ ॥
सर्वैरेतानि धर्मैर्लोपमानं बहुधा भवेत् ।
धर्मा धर्मविधायकस्तथाव्ययेनाधुना समाः ॥ ३३ ॥

कर्तव्य उपमानोपमेययोर्विपर्यासेऽपि चेति अस्ति व्यत्यासोपमानमेवेत्यपि भवति ।
एव एवार्थे व्यत्यासोपमानं यथा—

> मरालं इव स्त्रीरत्नं, मरालीं च मानुषम्, ।
> तद्रूपा सविभ्रमार्थं, हंसं भाषेव सोऽनुगन्, ॥
> आदित्यवत्प्रतापवान् स, शशिवत् स दिनेश्वरः, ।
> भद्रमूर्ता यथा सूर्यः, स्वेदवत् स सूर्यवत्, ॥

व्यत्यासः स्यादिहमतौ चोपमानोपमेययोः ।
उपमावाचकानां च धर्माणां च विपर्ययात् ॥ ३४ ॥

विपर्ययात्मकेन स्मरणे । विपरीतविपर्ययात्मकासो यथा—

> स विरहात् प्रविशेत तव स्तोत्रमिवार्थिना ।
> द्विषत्सु मालिकाप्युज्ज्वलं कलाम्भोऽद्रेरा रविः यथा ॥
> रविस्तेजोभ्यदाहरति तेन विनिहितं द्विषः ।
> कुर्वन्ति दुर्वातास्तत्रैव मृगा इव दिवाकरे ॥
> भवद्. प्रतापतस्मात् मृगा इव दिवाकरात् ।
> मनोवद्विविधवाक्सतामन्यार्थस्येव तेजसा ।
> स्वाभिविदितेन तम रावणो कृतान्तवक्त्रता। ॥

वरुणी ।

उपमानोपमेययोर्विपर्ययात्, उपमानं यद्भवति तदुपमेयं क्रियते—

> विजयी विधिवोऽर्थाभ्यामिव तमोऽभवत् ।
> अर्थात् रविमिव विजयी विधिवो यथा ॥

स्फुरिताळकवल्लीभिर्भाभाति भामिनीमुखम् ।
फुल्लोत्पलालिमालाभिर्नलिनी नलिनं यथा ॥
मधुरं पद्मिनीपत्रं प्रेङ्खत्षट्पदपङ्क्तिभिः ।
कान्तामुखमिवाभाति विलोलालकवल्लिभिः ॥

इत्यादि ।

[illegible] विपर्ययतया—

मुखं भाति यथाम्भोजं भात्यम्बुजमिवाननम् ।
अम्भोजं वा मुखं भाति मुखं पद्मनिभं बभौ ॥
स्मिताम्भोजमकरन्दवत्यं स्मितपद्मश्रियं मुखम् ।
मुखं पद्मवतिच्छन्दं मुखं स्मितसरोजवत् ॥
मुखं कमलकल्पं तत् पद्मप्रायं प्रियाननम् ।
पद्मदेशीयमाभं ते भाति पद्ममुखी प्रिया ॥
पद्मेन स्पर्धते वक्त्रं पद्मं जयति ते मुखम् ।
मुखमम्भोरुहं द्वेष्टि मुखं पद्मानुकारकम् ॥
विडम्बयति मुखं पद्मः पद्मोपमनिभे मुखे ।
पङ्केरुहश्रियं वक्त्रं पङ्केरुहति त्वन्मुखम् ॥
आननं तव पूर्णेन्दुरूपं पश्यामि कामिनि ।

पूर्णेन्दोरिव दर्शनं पूर्णं कर्षति योगमाने मम् । पूर्णेन्दुमिव [illegible] ।

मुखं पूर्णेन्दुवियोगे हरति यौवने तव ॥

पूर्णेन्दुनेव वियोगे पूर्णं कर्षति च मम्, यथा पूर्णेन्दुना यौवने तथा यौवन इत्यर्थं ।

[illegible] विपर्ययतया—

कलाभिः सकलाभिः स पूर्णेन्दुरिव भासते ।
स मुखं [illegible] कुमुदानामिवाकरोत् ॥
स [illegible] ।
[illegible] भुवि [illegible] ॥

[illegible] सर्वोपमा ॥ ३६ ॥

[illegible] यथा—

स [illegible] दिवाकरः ।
स [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] हि [illegible] ॥ ३६ ॥

क्वचित्—

[illegible] रूपकं वदनं विदुः ।
[illegible] ॥ ३७ ॥
मुखं [illegible] तु [illegible] ।
[illegible] पूर्णेन्दुदर्शनात् ॥ ३८ ॥
[illegible] विलोकने किं मुखं किं सुधाकरः ।
इदं भेदं [illegible] ॥ ३९ ॥
भेदं मुखं शशी [illegible] ।
[illegible] ॥ ४० ॥
[illegible] निर्जितं जगत् ।
[illegible] मुखं शशी [illegible] ॥ ४१ ॥
[illegible] भवेत् ।
[illegible] मुखं [illegible] ॥ ४२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४३ ॥

यथा—

[illegible] षट्पदैः ।
[illegible] ॥ ४४ ॥
[illegible] नूनमिव ध्रुवम् ।
[illegible] ॥ ४५ ॥

[illegible] एवं [illegible] दर्शिता ॥

इदं [illegible], यथा रूपकं चतुर्धा भवति—भेदम्, तोष्यम्, [illegible], [illegible] ।

यत्राद्यं भवेद् भेदं रूपकं तोष्यमन्यत् ।
[illegible] सिद्धं [illegible] ॥ ४६ ॥

[illegible] ॥

भेद रूपकं यथा—

ध्वान्तादि[illegible] ।
[illegible] रूपकं [illegible] ॥ ४७ ॥

यथा ध्वान्ते रविबिम्ब[illegible], [illegible], [illegible], समुद्रस्य[illegible], गिरीणां वज्रम्, [illegible], मेघस्य [illegible], अग्ने[illegible], [illegible], आदिशब्दात्[illegible]

मन्तकालदिनात्यया:, चन्द्रस्य राहुग्रासमरुत्प्रतिरत्नमालरविदिनलेखाः, प्रदोषस्य
रत्यामर्धदर्शनस्नेहदुदिशासपहुलहतिमरुदुग्रामसन्निभाः, नदीप्रवाहस्य सौम्यान्तरः,
दीपाधरस्य चण्डी, गजाधरत्रिपुरान्धककामदग्धाऽसुरादीनां शिवः, मधुकैटभवाणनरक-
कैटभकंसकेशिमुरराहुहिरण्यकशिपुकालियाहिनरकवलिशिशुपालसास्वमदनादीनां
विष्णुः, प्रलम्बासुरयमुनाप्रभृतीनां बलदेवः, मृगस्य सिंहव्याघ्रौ, मत्स्यमकरादीनां
धीवरः, वातारिवेताऽस्त्रिः, राज्ञेः प्रमाणम्, घूकतारेन्दुदीपौषधीचीरकुमुदचकोरचक्रवाक-
स्त्रादीनां रविः, कमलचकशाककमलां चन्द्रः, तूलस्य पवनः, धर्मस्य व्यजनं वायुः,
लघुकुसुमशरीरमयूरादीनां सर्पः, विन्ध्यस्याऽगस्त्यः, पद्मस्य हिमवर्षागजाः, हंसानां
प्रावृट्, भानरस्य भ्रमरः, अन्धकारस्य रविः, रवेः राहुः, राहोर्विष्णुः, पशुस्याग्निः, जलस्य
अनलः, वातस्य सर्पः, सर्पस्य गरुडः, गरुडस्य विष्णुः, वल्ल्या गजः, गजस्य सिंहः,
सिंहस्य शरभः, शरभस्य शलो हन्ता ॥

तोष्यं यथा—

> घनपद्मादिवचकोन्दुचक्रचातकषट्पदाः ।
> पिककेकिमुखाःस्तोष्या ऋतके मित्ररूपकैः ॥ ४८ ॥

वनानां मेघवसन्तागमकुसुमौषधीवनराजिकाः, पद्मस्यादित्यचन्द्रमसाः, समुद्र-
स्य चन्द्रपौर्णमी, हंसादीनां शरदागमः, चक्रवाकादीनां रविः, चातकानां मेघः, षट्-
पदानां पद्मं, कोकिलानां वसन्तः, मयूराणां मेघाः, मुख्यकरात् चकोरमनसे चन्द्रकान्ता-
नां चन्द्रः, कुमुदाकरौषधितमसां तमस्विनी, सूर्यकान्तदिनकमलिनीनां रविः ॥

आधारकार्यं यथा—

> इत्यगुणेर्भूतमोऽम्भोधिनदीयशगारुपः ।
> कल्पकयोः स्युराधारः—

वक्ता मादीनां भूराधारः, यथा-भूगदाभभूर्द्धः । ताराविचन्द्रादीनां नभ,
यथा-भूस्तारागणोदितः । कःस्मीत्मधारेर्विष्णुमस्तकलोकविष्णुमानमकरादीनां
समुद्रः, यथा-समुद्रमावनोदरे, भूतलमाकुचितैन इत्यादि । कमलहंसचक्रवाकादीनां
नद्यः, यथा-भूतलमोऽस्मरश्रुत्या, कमोदयमोदाम् इत्यादि । शुमनोवनमिथादीनां
[illegible] . यथा-भूतकुसुमनवं नां , मलयानिलमनसित्यादि । इत्यमतकरीशिवमादीनां
गिरि , यथा भूतसिकवतन , कांनिशगिरिमामवः । आदित्य[illegible]
[illegible] हिमाद्रि , नदीनां वर्षपरिधा विन्ध्यः, चन्द्रवदिक्कलादिकानां
[illegible] , मुनीनां कल्पनां , [illegible] मधयादिः, देवकन्नगुप्तमादादितादिभाकादि-
[illegible] मैनाकः, [illegible]
[illegible] देवाय आपदः , [illegible] यवम् , [illegible] मह-
[illegible] शुभ , देवकन्नगुप्तमन्यादितादिभाक-
[illegible]
[illegible] दैत्यम् , देवानां [illegible] स्वर्ग,
[illegible] भूतपुर, [illegible]

द्युतिमुख्यानां रविः, कलाचन्द्रिकाप्रभादीनां चन्द्रः । अमुना प्रकारेण स्वस्वगुणैः सर्वे पदार्था आधारा भवन्ति ॥

रामाद्याः केवलैः क्वचित् ॥ ४२ ॥

रामप्रमुखाः स्वगुणैः केवलैर्न्यायप्रमुखैराधाराः, रूपकं भवति । यथा-न्याये रामः । सन्धायां चाणक्यः । अहङ्कारे रावणः, दुर्योधनश्च । शौर्ये रामसिंहौ । साहसे विक्रमादित्यजीमूतवाहनौ । महसि मार्तण्डः । धीरत्वे रामः । शक्तौ कार्त्तिकेयः । धियां विष्णुः । विद्यायां भारतीबृहस्पतिशुक्राः । दाने कर्णशिबिबलिकल्पद्रुमकामधेनुचिन्तामणयः । शरणे शिबिवज्रायुधजीमूतवाहनाः । वाण्यां वाल्मीकिः । कामे रामः । कलासु चन्द्रः । माने युधिष्ठिरहरिश्चन्द्रौ । औचित्ये गुरुः । भक्तौ लक्ष्मणः । स्थैर्ये मेरुः । विवेके बृहस्पतिः । कीर्तौ रामः । विनये लक्ष्मणः । प्रज्ञायां गुरुः । प्रतिज्ञायामिन्द्रः । दयायां युधिष्ठिरः, जिनेन्द्रश्च । आज्ञायां लङ्केश्वरः । लावण्ये समुद्रः । सौहार्दे सुग्रीवः । गाम्भीर्ये समुद्रः । सौभाग्ये कामः । शोभायामिन्द्रः । क्षमे रामः । गतौ हंसगजवृषभाः । स्वरे पिकवीणाहंसकेकिमधुकराः । रूपे कामनलकूबरादिवनेयकुमारपुरूरवोमकुन्दाः । क्षमे मुनिः । प्रज्ञाने माकण्डेयस्कन्दशुकहनुमन्नारदाः । ज्योतिषे वराहमिहिरसहदेवौ । गणिते श्रीधरार्य । नाट्यनेरे भरताचार्यः । गीते तुम्बुरुकिन्नराप्सरसः । नृत्ये हरः । वाद्ये नन्दी । कवितायां वाल्मीकिव्यासकालिदासमाघाः । वैद्यके धन्वन्तरिः । विषनिषेधे पांशुलिः । दोषनिषेधे हनुमान् । लक्षणे पाणिनिः । तर्के दिङ्नागधर्मकीर्त्युद्योतनकराद्याः । छन्दसि पिङ्गलाचार्यः । अश्वहृदयज्ञाने, रसवत्यां च नलः । कामशास्त्रे वात्स्यायनः । नीतिशास्त्रे चाणक्यः । पुरुषस्त्रीलक्षणे समुद्रः । वेदे ब्रह्मा । रणवाद्ये व्याडिनागार्जुनौ । धाराग्रेषु अर्जुनः । धनुषि पिनाकी । वज्रे इन्द्रः । चक्रे विष्णुः । गदायां भीमः । पाशे वरुणः । दण्डे यमः । शक्तौ कार्त्तिकेयः । चन्द्रहासे रावणः । लाङ्गले बलभद्रः । परशौ परशुरामः । वास्तुशास्त्रे विश्वकर्मा । मल्लविद्यायां चाणूरमल्लः । क्षुरिकाविद्यायां वेतालभट्टः । मायायां विष्णुः । धूर्तत्वे मूलदेवः । परोपकारे जीमूतवाहनः ।

अथ दोषे—कुचङ्क्रमणे उष्ट्रखरशृगालाः । कुस्वरे उष्ट्रमार्जारखरटिट्टिभकाकघूकटिट्टिभाः । कापुरुषत्वे वेतालभट्टिरिटी । चौर्ये मार्जारः । दम्भे बकः । शीघ्रगमने मृगी । चापल्ये मर्कटः । क्रोधे सर्पः । भीरुत्वे शृगालः । तुच्छत्वे हस्तजङ्घम् । मानादिषु दुर्योधनादीनामुदाहरणम् ।

> माने दुर्योधनो, न्याये रामः, सत्ये युधिष्ठिरः, ।
> आज्ञायां लङ्केशः, शक्तौ कार्त्तिकेयो धराधवः ॥
> वाक्पाटवे सुराचार्यो, गम्भीरत्वे सरित्पतिः, ।
> मेरुर्धैर्ये, हरिः शौर्ये, प्रतापे तपनो नृपः ॥

अथवा एभिः सत्यादिभिर्गुणैः सत्यादिगुणवन्तश्चाणक्यादयो कीर्त्यन्ते । यथा—

प्रतापजितमार्तण्डो राजते पृथिवीपतिः ॥

आधेयं रूपकं यथा—

सिंहरत्नसरोऽम्भोजचन्द्रादित्यद्रुमादयः ।
स्याधारे रूपकप्रोक्तैः

वनपर्वतगुहादीनां सिंह आधेयम्, यथा-कुलकाननसिंहोऽयम्—इत्यादिकं ज्ञेयम्। समुद्रताम्रपर्णीरोहणाद्रिप्रभृतीनां रत्नमाधेयम्, यथा-कुलाम्भोनिधिमाणिक्यम्। मूपर्वताारण्यादीनां सर आधेयम्, यथा-भवारण्ये सुधासरः।

वंशपर्वतरीभूपसरोवरमयं नृपः।
भूरि स्फुरति संसारमरुभूरिसुधारसः ॥ इत्यादि ।

नदीसरःप्रभृतीनां जलस्थानानामम्भोजमाधेयम् नीतिस्रोतस्विनीपद्मम्, राजा राज्यसरोऽम्बुजम् इत्यादि। नभोब्धिशिरमालानां चन्द्र आधेयम्, यथा-कुलाकाशे निशानाथो, ज्ञानाब्धौ हिमदीधितिः। इत्यादि। आकाशस्य रविराधेयम्। महीपालकुलाकाशप्रकाशनदिनेश्वरः, इत्यादि। धराद्रिवनादीनां वृक्ष आधेयम्, यथा-संसारभूमिकल्पद्रुः, कुलाद्रौ देवपादपः, राज्यारामसालद्रुः-इत्यादि ॥

आधेयं केवलैः क्वचित् ॥ ५० ॥

मौलेः किरीटमाल्यमाणिक्यतिलकादय आधेयम्। अत्र केवलेन मौलिना रूपकरहितेन आधेयं कोटीरादि रूपकं भवति। यथा-भूपालमौलिकोटीरमाल्यमाणिक्यम्-इति, तथा कुलतिलक इति। वृक्षस्य लतायाश्च पत्रपुष्पफलशाखामूलकन्दपक्षिजातिप्रभृतय आधेयम्। पर्वतस्य नदीवृक्षरत्नमृगसिंहपुलिन्दगजकिन्नरादय आधेयम्। नद्याः पद्मभ्रमरहंसचक्रवाकमत्स्यादय आधेयम्। समुद्रस्य चन्द्रसुधावडवाग्निरत्नशङ्खश्रीमुक्तातरङ्गश्रीमत्स्यविद्रुमफेनविष्णुविषादय आधेयम्। चन्द्रस्य ज्योत्स्नाकलाकलङ्कादय आधेयम्। आदित्यस्य तापकिरणादि आधेयम्। आकाशस्य चन्द्रार्कतारागङ्गाप्रभृतय आधेयम्। पातालस्य गङ्गानागदैत्यहट्टकेश्वरतमःसुधाकुण्डादय आधेयम्। स्वर्गस्य देवेन्द्रविमानकल्पद्रुनन्दनवनगङ्गामन्दारपारिजातकहरिचन्दनसन्तानकादय आधेयम्। मेरोर्देवस्वर्गकामधेनुचिन्तामणिमन्दारप्रभृतय आधेयम्। कामिन्याः सीमन्तकुङ्कुमस्तबलकलीलाकमलादर्शकुण्डलकङ्कणकेयूरहारमञ्जीरस्मितकटाक्षधम्मिल्लवेणीकुचमुखकरचक्षुर्नासादय आधेयम्। वनस्य सारसीवापिकाहंसचक्रवाकमृगपर्वतभ्रमरगजसिंहसहकारादिवृक्षपुष्पमन्तवकपुलिन्दकतस्करमृगादय आधेयम्। गजस्य आदर्शसिन्दूरभूषणाङ्कुशवरत्रागुडिकोष्टक पताकायोधमुखपटकाङ्कुकुम्भस्थलदन्तकर्णपादादय आधेयम्। मण्डपस्य कुम्भलतास्तम्भचन्द्रोदयचन्दनमालामुक्तावचूलपुष्पप्रकरादय आधेयम्। विन्ध्यस्य गजनर्मदादय आधेयम्। हिमाचलस्य गङ्गाहिमकस्तूरिकामृगदेवदारुदिग्धौषधिचामरप्रभृतय आधेयम्। मलयाद्रेश्चन्दनदक्षिणानिलादय आधेयम्। रोहणस्य रत्नाद्याधेयम्। कैलासस्य शिवगौरीमानसधनदादय आधेयम्। गृहस्य स्तम्भकपाटद्वारादय आधेयम् ॥

अथाऽऽसोपादेयाः गुणाः—

सन्ध्याहंकृतिशौर्यसाहसमती धीरत्वशक्तिश्रियो
　　विद्यादानशरण्यताक्षमबलासत्यौचितीभक्तयः ।
न्यायस्थैर्यविवेककीर्तिविनयप्रज्ञाप्रतिज्ञादया—
　　लावण्यसुहृद्गम्भीरगुणतासौभाग्यशोभोद्यमाः ॥ ५१ ॥
विचाराचारसन्तोषज्ञानधर्मनयक्षमाः ।
सौजन्यौदार्यवैराग्यप्रश्रयधैर्यगुणार्जवाः ॥ ५२ ॥
उपकारेन्द्रियजयश्रीविनिर्व्याजसंयमाः ।
सौम्यमार्दवशौचाचापलानि विषयोज्झनम् ॥ ५३ ॥

एते सन्ध्यादयो गुणा राजादेर्यथौचित्यं वर्ण्यन्ते ॥

अथ दोषाः—

मायाभीदम्भदुष्कर्मलोभक्षोभमदभ्रमः ।
रागद्वेषारतीर्ष्याप्रमादाज्ञानमन्मथाः ॥ ५४ ॥

एते मायादिका दोषा नीचजनस्य भेदकत्वेन उत्तमस्यापि औचित्येन ख्याप्यन्ते । पूर्वोक्ताः सन्ध्यादिका गुणा अपि वैपरीत्येन दोषा भवन्ति ॥

अथ शेष्याः शब्दाः पुंनपुंसकलिङ्गशब्दाः—

नेत्राङ्गशृङ्गणगजेषुयूपाङ्कभाजं
　　व्योमानिलाम्बुदविहीपककलशकुम्भाः ।
चक्राङ्कचातकचकोरमयूरचञ्च-
　　पुंस्कोकिला कमलसरोऽम्बुजमन्दिराणि ॥ ५५ ॥

अथ स्त्रीलिङ्गशब्दाः शेष्याः—

ज्योत्स्ना नदी विधुकला सरसी पताका
　　वल्ली धनी कमलिनी वनिता सुधा श्रीः ।
कादम्बिनी सुरभिभूतिसुराबिसुता-
　　तारावलीकलिकालहरीव हृद्याः ॥ ५६ ॥

एतैः कान्तदृष्टपदार्थैरपि पूर्वोक्तसन्ध्याहंकृत्यादिकाव्यवस्तुप्रयोगाः कर्तव्या अपि गुणा दोषाश्च नपुंसका नपुंसकैः, पुंलिङ्गाः पुंलिङ्गैः, स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्गाः, कर्तव्याः भेदादि रूपकवस्तुविधिना योज्याः । भेदं यथा—कोपपावकवर्त्मनः । रूपं यथा—विवेकाम्भोजभास्करः । आधारो यथा—गुणरत्नपारावारः । आधेयं यथा—गुणा रत्नानिवाकरः ।

नपुंसकलिङ्गपुंलिङ्गशब्दाः स्त्रीशब्दमाश्रित्य स्त्रीलिङ्गाः शेष्या भवन्ति । यथा—

वीर्यकल्पान्तदीप्त्या शत्रुभीभोगिसाविभुः ।
मद सौभाग्यश्रीपुष्पो रामस्थितिवृतविष्णुधिः ॥

स्त्रीलिङ्गशब्दाः सप्तादिगृहिनिक्ष्पू पुं स्थिते, प्रवृत्तिकासारमध्यगतकरेऽपुंस्क-

लिङ्गा रोप्याद्या भवन्ति । यथा—

सन्धाविस्तारपाथोधिर्विधुरेष क्षमापतिः ।
विद्याप्रसरवृक्षाब्दः प्रज्ञोत्कर्षनभोरविः ॥

एतच्चतुर्विधानामपि द्विपङ्क्तिरूपकं भवति । प्रथमं भेदं द्विपङ्क्तिरूपकं यथा—

प्रतिज्ञावाहिनीपूरपरिप्लुतरिपुद्रुमः ।

इदमपि रूपकं वैपरीत्येन यथा—

द्वेषिवृक्षपरिप्लाविप्रतिज्ञावाहिनीरयः ॥
प्रतिज्ञाचन्द्रिकापूरम्लानवैरिमुखाम्बुजः ।
द्वेषिवक्त्राम्बुजद्रोहिप्रतिज्ञाचन्द्रिकारयः ॥
शौर्यदावानलप्लुष्टद्वेषिकीर्तिलतादयः ।
द्वेषिकीर्तिलताद्रोहिशौर्यदावहुताशनः ॥
धैर्यसूर्यपरिम्लानवैरिकैरवकाननः ।
वैरिकैरवकान्तारग्लानिकृद्धैर्यभास्करः ॥
शमस्रोतस्विनीपूरशान्तक्रोधहुताशनः ।
क्रोधदावानलच्छेदिशमस्रोतस्विनीरयः ॥
कलाकादम्बिनीशान्तद्विपत्तेजोहुताशनः ।
द्विपत्तेजोदवच्छेदिकलाकादम्बिनीभरः ॥
विद्यास्रोतस्विनीवाहभिन्नवादिमहीरुहः ।
वादिभूरुहविद्रोहिविद्याकूलङ्कषारयः ॥

अथ द्विपङ्क्तिस्तोभ्यरूपकं यथा—

कलाकमलिनीबोधशमवासरनायकः ।

इदमपि वैपरीत्येन यथा—

शमभास्करविस्मेरकलाकमलिनीवनः ॥
कलाकादम्बिनीलीलानृत्यत्पुंमनःशिखी ।
जनस्वान्तशिखिक्रीडाकलाकादम्बिनीभरः ॥
दशासिमन्यर्शमूलप्रानजिह्नघातकः ।
लोलबालकसंप्रीतिकामस्यपयोधरः ॥
विवेकरत्नानाथसंवर्धितशमाम्बुधिः ।
शमसागरविस्तारविवेकरजनीकरः ॥

अथ द्विरुक्ताधाररूपकं यथा—

गुणरत्नमनोहारिप्रतिज्ञावाहिनीरयः ।
कीर्तिविस्तारसम्भाविभाभसत्समनुजः ॥
यशोमौक्तिकविस्तारिदानपाथोनिधिः ।
सत्कीर्तिनिर्मलाम्भोभिर्धैर्यविन्ध्यमहीधरः ।

प्रतापतपनोद्द्योतिगुरुशौर्यसमोद्गुणः ।
विभीदरकीर्तिशीतांशोः शारदाभ्रपयोनिधिः ॥
देवभक्तिमदम्भोजषट्पदो मानसागरः ।
धैर्यदुर्यक्षयश्रीविलसद्गुणग्रामकः ॥
गुणगुम्फाद्भुतश्लेषविवेकनदीपतिः ।
कलाधरमदीराज्यप्रकारधैर्यहिमाचलः ॥

इदमेव द्विपदङ्गाधाररूपकं वैपरीत्येन द्विपदङ्गाधेयरूपकं भवति । यथा—

प्रतिज्ञावारिधिर्नीरप्रक्षोदद्गुणसिन्धुरः ।
मदङ्गारमहावह्निर्नीहारकीर्तिभ्रमाम्बरः ॥
दानपाथोनिधिर्नीहारशोभिगुणपारगुणः ।
धैर्यविन्ध्याचलोत्सङ्गप्रगल्भो निर्मदः ॥
गुरुशौर्यानिधामोऽस्मीकल्पद्रोदिवाकरः ।
दानरत्नाकरश्रीरविमीहारकीर्तिकदम्भमाः ॥
स्वामिभक्तिबुधिवितादैवभक्तिदेवपरीरवः ।
गुणकाननविश्रीहस्तारधैर्यभूताधिपः ॥
विवेकाम्बुधिविश्रीहृद्गुणगुम्फासमुद्भवः ।
धैर्यशैलविश्रीहरकीर्तिगङ्गारयो नृपः ॥

अथ त्रिपद्धिमिश्ररूपकम् । यथा—

सभ्यासिन्धुपतोऽम्भोजश्रीहृद्गुणसितच्छदः ।

इदं वैपरीत्येन—

गुणहंसमनोहारिसभ्यासिन्धुपतोऽम्बुजः ।
शौर्यशैलमहोरगस्तम्भवैरिभद्रोदरः ।
वैरिभूधरविद्रावि शौर्यशैलमहानलः ॥
कलावल्लीयशःपुष्पकन्दगुणमधुव्रतः ।
गुणद्विरेफरोचिष्णुकलावल्लीवशः नृपः ॥
धर्मसिन्धुपयोनीरश्रीहृत्कमलपेतदः ।
गुणपङ्केरुहभासिधर्मसिन्धुपयोकलः ॥
सदैवविमलतारकीर्तिः पुष्पोत्तमफलप्रदः ।
गुणचन्द्रकलौविम्बगुणासिपतृपकः ॥

अथ रूपकनिर्वाहविधिः । यथा—

प्रतिज्ञावारिसङ्क्रान्तः शौर्ये भुमिरूपम ।
बहालोकमार्गेण कार्य कीर्तिगुणरङ्गैः ॥
मानमानहविन्ध्याद्रिरेव स्वामिभक्तुरुत ।
कीर्तिविद्युत्कान्ते अस्य शौर्यदामोदरविद्यो ॥

औचित्यद्रुमकान्तारं भूमिपालो विराजते ।
शौर्यसिंहपरिक्रीडाध्वस्तवैरिमतङ्गजः ॥
धैर्यदन्तावलक्रीडाविन्ध्यविभ्रमभूधरः ।
सत्कीर्तिनर्मदापूरप्लुतक्षोणीतलो नृपः ॥
कलाकल्लोलिनीशैलः सैष राजा विराजते ।
महोमहौषधिज्वालाजालजीर्णा द्विषत्तमाः ॥

अथ भिन्नरूपकविधिः । यथा—

यद्दानकासारसमुद्भवानि भृशं यशःकैरवमण्डलानि ।
गुणावलीकेसरभासुराणि धितान्यहो याचकचञ्चरीकैः ॥
सङ्ग्रामपाथोनिधिसम्भवेन भवद्यशःकैरविणीधवेन ।
लीलापरिस्मेरितदिङ्मुखेन म्लानानि विद्वेषिमुखाम्बुजानि ॥

शेषानलङ्कारान् मत्कृतात् अलङ्कारप्रबोधादवबुध्याऽभ्यसेत् ॥

इति श्रीजिनदत्तसू० काव्यकल्पलतावृत्तौ चतुर्थे अर्थसिद्धिप्रताने-
ऽलङ्काराभ्यासस्तबकः प्रथमः ॥

अथार्थोत्पत्तिप्रकाराः प्रकाश्यन्ते—

वर्णाकारक्रियाधाराधेयसम्बन्धिबन्धवः ।
सम्पर्किद्वेषिमित्राणि पतिपत्नीशसेवकाः ॥ ५७ ॥
इन्द्रियानन्दभूत्यादिप्रदं तदपहारि च ।
एषामप्यमिमिश्राणीत्यादि वर्ण्येऽर्थयोजकम् ॥ ५८ ॥

सर्वेषामेव वस्तूनामेते वर्णादयो भावा एको द्वौ त्र्यादयो वा मिश्रिताः । वर्णः शुक्लादिः, आकारश्चतुरस्रादिः, क्रिया भ्रमणादिका, आधारो वृक्षादेः पृथिव्यादिः, आधेयं पृथिव्यादेर्वृक्षादि, सम्बन्धिनः पित्रादयः, बन्धवो भ्रातरः, सम्पर्किणः पार्श्वस्थाः, द्वेषिणो रिपवः, मित्राणि सुहृदः, पतिर्भर्ता, पत्नी भार्या, ईशः स्वामी, सेवका आराधकाः, इन्द्रियानन्दप्रदमुत्कटं चन्दनादि, सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रीतिप्रदम्, भूत्यादिप्रदं कामधेन्वाद्यनेकवस्तुनिवहं, तदपहारि इन्द्रियानन्दापहारकं भूत्यापहारकं च ।

तथा—एषां वर्णादीनामपि यथायोगं ये द्विशो मिश्रा भवन्त्येऽपि यथा वर्णाकार-क्रियाणां साधारणस्य वस्तुजातानि द्विशो मिश्राणि च ।

तथा—आधारस्य द्विशो मिश्राणि, आधेयस्य द्विशो मिश्राणि, सम्बन्धिनो द्विशो मिश्राणि, बन्धूनां द्विशो मिश्राणि, सम्पर्किणो द्विशो मिश्राणि, द्वेषिणो द्विशो मिश्राणि, पत्युर्द्विशो मिश्राणि, पत्न्या द्विशो मिश्राणि, स्वामिनो द्विशो मिश्राणि, सेवकानां द्विशो मिश्राणि, इन्द्रियानन्ददायिनो द्विशो मिश्राणि, भूत्यापहारिणो द्विशो मिश्राणि ।

आधारादीनामपि सादृश्यादृस्वस्तरैः सह शत्रुत्वं मित्रत्वं च कल्पनीयम् । इत्यादिशब्दाद्वर्ण्यवर्गादिद्वेषिमित्राणां द्वेषिमित्रादि ।

तथा—वर्ण्यस्य शिशिरत्वमुष्णत्वं मधुरत्वं कटुत्वं सुगन्धत्वं सुरूपत्वं मधुरध्वनित्वं मृदुत्वमित्याद्योऽन्येऽपि भावा वर्ण्यवस्तुनि विविधार्थानामुत्पत्त्यर्थं बीजरूपा जायन्ते । यथा—वर्ण्यो रविस्तस्य पीतो वर्णः, आकारो वृत्तः, क्रियाः प्रकाशनरूपाद्याः, आधारो नभः, आधेयं हस्तकमलादि, सम्बन्धिनो महाकाश्यपशनिवमुनाद्याः, बन्धवोऽपरे सूर्याः, सम्पर्किणो रथो रथ्याऽरुणवालखिल्यादयः, द्वेषिणो राहुशुक्रशनयो ध्वान्तदैत्याश्च, मित्राणि चन्द्रमङ्गलगुरवः, कमलचक्रवाकाद्याश्च वा, रविरेव प्रभाकमलिन्योः पतिः, परस्य प्रभाकमलिनीरसादेभ्यः, ईशः पितामहत्वात् ब्रह्मा, सेवका भाविनः, इन्द्रियानन्दप्रदा मित्राद्याः, शोभाप्रदा दिवसाद्याः, इन्द्रियानन्दहरा तिमिराद्याः, तथा वर्ण्यस्य श्वेतवर्णस्य द्विषो मित्राणि, सदृग्वर्णानि आकारस्य द्विषो मित्राणि सदृगाकाराणि, मित्रस्य कमलस्य द्विषश्चन्द्राद्याः, मित्राणि चक्राद्याः, सम्पर्किणो हंसाद्याः, आधारो जलम्, आधेयं भृङ्गाद्याः । एवं परस्परमेकैकस्य भावस्य यथासंभवमपरे भावा निरीक्ष्याः । एवं कमलमित्रद्वेषिणश्चन्द्रादेरपि वर्णादीनि विलोक्यानि ॥

वर्णादिकानामेकेन द्वाभ्यां वा त्र्यादिकैरपि ।
सुधीरुत्पादयेदर्थमौचित्याद्वर्ण्यवस्तुनि ॥ ५९ ॥

वर्ण्यवस्तुनो वर्णाकारादीनां मध्यादेकेन केनापि कान्याश्रिद् द्वाभ्यां वा कैश्चित् त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिर्वा भावैरर्थः पूर्णतां नेयः ॥

वर्णाकारक्रियामुख्यैः सदृशं वस्तु वस्तुनि ।
संयोजयेद्यथौचित्यमुपमारूपकादिभिः ॥ ६० ॥

वर्ण्यवस्तुनि शुक्लादौ शुक्लादि, चतुरस्रादौ चतुरस्रादि, कम्पनादौ नर्तनादि इत्यादि सदृशान् भावानुपमया रूपकेण वा अलङ्कारान्तरैर्वा योजयेत् ॥

वर्णादिभिरुपमानीकृतवस्तुप्रथितवर्णमुख्यगुणाः ।
उपमेये सादृश्यात् श्लेषादौचित्यतो योज्याः ॥ ६१ ॥

श्वेतादीनां श्वेतादयः, चतुरस्रादीनां चतुरस्रादयः, आधारपरिवारादीनाम् आधारपरिवारादयः औचित्यादुपमानं क्रियन्ते । उपमानीकृतवस्तुनो वर्णाद्या गुणाः सादृश्येन श्लेषेण वा उपमेये रोप्यन्ते ॥

एवं वर्णोऽन्यस्तत्रापि शुक्लवर्णाद्यौत्पत्तये शुक्लपदार्थोपसङ्ग्रहो यथा—

शुभ्राणि भारतीधर्मशेषेशयशइन्दवः ।
चन्द्रप्रभसुविध्याख्यौ जिनेन्द्रौ बलनारदौ ॥ ६१ ॥ ॥
ब्राह्मणानां वर्णो धर्मः पितरश्च कृतादयुगः ।
सत्यं कृतयुगं शान्तहास्यघोररसास्तथा ॥ ६२ ॥
शुक्लध्यानं शुक्ललेश्या पुण्यं सिद्धिशिलोशनाः ।
चन्द्रश्चोर्ध्वं भव शाब जगज्ज्योत्स्नाशरमाः ॥ ६३ ॥

प्रासादसौधकैलाससमन्दारद्रुहिमाद्रयः ।
रम्भागर्भपारिजातलोध्रकल्लोलपादपाः ॥ ६४ ॥
कार्पासकाशकर्पूरकरम्भा रजतं यशः ।
निर्मोकक्षीरडिण्डीरचन्दनं हसितं हिमम् ॥ ६५ ॥
दधिप्रसूनचूर्णास्थिखटिकास्फटिकाभ्रकाः ।
रेणुः केतकखर्जूर्योः कटाक्षा वासभस्मनी ॥ ६६ ॥
मृणालपलिताम्भोदधारेन्दुकरचामराः ।
हारोर्णानाभतन्तूर्मिस्वर्दण्डेभरदा गुणाः ॥ ६७ ॥
सेराहशर्कराशालिदुग्धगङ्गासुधा जलम् ।
निर्झरः पारदो हंसबककैरवकम्बवः ॥ ६८ ॥
लतागृहं पुण्डरीककपालश्वेतकुम्भकाः ।
छत्रसिंहध्वजश्वेतगुञ्जाशुक्तिकपर्दिकाः ॥ ६९ ॥
मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तस्वेदाम्बुबिन्दवः ।
सूर्येन्दुकान्तकरकसिकताकणसीकराः ॥ ७० ॥
मालतीमल्लिकाकुन्दयूथिकाकुब्जकादयः ।

एते भारतीप्रभृतयोऽन्येऽपि श्वेतपदार्थाः परस्परमौचित्यादुपमानं क्रियन्ते । उपमानीकृतपदार्थस्य वर्णादयो गुणा वर्ण्येऽपि रोप्यन्ते । यथा—वर्ण्या भारती, तस्या उपमानं गङ्गा, गङ्गायाः शुक्लो वर्णः, परिवारो हंसप्रभृति, आधारो धूर्जटिशिरः, क्रिया पापहारित्वम् । ततो भारती कुन्देन्दुसुन्दरद्युतिः पद्मधिया हंससेविता शिवोत्तमाङ्गलालिता गङ्गेव सेवकपापहारिणी जयति ।

यथा—वर्ण्यास्तारकास्तासामुपमानं मुक्तास्तासामाधारोऽब्धिस्ततो नभोम्भोधिमध्ये तारा मुक्ता इव ।

यथा—वर्ण्याः काशास्तेषामुपमानं हास्यं हास्यं च प्रियसङ्गते भवति, ततो नवहंससमागमे शरद्वध्वा हासप्रकाशा इव काशाः ।

यथा—वर्ण्यं हास्यं तस्योपमानं ज्योत्स्ना तस्या आधारश्चन्द्रस्ततो मुखचन्द्रस्य ज्योत्स्नेव हास्यश्रीः ।

यथा—वर्ण्यं यशस्तस्योपमानं हास्यं हास्यस्य हर्षस्ततो रिपुक्षयहृष्टस्य नृपशङ्करस्य हास्यमिव यशः ।

यथा—वर्ण्यं यशस्तस्योपमानं कर्पूरः कर्पूराधारः समुद्रकः परिवारोऽङ्गारास्तस्मिँल्लोकद्वयोदरसमुद्रके यशः कर्पूरमिव तन्मध्ये नभोऽङ्गारखण्डः ।

यथा—वर्ण्यास्तारास्तासामुपमानं पुष्पाणि तेषामाधारो लता ततस्तमोवल्ल्याः पुष्पाणीव ताराः ।

यथा—वर्ण्यानि पुष्पाणि तेषामुपमानं स्वेदबिन्दवस्ते नायिकाभावाद्भवन्ति, ततो दक्षिणानिलस्य स्पर्शादुद्भूतसात्त्विकभावाया वल्लीनां स्वेदबिन्दव इव पुष्पाणि,

यज्ञपात्रस्थमौक्तिक इव निलयस्थमौक्तिक इव व्यालवालानुद्‌ पादतोयेन दृष्टा बोधादिव वर्णिनी ? देवविम्ब इव पुष्पाणि । अथवा पुष्पाणि नगस्य उपमानं तारकाणामाकाशस्यानगे वनवाटे पुष्पाणि तारका इव । अथवा स्विन्नाङ्गनानां ललाटजलकणानामभिज्ञातास्ता इव पुष्पाणि । अथवा कमोदकाग्रस्थकणानामवद्भासमानकुसुमाभिज्ञातास्ता इव पुष्पाणि ।

यथा—वर्ण्यं प्रासादस्तस्योपमानं हिमाचलस्तस्य परिवारो मधुपा ततः प्रासादो हिमाचलस्य मध्ये पताका ।

यथा—वर्ण्यः प्रासादस्तस्योपमानं धर्मस्तस्य प्रासादो धर्मो लोकपालदेविनो भिन्ना पताकाच्छलाच्छमौलिरवपि यशो व्याप्नोति ॥

अथ कृष्णवर्णोपमानवस्तु कृष्णपदार्थोपमानयुक्तो यथा—

कृष्णाब्धि केशवः शौरिर्गौरिचन्द्राङ्कराहवः ॥ ७१ ॥
विन्ध्याऽञ्जनाद्रिमुनमनेमिनाथौ जिनेश्वरौ ।
धूमकेतुर्मदापद्मान्नताणौ यमानुगौ ॥ ७२ ॥
सर्पैरावणनारायश्च शिखिकण्ठतमालिनः ।
कालिः कलिन्दिद्वीपायमरामघनत्रपाः ॥ ७३ ॥
शुक्राणां वर्णो धर्मः पितरश्च तमोगुणाः ॥
चामुण्डी देवी द्रुपदजा नागपाशो विदूरजम् ॥ ७४ ॥
पिनाकरच्छुन्नागुरुपापतमोनिशाः ।
धूमश्च जलदश्च नीपद्रा बहुलदुर्दिने ॥ ७५ ॥
मषीमदगुरापाडिपमुखाग्राञ्जनाश्रयः ।
गुञ्जमाणिला गुञ्जमरिचे वनशालिनौ ॥ ७६ ॥
नयनं तालताविश्वदलेन्दीवरपल्लवः ।
नीली जम्बूफलं गुञ्जामुखाङ्गारौ खलाजिने ॥ ७७ ॥
मारिन्दुर्धमालीवनलाः कृत्या कुचीरतयः ।
मारकुच्यानदुग्र्ध्वनिकृष्णलेश्या विपद्मपथा ॥ ७८ ॥
कूर्मो वराहमद्याङ्गमहिषाः पिकवट्पदौ ।
गोलाङ्गूलमुखं दन्ती कण्ठकाटककेकिनौ ॥ ७९ ॥
काकः पिपीलिका दुर्गापलितरण्डनश्रृङ्गिकाः ।
मकरः कृष्णसारस्तु भिक्षाश्छाया च गोमयम् ॥ ८० ॥
रामारोमावलीनेत्रपक्ष्मभ्रूरोममूर्धजाः ।
रसापद्भुजगश्टृङ्गारौ कटाक्षासितकलोनिकाः ॥ ८१ ॥

यथेऽन्येऽपि कृष्णपदार्थाः परस्परमौचित्यानुपमानं क्रियन्ते । उपमानीकृतपदार्थेष्व वर्णादयो गुणा उपमेये ऽप्यन्ते । यथा—वर्ण्या कीर्त्या तस्या उपमानं कृपाणः कृपाण…

स्याधारो वीरस्तेन मदनवीरेण भवनिष्फलीकृतपञ्चशरेण श्रीवेणीमिषात् कृपाणदण्ड इव प्रगुणीकृतः ।

वर्ण्यं तमस्तस्योपमानं धूमः, धूमाधारोऽग्निस्ततः सन्ध्यावन्हेर्धूमैरिव तमोभिर्व्याप्ता दिशः ।

वर्ण्यं तमस्तस्योपमानं कज्जलं, कज्जलाधारस्योपमानं धूमः, धूमाधारोऽग्निस्ततः सन्ध्यावन्हेराधारो दीपस्तत औषधीदीपसमुद्भूतैः कज्जलैरिव तमोभिर्मलिना दिशः । अथवा रविवियोगार्तानां दिग्वधूनां साञ्जनाश्रुसलिलानीव तमांसि ।

वर्ण्यं इन्दुकलङ्कस्तस्योपमानं नीलपद्मं तस्याधारः सरस्ततो मनोरण्ये सधारस्तत्र लाञ्छनच्छलादुत्तंसो नीलोत्पलम् । अथवा यामिनीकामिन्या मुखमिव चन्द्रस्तत्र लाञ्छनच्छलादुत्तंसो नीलोत्पलम् । अथवा लाञ्छनस्य पापमुपमानं पापस्य दुष्कृतादुत्पत्तिः, ततो रविवियोगार्तपद्मिनीनां लक्ष्मीहरणपातकादिव चन्द्रस्य लाञ्छनच्छलान्मूर्तं पातकमिव दृश्यते । तथा इन्दुकलङ्कस्योपमानं कस्तूरिका तस्या आधारो रूप्यकच्चोलकम् । ततो यामिनीकामिनी स्वमण्डनार्थं चन्द्रस्य कच्चोलको लाञ्छनव्याजात्कस्तूरिकापङ्कमिव प्रगुणीचकार । अथेन्दुलाञ्छनस्य विषमुपमानं तत आत्मानं कृष्णमात्रेण त्रिदिवं आत्मन्येवमायस्थीकरणाय लाञ्छनच्छलात्कालकूटं चन्द्रमिव सेवते । अथवा यामिन्याः स्वपतेश्चन्द्रस्य चक्षुर्दोषापनयनार्थं लाञ्छनव्याजात्कज्जलाङ्कः कृत इव ।

वर्ण्यं नीलोत्पलं तस्योपमानं लाञ्छनं ततः कामिनीचन्द्रे नीलोत्पलं लाञ्छनमिव ।

वर्ण्यो धम्मिल्लस्तस्योपमानं राहुस्ततः कालवशादिव मतैः सुमुखीमुखार्थे चन्द्रभ्रमाद्धम्मिल्लच्छलेन राहुरिव समागतः ।

वर्ण्यो श्रीकण्ठकण्ठविमलस्या वनमाले तमस्ततस्त्वं हे प्रभो सर्वेषामपि सामान्यप्रसन्नः किमस्मद्वैरिणं चन्द्रं शिरसा धरसि इति विज्ञप्तये स्थानमिव कण्ठविकालाहीश्वरमाश्रितम् । अथवा कन्दर्पं निजकुलकलङ्कमिवनाय जलधिरिव समागतः । अथवा कण्ठविकालान्तःप्रविश्यैव यमुना हिरं समागता ॥

नीलवर्णपदार्थोपमाने नीलपदार्थसङ्ग्रहो यथा-

नीलानि बुधशनौरी मणिपार्श्वौ जिनेश्वरौ ।
नीलकण्ठपयानू च नीलको नीलवानरः ॥ ८२ ॥
शुको नीलाश्मकः दूर्वा प्रियङ्गुर्गुञ्जरीवनं ।
वंशाङ्कुरा मरकतेन्द्रनीलौ रविवाजिनः ॥ ८३ ॥
वाद्यो मुकुन्दस्य नीलाम्बरश्च धामसूत्रादयः ॥

नीलवर्णादि नानार्थो [illegible] किमपि क्रियते । [illegible] वर्णेषु यथा-वर्ण्यः [illegible] नीलोत्पलं तस्याधारः [illegible] नीलोत्पलोपमानि [illegible] ।

वर्ण्यं [illegible] तस्मात् [illegible], ततः [illegible] इन्द्रनीलमणिमयेन [illegible] ॥

रक्तवर्णोत्पत्तये रक्तपदार्थसमूहो यथा–

लोहितानि भौमभौमाश्वाः शक्रगोपकपन्नगाः ॥ ८४ ॥
पद्मप्रभा वासुपूज्यौ जिनेन्द्रौ नवभानुमान् ।
वेला वेला हरिः रक्तवर्णधर्मविद्रुमाः ॥ ८५ ॥
सन्ध्योष्ठाधरपो विद्युत्ताम्रे विद्रुमकुङ्कुमे ।
पद्मरागप्रवालकबन्धूकालककद्रवाः ॥ ८६ ॥
दृगन्ताधरजिह्वाङ्घ्रिकराग्निसिन्दूरधातवः ।
हिङ्गुलं मधु रक्तानि स्फुलिङ्गा दन्तिबिन्दवः ॥ ८७ ॥
नवेन्द्रगोपकपोलाः कुक्कुटस्य शिखा तथा ।
चकोरसारसपारावतकोकिलदृष्टयः ॥ ८८ ॥
बिम्बादो हंसचञ्च्वङ्घ्री शुकमर्कटयोर्मुखम् ।
कुसुम्भविद्रुमाशोकजपाबन्धूकपाटलाः ॥ ८९ ॥
पक्वा दाडिमीपुष्पं बिम्बीकिम्पाकयोः फले ।
गुञ्जा कोकनदं रौद्ररसो रागपटेरिकाः ॥ ९० ॥
ताम्बूलरागो मञ्जिष्ठा पञ्चाननकरतले ।
तेजोलेश्याः पद्मलेश्याः क्रोधः कुम्भपुर्मदः ॥ ९१ ॥
वश्याकर्षणयोर्ध्याने सपाकफलमण्डली ।

एतेऽन्येऽपि रक्तपदार्थाः कान्तामौक्तिकाद्युपमानं क्रियन्ते । उपमानीकृतपदार्थस्य वर्णादयो गुणा उपमेये रोप्यन्ते । यथा—वन्याः किंशुकास्तेषामुपमानं कौसुम्भवासांसि ततो वसन्तप्रियसमागमे वनस्थलीभिरन्तर्भावितकिंशुककुसुमत्वेनेति मिषेण करैः कौसुम्भवासांसि परिहितानि ।

वन्यो कङ्केल्लिस्तस्या उपमानमनुरागस्ततो वसन्तानुरक्तया वनश्रिया कङ्केल्लिकदम्बेन मूर्तोऽनुराग इव प्रकटीकृतः । अथवा वनश्रियो हृत्समन्दं कुङ्कुमस्तबक इव कङ्केल्लिः ।

वन्यो सन्ध्या तस्या उपमानं वह्निस्ततः प्राणनाथेऽस्तमिते रवौ दिनवधूभिरनुरागमयोऽपि सन्ध्याच्छलेन प्रगुणीकृतो वह्निरिव । अथवा चक्रवाकहृदयेभ्यो विरहाग्निज्वालाकलाप इव सन्ध्याच्छलेन नभोऽभिव्यापी बभूव ।

वन्यो जपा तस्या उपमानं रक्तानि ततः वासरश्रीकनककदम्बया जपाकुसुमच्छलेन रक्तानीव प्रदत्तानि ।

वन्यो बालार्कस्तस्योपमानं कुक्कुटशिखा ततः प्रातः किरणाङ्कुरमूर्तिमौनावलोकनपक्षेणोदयगिरिकुक्कुटस्य शिरःस्थितो रविः शिखाशोभां लभते ॥

पिङ्गवर्णोत्पत्तये पिङ्गवर्णपदार्थसमूहो यथा—

पीतानि ब्रह्मसूर्येन्द्रगरुडेश्वरस्फुरज्जटाः ॥ ९२ ॥
पद्माभो गुरुर्विष्णोर्वस्त्रं पीतरजोगुणाः ।
गिरिजाऽगस्तिरिन्द्राश्वा द्वापरो द्वापराच्युतः ॥ ९३ ॥

भयानकरसो वैश्यवर्णधर्मविभूषणाः ।
ऋषभप्रमुखास्तीर्थंकराः षोडश वासराः ॥ ९४ ॥
सुराद्रिः काञ्चनं कांस्यं रीतिः किञ्जल्कचम्पके ।
परिव्राजकवस्त्राणि हरितालमनःशिले ॥ ९५ ॥
हरिद्रा रोचना हीरो गन्धकं दीपचम्पके ।
कर्णिकारं सुवर्णाञ्जरम्भाकेतकशालयः ॥ ९६ ॥
हरयो व्याघ्रनामा वानरः सारिकाकपी ।

एतेऽन्येऽपि पीतपदार्थाः परस्परमौचित्यादुपमानं क्रियन्ते । उपमानीकृतपदार्थस्य वर्णादयो गुणा उपमेये रोप्यन्ते । यथा—वर्ण्यो रविस्तस्योपमाने कोकस्तस्याधारः सरस्ततो नभःसरोवरे रविश्चक्रवाक इव ।

वर्ण्याः कोकास्तेषामुपमानं परागस्ततः सरसि स्मेरसरसिजपरागस्तवका इव चक्रवाकाः ।

वर्ण्यः परागस्तस्योपमानं कुङ्कुमास्तस्याधारो नारीशरीरं ततः काननलक्ष्म्या वसन्तप्रियागमे परागप्रसरपरिष्वङ्गमिषेण कुङ्कुमलेप इव चक्रे ।

वर्ण्यो रविस्तस्योपमानं गरुडस्तस्य क्रिया सर्पवधस्ततस्तिमिरसर्पाणां गरुड इव रविः ॥

अथ धूसरादिभ्योऽर्थोत्पत्तये धूसरादिपदार्थसङ्ग्रहो यथा—

धूसरा रेणुमण्डूककरभा गृहगोधिका ॥ ९७ ॥
गर्दभो मूषको दुर्गाकाककण्ठकपोतकाः ।
पुलकोऽहिः शिखिपिच्छाऽधोभागः करुणो रसः ॥ ९८ ॥
कपोललेश्योर्णाभशकुनाः कर्बरी तथा ।

वर्ण्या मण्डूकास्तेषामुपमानं करुणो रसस्तस्याधारो दुःखितस्ततो वर्षाकाले चलमण्डूकावलिच्छलेन विरहार्त्तानां हृदयेभ्य उद्भ्रान्तः करुणो रस इव ॥

बहुवर्णाः शिखिपिच्छेन्द्रचापश्रीदचित्रकाः ॥ ९९ ॥

वर्ण्यं धनुस्तस्योपमानं शिखिपिच्छं ततस्तस्याधारो गोपवर्गः ततः कृष्णमेघस्य गोपालानां प्रपन्नस्य शिखिपिच्छाभरणमिव इन्द्रधनुः ॥

उत्कर्षमुपमेयस्य परिकल्पयितुं सुधीः ।
विशेषणैः परिष्कारमुपमानस्य कल्पयेत् ॥ १०० ॥

उपमेयस्य शोभातिशयख्यापनाय कयाऽपि युक्त्या विशेषणैरलङ्कृतमुपमानं कुर्वीत । यथा—

हरनिकरकराग्रव्यग्रमन्थानशैलक्षुभिततरलदुग्धाम्भोधिकल्लोलकान्तिः ।
हिमकिरणरुचिव्यूहविभ्राजमानक्षितिधरपतिचूडाजाह्नवीकल्पकान्तिः ॥
तुहिनगिरितनूजाननप्रभूतेशवक्त्रागलितगगनगङ्गाधौतबालेन्दुगौरः ।
गिरिशमुकुटचन्द्रज्योतिरुद्योतमानस्फटिकशिखरचूडास्पर्धमानाङ्गकान्तिः ॥

इति श्वेतवर्णः ।

मुकुटगलितगङ्गाम्भःकल्लोलमालास्नपितगिरिशकण्ठस्पष्टसन्देहवद्भिः ।
अभिनवजलवाहव्यूहधाराविमुक्ताञ्जनशिखरिसरीयःशृङ्गशृङ्गारलक्ष्मीः ॥
द्विपरिवृढपुरीगर्भलीलारविन्दभ्रमरमधुपराजीपक्षतिप्रस्फुरत्कान्तिः ।
जलदपवनशौरिस्फाररोचिःप्रपञ्चस्फुरितसलिलराशिनिभा भ्रमाभाङ्कवद्भिः ॥

इति कृष्णः ।

मसृणघुसृणपङ्कप्रस्फुरत्काशीकृतकनकपिधानोद्दामकौसुम्भकान्तिः ।
तरुणतरणिकान्तिप्रान्तसंसर्गफुल्लत्कमलदलकदम्बप्रायकायप्रभाभिः ॥
अभिनवरविबिम्बप्रोतिनप्राक्प्रभृत्स्यास्त्यलक्तदशोकस्मेरपुष्पोपमानः ।
पतिकुपितमृगाक्षीलोचनप्रान्तरोचिस्फुरितकमलकर्णोत्तंससङ्गावभाभिः ॥

इति रक्तः ।

सुररिपुपदनिर्यज्जाह्नवीनीरपूरस्थगितगदपक्षप्रकचमण्डलक्ष्मलक्ष्मीः ।
तरुणकिरणमालिस्फूर्जदुग्रपरीतः स्मितकनकसरोजव्यूहपुञ्जप्रायकान्तिः ॥
अम्बरनिकुरम्बोदारधारानिपातप्रविसरत्कल्लोलस्पर्धिरोचिष्णुकान्तिः ।
तरुणतरघनाघीगण्डरोचिःप्रपञ्चस्फुरितकनककर्णोत्तंससङ्गर्वधर्णः ॥

इति पीतवर्णः ।

सदृशं सदृशेनोपमेयम् । यथा—

अमरनिकरपाठाविस्फुरत्कामधेनुस्तनगलितपयोवसारती यस्य रेजे ।
हिमकिरणमयूखप्रान्तभिन्नेन्दुकान्तप्रसरदमृतगुल्या यस्य बाचो विभान्ति ॥
दनुजतनुजविपक्षक्षुभ्यत्कुम्भास्थिमौलिप्रसरशुभ्रसमाना रेजिरे यस्य बाणाः ।
मदनमथनमूर्धारूढरोचिष्णुगङ्गाकदम्बविभ्रमसमाना शोभते यस्य वाणी ॥

एवमन्यदपि ॥

इति श्रीजिनदत्त० अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे वर्ण्यस्तबको द्वितीयः ॥

अथ आकारेष्वस्तवादि प्रथमं चतुरस्राकारादर्थोत्पत्तये चतुरस्राकारपदार्थसङ्ख्या यथा—

चतुरस्राणि व्यजनं कुम्भिका च पताकिका ।
चातुरी मञ्जिका सिंहासनं पार्थिवमण्डलम् ॥ १०१ ॥

एतेऽन्येऽपि चतुरस्रपदार्थाः परस्परमौपम्यानुपमानं क्रियन्ते । उपमाचोक्तमनदा-धीस्व वर्णादयो गुणा उपमेये रोप्यन्ते । यथा—सर्वं पार्थिवमण्डलं सम्बोपमान मिह सभे तस्याथेयं राजा ततः सर्वकार्यकरणक्षमस्य सन्त्राधिराजस्य सिंहासनमिव पार्थिवमण्डलम् ॥

प्रलम्बचतुरस्रपदार्थसङ्ख्या यथा—

प्रलम्बचतुरस्राणि खट्वा रथ्याष्टपुत्रिका ।
कपाटपट्टिकापेटापट्टाः प्राकारपुरतके ॥ १०२ ॥

इष्टका तिलकं केतुः पटः पाणिः प्रसारितः ।
प्रशस्तिपट्टिका शय्या पट्टः शकटमश्वकौ ॥ १०३ ॥
गवाक्षसारफलकं कटद्वारपटादयः ।

एतेऽन्येऽपि-इत्यादि। वर्ण्यं पुस्तकं तस्योपमानं मञ्जूषा साऽपि रत्नस्थानं, ततो नकाव्यरसा मञ्जूषेव पुस्तिका ।

वर्ण्यं तिलकं तस्योपमानं तूलिका, ततो मदननृपतेर्भालागारसौधोपरि क्रीडार्थं गुरुघनमुक्तातिलकच्छलेन विशदप्रभाच्छलोत्तरच्छदा तूलिकेव प्रगुणीकृता ।

वर्ण्या तूलिका तस्या उपमानं चतुरस्रतिलकं, ततो गृहलक्ष्म्याश्चन्दने तिलकमेव तूलिका ।

वर्ण्यं ललाटफलकं तस्योपमानं प्रशस्तिपट्टिका, ततः कन्दर्पदेवतायतने बाला-शरीरे कस्तूरिकापत्रवल्लीमिषाऽक्षरमालिका प्रशस्तिपट्टिकेव ललाटफलकम् ॥

वृत्तपदार्थसङ्ग्रहो यथा—

सम्पूर्णगर्भवृत्तानि मुखपद्मेन्दुदर्पणाः ॥ १०४ ॥
कपोलकुण्डले तालसूर्यभाजनगान्द्रिकाः ।
झल्लरी कमठं पुण्ड्रं लूतागृहदलस्फुराः ॥ १०५ ॥
छत्रव्यजनचालिन्यो मृदङ्गपुटपूपकाः ।
घरट्टमण्डको कन्दुरालवालः सरो मही ॥ १०६ ॥
द्वीपः शरावः कंसालकरिश्रवणकौशिकाः ।
कुलालरथघण्टानां चक्राणि शाणयन्त्रकम् ॥ १०७ ॥
तुलापेलाऊकैवर्तजालावर्तारघट्टकाः ।

एतेऽन्येऽपीत्यादि । वर्ण्यः सूर्यस्तस्योपमानमादर्शः स स्त्रीपार्श्वे भवति, ततः पूर्वदिङ्नार्या आदर्श इव प्राभातिको रविः । अथवा तस्योपमानं कुण्डः सोऽपि स्त्रीमुखे भवति, ततः पूर्वदिगङ्गनामुखे पद्मरागकुण्डलमिव रविः ।

वर्ण्यश्चन्द्रस्तस्योपमानं छत्रं तदपि राज्ञो भवति, ततो मदनभूपतेश्छत्रमिव चन्द्रः । अथवा चन्द्रस्योपमानं स्फुरा सापि सुभटस्य भवति, ततो मन्मथभटस्य स्फुरामण्डलमिव चन्द्रः ॥

गम्भीरमध्यवृत्तानि नाभिस्थालीगुहाह्रदाः ॥ १०८ ॥
कुण्डं वापी धृतिः कूपो मुखं गर्भकचोलके ।
कमण्डलुघटग्रीवावदनाभिदलूखलः ॥ १०९ ॥
कटाहमणिको कुण्डी कम्बुः कूतपपङ्कजे ।
चषकं कुम्भभृङ्गारौ श्रीभाजनमान्यमण्डले ॥ ११० ॥
हारका तेमिका पद्मा करण्डो भूपवर्तकः ।
कपालखर्परे तुम्बसमुद्गचरका दृतिः ॥ १११ ॥
भगदाशिरस्कपर्दस्तुमनोभेरिकाहलाः ।
नालप्रणालनलिकाः शरधिर्भ्रमणो घटी ॥ ११२ ॥

गर्तापिधाने चक्रेरीकुम्पिकालोकनालयः ।
तिलेक्षुपेषुकृद्यन्त्रे पालकं द्यूतगर्तिका ॥ ११३ ॥

एतेऽप्येऽपीत्यादि । वर्ण्या नाभिः तस्या उपमानं कूपस्ततः स्तनावटोपरि लुठित-रोमालिमालाकाण्डवज्रकपूर्णः शृङ्गाररसेचनाय मदनारामिकेण नाभीरूपः कूप इव प्रगुणीकृतः ।

वर्ण्यानि पद्मानि तेषामुपमानं चषकानि ततो जलदेवतानां मधुपूर्णानि चषका-णीव पद्मानि ॥

विविधताकृतिवृत्तानि गोलस्तबककन्दुकाः ।
कन्देभकुम्भघम्मिल्लनितम्बस्तनमौलयः ॥ ११४ ॥
तूर्यं घण्टिका मुण्ड्यंसकरोटिककुण्डकाः ।
राहुर्मण्डपपिण्डौघःकपिशीर्षघटाः फलम् ॥ ११५ ॥
गुल्मं फालं पयःसारस्याङ्गा हंसजाहकौ ।
मोदकः कलशस्तुम्बकमण्डलुसमुद्गकाः ॥ ११६ ॥
नारङ्गचूतकरुणबिल्वजम्बीरदाडिमाः ।
बीजपूरीनारिकेलयापित्थादिशुभफलावलिः ॥ ११७ ॥

एतेऽप्येऽपीत्यादि । वर्ण्यौ स्तनौ तयोरुपमानं कुम्भौ ततः शृङ्गाररसपूर्णौ तटस्थ-नितम्बस्थलेऽवाकृतिरोमावलिरम्यौ मुखस्थितचूचुकच्छलेनेन्द्रनीलपिधानौ नार्याः कुम्भा-विव कुचौ ।

वर्ण्यौ वप्रस्तस्योपमानं वलयं तस्याधारो बाहुस्ततो भद्रभावन्या अस्तोत्तंसित-वलयमिव वप्रः । नार्याः शृङ्गारबलेचुचुककवचनिर्लीनशृङ्गौ कुसुमस्तबकाविव कुचौ । रतिप्रीतिभ्यां कामदेवस्य त्रिभुवनराज्याभिषेकाय चूचुकच्छलमुखस्थितामृतपूर्णौ कनककुम्भाविव कुचौ ।

वर्ण्यश्चन्द्रस्तस्योपमानं हंसस्ततो नभःकासारे ज्योत्स्नाजलसम्भूते कलङ्कच्छलेन कलितशैवलवल्लरीपल्लवो हंस इव चन्द्रः ॥

गर्भप्रकाशपूतानि घटीमुकुटकण्टकाः ।
ताडपत्रकटकाङ्कुशाः चङ्क्रमभूमिका ॥ ११८ ॥
हस्तसूत्रं नूपुरे द्रुमदारस्तार्थकण्डके ।
पुष्पस्रङ्मेखला हारो दण्डमालावपट्टको ॥ ११९ ॥
कटकाः सूत्रगुणो मौञ्जीक्रमपर्वमालिके ।
परिवेषः कुण्डलका प्राकारपरिखावृतिः ॥ १२० ॥
कर्णपाशो बाहुपाशो पालिकाञ्चालिकाङ्गुलाः ।
घटकणः कृष्णवर्णं यथाक्रमव्योममण्डले ॥ १२१ ॥
दिग्पार्श्वमण्डलश्रोणीकुण्डलीभूतकुण्डली ।
पर्यङ्किका योगपट्टयज्ञोपवीतदामकः ॥ १२२ ॥

एतेऽप्येऽपीत्यादि । यथा—वर्ण्यौ वप्रस्तस्योपमानं कर्णस्याकार,

...वृत्तैः करिशीर्षमुक्तमालान्वितः करी इव घनः ।
...तौ वृत्तत्वमौक्तिकमानं वर्णं तस्याधारो राहुस्तनौ बहुभावस्था अस्तोऽसित-
...मुक्तामिलं वक्षमिव वरः ।
...वौ कर्णतालौ तयोरुपमानं व्याकुलचाले तनौ मत्तगौरवाभ्यां अनवधमनोयुग-
...शिदिपक्षाश्चपाले कर्णद्वयमिनेव वनुरी इव कुण्डलिते ॥

सुवमथ्येतानि वृत्तानि मुक्तामलकतारकाः ।
दाडिमीफलबीजानि हस्तबिन्दुघराटकाः ॥ १२३ ॥
करटास्थिपयोबिन्दुबुद्बुदस्तनबिन्दवः ।
प्रसूनं तिलकं पीलुफलं जातीफलं कणाः ॥ १२४ ॥

...मलसीत्यादि । यथा—[illegible] मुक्तामतः हि मधुरे ... तनौ [illegible] ... इव ताराः । अथवा ताराणामुपमानं जलबिन्दवः ... तनौ [illegible] पश्चिमा... जलबिन्दव इव ताराः ॥

सुवमस्तानि वृत्तानि मत्तलोलविन्दवः ।
गुञ्जेन्द्रगोपलघोलः कङ्कलिकृतलोचने ।
तुरगोलाश्मवन्धूकबदरीविम्बयोः फले ॥ १२५ ॥

...इत्यादि । यथा—[illegible] तनौ [illegible] ।
...इव ... ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ १२६ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

त्रिकोणान्यथ रम्भोरुजिह्वालेख्यानलौ हलम् ।
सन्ध्यासराघट्टाद्रौ कामाग्नीचिह्नमण्डले ॥ १२७ ॥
करपत्रमिरद्धात्रितलक्षोणिरथपाणयः ।
सुरमग्रहगोक्षुरत्रोहिणीत्रिकटानि च ॥ १२८ ॥

एतेऽस्येऽर्थोत्स्वादि । यथा–इयं त्रिकोणतिलकं तस्योपमानं रोहिणी, ततो नाभिकाकुण्डे त्रिकोणकुण्डतिलकच्छलेन निजरतिमिव रोहिणीव समागता । अथवा स्मरेण त्रिपुरारेरनलज्वालेन बालाया हृदयं सज्जीकृत्य त्रिकोणतिलकच्छलेन सुरचापमिव प्रगुणीकृतम् । अथवा निरन्तरं जनमनोवेधकारित्वात्पापेयमालेप-नवनाकाशगाम्भीरा वीरपानमिव कर्तुं नाभिकात्रिकोणकुण्डतिलकच्छलात् मदनेन कामिजनपूर्णं करपत्रमिव सौभाग्यकुण्डे लसितम् ॥

दीर्घाणि वेणीसीमन्तनासिकापादयोऽङ्गुलिः ।
रोमाली पृष्ठवंशोऽङ्घ्रौ जङ्घा नलिकाः शिराः ॥ १२९ ॥
मौर्वी धनुः शरप्रासकृपाणलकुटार्गलाः ।
भाराढ्यसुशल्याऽस्त्रियष्टिसम्पानकध्वजाः ॥ १३० ॥
वंशपृष्ठमुलापट्टनालद्रुमस्कन्धमेधयः ।
स्तूपकूपपराहस्तम्भेन्द्रध्वजार्हत्सुरोध्वजाः ॥ १३१ ॥
स्वर्दण्डच्छत्रदण्डोर्मिनिर्मोकाऽध्वाऽहिनिम्नगाः ।
मृणालं हारशैलाग्रजटावल्लीद्रुमेत्तयः ॥ १३२ ॥
शुण्डी प्राजनकं पादुकापात्रकचा भ्रमः ।
हस्तिहस्तपदौ पुच्छं माहीश्यङ्गलवीलकाः ॥ १३३ ॥
दामशैलवशलानि करभो नकुलस्तथा ।
कलुर्दैर्घ्यसकूष्माण्डमृदङ्गा पायुमण्डलम् ॥ १३४ ॥
वर्तनं लेखनी काष्ठकरणं मल्लभेदनी ।
वेत्रवीरल्लमञ्जर्यो नाराचार्केन्दुरश्मयः ॥ १३५ ॥

एतेऽस्येऽर्थोत्स्वादि । अन्यां वेणी तस्या उपमानं सर्पः सोऽपि स्तनकुण्डे भवति, तत्स्मिन्नेत्राञ्जनकरस्तनकुचमाधुर्यमौवनवाक्यधाकुण्डस्य वदनस्य रक्षाभुजङ्ग इव वेणी-दण्डः । अथवा यौवनयज्वना सुवर्णहृदयकुण्डे सदा दीपितस्य मदनानलस्य निर्गता धूमोर्मिरिव वेणीवल्लरी ।

अन्यां रोमाली तस्या उपमानं मृणालं ततः शिवसमारम्भभयुषः स्मरस्य कृते यौवनेन नाभिरोमावलीव्याजात् सज्जीकृतो मृणालधनुर्दण्डः ।

अन्यां कृपाणलेखा तस्या उपमानं यमुना ततस्तदभिहतरणसंमुखनृपतिनिकरैर्निरन्तरं विध्यमानो मम पिता रविर्विधुरत्वं गतः, ततः कियन्तमपि कालं विलम्बस्वेति विज्ञापनायेव कृपाणच्छलात् यमुना नृपहस्तं गता ॥

चक्राण्यलकभालभ्रूमध्याङ्काऽङ्घ्रिललाटिकाः ।
कटाक्षेन्द्रधनुर्विपुद्दर्धचन्द्रहलाङ्कुशाः ॥ १३६ ॥

कुञ्चिमिश्राङ्गुलीतल्पदाम्भकन्दुकदण्डका ।
तडागपालिकुद्दालतोरणानि सुधासमम् ॥ १३७ ॥
गोपानसी रथो वंशाः शाकच्छदकखेटके ।
चन्दनमालाथालेन्दुकिंशुकेमाङ्गुलीरदाः ॥ १३८ ॥
श्वपुच्छाऽश्वमुखे शृङ्गचञ्चूवृश्चिककण्टकाः ।
करिदंष्ट्रा मयुग्रीवा सिंहकुक्कुटयोर्नखाः ॥ १३९ ॥
केसरश्चन्द्रको लग्नकङ्कणं फणभृत्फणाः ।
पुरोधःकरकौपीने केकिकुक्कुटमञ्जरी ॥ १४० ॥

एवमन्येऽपीत्यादि । यथा-वर्ण्यो बालेन्दुस्तस्योपमानं दात्रं दात्रेण लवनक्रिया क्रियते, ततो मानिनीमनोभूमिप्ररूढदृढमूलमानलतावितानलवनाय मनोभुवा प्रगुणीकृतं लवित्रमिव बालशशी ।

वर्ण्याः किंशुकास्तेषामुपमानं कर्तर्यस्ता हि व्याधस्य भवन्ति, ततो मदनव्याधस्य प्रतिकामिनीजनमनोमृगवधादिव रुधिरार्द्राः कर्तर्य इव किंशुकाः ।

वर्ण्या नखाङ्कास्तेषामुपमानं किंशुकानि, ततः कुसुमास्त्रस्य कामिनीवक्षःस्पर्धिचन्द्रबाणाकृतिकिंशुककुसुमश्रेणीव पतितानि नखक्षतानि ।

वर्ण्यौ भ्रुवौ तयोरुपमानं मित्राङ्गुल्यौ, ततो बालायाः कामयौवनाभ्यां परस्परमैत्र्याय वक्रीकृतौ मित्राङ्गुल्याविव भ्रुवौ ॥

उच्चभद्रासनं धर्मप्रासादाट्टालकालयाः ।
सतां मनोरथा हस्तिहस्तिशालशिलोच्चयाः ॥ १४१ ॥

एतेऽन्येऽपीत्यादि । यथा—वर्ण्यः प्रासादस्तस्योपमानं हिमाद्रिस्ततः प्रासादे हिमाद्रौ गङ्गेव पताका ।

वर्ण्यं भद्रासनं तस्योपमानमुदयाद्रिस्ततो भद्रासनोदयाद्रौ राजा रविरिव ॥

इति श्रीजिन० अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे आकारस्तबकस्तृतीयः ॥

अथ क्रियाभ्योऽर्थोत्पत्तिः कथ्यते । यथा—

इष्टप्राप्त्यै रिपूच्छित्त्यै स्पर्धया पूर्वजक्रमात् ।
वर्ण्यवस्तुक्रियाभावैः क्वापि श्लेषकृतस्मितैः ॥ १४२ ॥

तावद्वर्ण्यवस्तुनोऽवश्यमेव क्वापि चलनावस्थानजल्पनादिक्रिया भवति, ततस्तस्याः क्रियाया इष्टप्राप्तिः, रिपूच्छित्तिः, स्पर्धा, पूर्वजक्रम—एतानि चत्वारि कारणानि क्वापि श्लेषकृते प्रकाशानि यथौचित्यं योजनीयानि ।

इष्टप्राप्तिर्यथा—वर्ण्यो वह्निस्तस्योर्ध्ववर्धनं क्रिया तस्याः कारणं मनोगतप्रास्थानेन पारापतनमिदं तत्प्राप्तिस्ततः परमात्मस्पर्शमयं माणिक्यमयनेतुमिव वह्नो नभोमण्डलान्तर्ध्वमुर्ध्वं वर्धते स्म—

वर्ण्यं कमलं तस्य जम्भामादि ततःक्रिया तस्याः कारणं कामिनीमुखौपम्येर-

प्राप्तिस्ततः कमठं कामिनीमुखौपम्यप्राप्त्यै जलान्तराकण्ठमग्नं तपः कुरुते ।

वर्ण्यश्चन्द्रस्तस्य शिवशिरःस्मरसिंहारे निवासः क्रिया तस्याः कारणं कामिनीमुखौपम्येष्टप्राप्तिस्ततः सुमुखीमुखौपम्यप्राप्त्यै स्थाणोः शिरसि स्थायी स्मरसिंहारे तपस्वी तपःक्षामो निवसति चन्द्रः ।

वर्ण्यं यशस्तस्य स्वर्गगमनं क्रिया तस्याः कारणं निजमित्रैरावतादिमिलनेष्टप्राप्तिस्ततो निजमित्रैरावतोच्चैःश्रवोमहाहंसशिवशिरोगङ्गाविष्णुराजहंसादीनां मिलनायेव नृपयशः स्वर्गं जगाम ।

रिपूच्छित्तिर्यथा—वर्ण्योऽत्र प्रस्तस्य नभोगमनं क्रिया तस्याः कारणं स्वस्पर्धिमेरुनगाधिनरविरिपूच्छित्तिस्ततः स्वस्पर्धिमेरोराश्रयजन्तोर्रविमिव भूमौ पातयितुं यशो नभोगमनं करोति ।

वर्ण्या हंसास्तेषां सरःश्रयणं क्रिया ततो निजगतिस्पर्धिनारीवदनमित्राणि कमलानीव छेत्तुं सरः श्रयन्ति हंसाः ।

वर्ण्यो रविस्तस्योदयः क्रिया ततो निजस्वाधिभास्वदरविपुलपर्णोदराणीव तमांसि छेत्तुं रविरुदयं करोति ।

अथ स्पर्धा—वर्ण्यो यशस्तस्य नभोगमनं क्रिया तस्याः कारणं स्पर्धा ततो विन्ध्यगिरिस्पर्धया तद्गिरिरोधं कर्तुमना इव यशो व्याप्नोति ।

वर्ण्यं यशस्तस्य दिग्व्यापनं क्रिया तस्याः कारणं स्पर्धा ततो निजप्रभावस्पर्धिसुधादीधितिस्पर्धयेव नृपयशो दिक्चक्रमाक्रामति ।

अथ पूर्वजक्रमः—वर्ण्यो यशस्तस्य पूर्वजो गिरिस्ततो निजपूर्वजगिरिक्रमेणेव यशो ऽपि नभो रुरोध ।

वर्ण्या नारीमुखनवशर्करिकस्तूरिका तस्याः पूर्वजो मृगस्ततोऽस्मत्पूर्वजमृगमङ्कस्थित इति पूर्वजक्रमान्मृगमाभिरपि चन्द्रसोदरं सुमुखीमुखं श्रिता ।

एवं वस्तुषु क्रियामारोप्येष्टप्राप्त्यादिकारणानि योजनीयानि ॥

क्रियाम्योऽर्थान्तरोत्पत्तये प्रकारान्तरमाह—

वर्ण्येऽपह्नुतिवाचकशब्दैरारोपितेषु तुल्येषु ।
रचितोचितक्रियाणामिष्टप्राप्त्यादि कारणं कल्प्यम् ॥ १४३ ॥

वर्ण्यवस्तुन्यपह्नुतिवाचकैः शब्दै रूपकोत्प्रेक्षाभ्यां वर्ण्याकारक्रियादिभिः सदृशानि वस्तूनि यथोचितं क्रियाः कल्पयेत् । ततः प्रकल्पितक्रियाणामिष्टप्राप्त्यादीनि कारणानि योजयेत् । यथा—वर्ण्या नारीमस्तास्तेषु तुल्यत्वादारोपितास्तारास्तासां पादलग्नं क्रिया तस्याः कारणं नारीप्रसादनेष्टप्राप्तिः, तनमुख मुखस्पर्धापातवेनास्मत्पतिः कलङ्कितः क्षयी मासप्रभृति स्पर्धत इति नार्याः प्रसादं कर्तुमिव नखमिषेण चन्द्रदारास्ताराः पादयोर्लग्नाः ।

वर्ण्यश्चन्द्रस्तत्तुल्यत्वादारोपितं यशस्तस्य त्रिभुवने भ्रमणं क्रिया तस्याः स्वसमाननिरीक्षणं कारणं ततो मत्समानः कोऽप्यस्ति न वेति निरीक्षितुमिव पीयूषरुचिच्छलेन नृपयशो भुवनत्रयं भ्रमति ।

वर्ण्या वेणी तस्यां तुल्यत्वादारोपितः सर्पस्तस्य नार्या अनुसरणं क्रिया ततस्तद्वदनस्य सुधया सह मैत्रीमिव कारयितुं सुधाव्यसनः सर्पो वेणीमिषेण नार्या अनुसरणं करोति । अथवा तस्याः कटाक्षवक्रत्वमिव शिक्षयितुं वेणीमिषेण सर्पो नार्या अनुसरणं गतः ।

वर्ण्या दशनद्युतिस्तस्यामारोपिता सुधा तस्या रामाश्रयणं क्रिया ततो वक्त्रमाधुर्यमिव शिक्षितुं दशनद्युतिमिषेणाश्रयणं करोति ।

रिपुच्छिदुक्तिर्यथा—वर्ण्यं पेशलवचस्तत्रारोपितं यशस्तस्य स्वर्गगङ्गाश्रयणं क्रिया तस्या रिपुच्छित्तिः कारणं ततः स्वस्पर्धिनीं स्वर्गङ्गामिव गाहितुमेतावचश्छलेन नृपयशः स्वर्गङ्गां गतम् ।

वर्ण्यौ कुचौ तयोरारोपितौ चक्रौ तयोः कान्ताश्रयणं क्रिया तस्याः कारणं रिपुच्छित्तिः ततो निजवैरिणश्चन्द्रस्य तन्मुखत्वाच्चात् पराभवं कारयितुं कुचच्छलेन चक्रौ नारीमाश्रितौ ।

अथ स्पर्धा—वर्ण्या हारमुक्तास्तास्वारोपितास्तारास्तासां नारीसमाश्रयणं क्रिया तस्याः कारणं स्पर्धा ततोऽस्मत्सहोदयेन समसा वेणीमिषादियमाश्रितेति स्पर्धया हारमुक्ताच्छलेन ताराभिः स्त्री समाश्रिता ।

वर्ण्यो निजशिरोमणिस्तस्यामारोपिता कीर्तिस्तस्याः शिराश्रयणं क्रिया तस्याः स्पर्धा तत्र, चन्द्रविच्छेदेनः मदरिपुकीर्तिः शिरमाश्रितेति स्पर्धयैव तत्र कीर्तिः शिरोमणिच्छलेन शिरे श्रिता ।

अथ पूर्वक्रमो यथा—वर्ण्यौ वैरिकरिशिरःकुम्भस्तत्रारोपितो नृपतापस्तस्य वैरिकरिकुम्भप्रवेशः क्रिया तस्याः कारणं पूर्वक्रमस्ततोऽस्मत्पूर्वजः कृशानुर्वैरिकुम्भेषु प्रविष्ट इति कृशानोस्तनयो नृपप्रतापोऽपि सिन्दूरच्छलेन वैरिकरिकुम्भेषु प्रविष्टः ।

वर्ण्यो वैरिकरिदन्तावलिस्तत्रारोपितं नृपयशस्तस्य क्रिया वैरिकरिकुम्भाश्रयणं तस्याः कारणं पूर्वक्रमस्ततोऽस्मत्पूर्वक्रमस्ततो अस्मत्पूर्वजः । कृशानो रिपुकरिमकुम्भे निष्क्रान्तेति कृशानोस्तनयं नृपयशोऽपि रिपुकरिकुम्भयोरेषु वैरिकरिकुम्भेषु पाण्डिमच्छलेन निष्क्रान्तः ॥

आरोप्य यदृष्टवस्तूनां क्रियास्तु सदृशीः क्रियाः ।
तासां कौशिकक्रियाणां कदाप्यनुत्पत्तिकारणम् ॥ १५४ ॥

आरोप्यवस्तूनां क्रियासु कस्यमादिषु मर्मादिषु, समासृष्टादिषु वस्तुतया कस्यापर्यन्तादिकाः क्रिया आरोपयेत् । ततस्तासामारोपितक्रियाणां कर्मादीनां हेतूंश्च, स्वाभाविकं चैव प्रत्ययाद्यपि कारणानि कल्पयेदपि ॥

इति श्रीजिन० अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थो क्रियास्तबकस्तुर्यः ॥

यथाधारपरिवारादिभ्योऽर्थोत्पत्तिर्यथा—

घनगिरिजलमध्यच्छायशीतानिलोद्य-
प्रहरणपरघट्टाभ्येतजन्तुपकारैः ।
सरिदधिगममौनध्यानतैश्चल्यमन्त्रा-
मयनमखिलमागायाचितशान्तितप्तैः ॥ १४५ ॥

वर्ण्यवस्तुना निर्जितस्य सदृशस्य वस्तुनो घनादिभिराधाराभिर्मादैरर्थः समर्थनीयः । यथा—श्रोत्रनेत्रजिता मृगा वनं गताः । मध्यजितः सिंहो गिरिगह्वरं प्रविष्टः । मुखजितं कमलं जलदुर्गमगात् । स्थैर्यजिता गिरयो भास्वत्तापवातशीतादिदुःखानि सहन्ते । भ्रमरः सेवां तितिक्षते । आस्येतरमादीनां धारासम्पातैरप्युपकारं कुरुते । गतिजिता हंसाः शरदधिगमं कुर्वते । दम्भजितो बकः सरित्तटे मौनो ध्यानं कुरुते । गुरुत्वजितो मेरुर्लोकाऽऽदेश्च स्थाने निश्चलोऽभूत् । मुखजितं कमलं भ्रमरारवैर्मन्त्रान् जपति । नखजितानि रत्नानि गिरौ निराहाराणि तस्थुः । अधरजितानि प्रवालानि जलमध्ये अनाहारतया वर्तन्ते । अङ्गसौकुमार्यजितं शिरीषकुसुमं वनेऽयाचितवृत्तिं कुरुते । मुखजितं कमलं भ्रमराद्युपघातैरपि क्षमां कुरुते । इत्युदाहरणानि । वर्ण्येन जितपदार्थस्येत्यादिभिरुपायैरर्थः समर्थनीयः ॥

लज्जाकोपभयानाशसेवादम्भास्यकृत्स्नताः ।
दुःखात्पाण्डुरता शस्त्रीविपक्षकम्पादियाजने ॥ १४६ ॥

वर्ण्यजितस्य वस्तुनः पराभवोद्भवा एते लज्जादयो भावा यथोचितं योजनीयाः । यथा—मुखजितं पद्मं लज्जयेव वनं गतम् । कोपतप्तमिव कमलावर्तं धत्ते । भयान्मालकण्ठमद्रं अनाहारतया तपस्तनुते । अथवा जलदुर्गमगात् शम्भोः कण्ठमूले वा सेवां करोति । भ्रमरावैराक्रन्दं कुरुते । नीलकण्ठिमि कमलमनुरक्तं धत्त । नेत्रजितं कैरवं दुःखात् पाण्डुरतां गतम् । भ्रूभङ्गमिव भङ्गुरं शाखां क्षिपति । अन्योन्यमन्यो हरौ । भृङ्गमिवाद्रा विषं मक्षयति । एवं यो रक्तपदार्थः स सदृशेन जितः कोपादिव रक्तोऽभवत् । कथाचित्तुल्यया सानुरागो भगवान् । यः श्वेतः श्वासमलसदृशजितो दुःखादिवोत्पाण्डुरः कृष्णश्च समर्थनीयः ॥

पुष्पाङ्कुरादिमवस्तूनां धनाद्यैः सत्पदादिकम् ।

किञ्चिद्वस्तु पुष्पाङ्कुरादिमयं किञ्चिद्वस्तुमयं किञ्चिदनुमयं किञ्चित्पाषाणमयं किञ्चित्कर्ममयं किञ्चित्कार्यमयमित्यादिवस्तूनां धनधान्यादिदिनराशिभिः पुण्यस्थाना अवश्यभावकारणभक्तिमाधुर्यपरिवारादीनां प्राप्तिः सम्भाव्या ।

यद् पुष्पाङ्कुरादिमयं वस्तु तस्मिन्ते भावा विभाव्याः । यत्पूर्वं पुष्पमये रविवासपर्वपातमातादिकस्मवाचितमतादिभिस्तपस्तप्तं तन्मूलश्रवकरफुरणकरकम्पादिभिः सुरोपलताना रोगार्तानां भोगादिना मधुकारिणां मत्स्यानां मृगाणां पक्षिणां चतुष्पदाना सुकृतं तेन पुष्पाङ्कुरमयवस्तुनः पुण्यस्थानादिप्राप्तिः ।

पुण्यमये वस्तुन्येते भावाः समारोप्याः । यत्पूर्वं पुष्पाख्यातपारधरादवरकस्य प्रदेशापकारादस्थानमयमरणायविविधकाकाह्वानकबोधरविप्रायोपवस्ति समर्पितामाशा-

र्थं शिरःप्रहारादिभिः कष्टमनुभूतं, यत्र जनतुभुक्षाकृष्णाहाराप्रजन्माधारतया लोकोपकारः कृतस्तैः सुकृतैर्मृन्मयवस्तुनो भव्याधारादिकमाख्येयम् ।

धातुमये वस्तुन्येते भावा भावनीयाः । यत्पूर्वं वह्निप्रवेशहस्तपुटघातमन्दशायन-यन्त्रास्तारकर्षणताडनच्छेदनघनप्रहारटङ्किकाघातादि कष्टमनुभूतं, यत्र देवादिमण्डनतया कान्ताभूषणतया लोकानां पात्रभोजनोपकरणाधारतया देवदेव्यादिपात्राधारतया लोकोपकारः कृतस्तैः सुकृतैर्धातुमयादिवस्तुनः शुभस्थानादि सम्भाव्यम् ।

पाषाणमये वस्तुन्येते भावा भाव्याः । यत्पूर्वं टङ्कविदारणघनप्रहारटङ्किकाघातादि कष्टमनुभूतं, धर्मस्थाने देवतादिरूपतया परोपकारः कृतस्तैः सुकृतैः पाषाणमयवस्तुनः शुभस्थानादि सम्भाव्यम् ।

काष्ठमये वस्तुन्येते भावा भावनीयाः । यत्पूर्वं कर्तिकाच्छेदनशस्त्रभेदविक्रयधर्म-कालादागमनादिभिः काष्ठच्छेदसूचिकाभेदकरपत्रकवधस्त्रप्रहारादि कष्टमनुभूतं, यत्राङ्गनातया, भाजनाद्युपयोगिकपट्टिकादिकतया, पुस्तकाधारगतया इत्यादिभिः परोपकारः कृतस्तैः सुकृतैः काष्ठमयवस्तुनः शुभस्थानाद्यूह्यम् ।

कार्पासमयसूत्रमये वस्तुन्येते भावा भाव्याः । यत्पूर्वं लोतवाताद्यवाधितावस्थान-कर्षणच्छेदविक्रयादिबन्धनतोलनकर्तनसूत्रारोहणाद्य-[illegible]-विग्रहणकर्षणताडनप्रहारविनिर्मितादि कष्टमनुभूतं, सूचिकादिकतया वस्त्रेण परगुह्याच्छादनदेवतादिपरिधानादितया लोकोपकारः कृतस्तैः सुकृतैः कार्पासमयवस्तुनो भव्यस्थानादि सम्भाव्यम् ।

एवं वस्त्वन्तराण्यपि [illegible] भव्यस्थानाद्यवाप्तिभिर्धीः सम्भाव्या ॥

छिन्नस्य सेवा कथना स्तुताः प्रतिबिम्बता ॥ १४३ ॥

छिन्नस्य द्वौ प्रकारौ भवतः—शिरश्छिन्नं, [illegible] वा । शिरश्छिन्नं [illegible] । यथा [illegible] । [illegible] यथा—[illegible] [illegible] ।

[illegible] यथा—[illegible] । [illegible]

[illegible] यथा—[illegible] । [illegible] । इत्यादूह्यम् ।

[illegible] ।

यथा—[illegible]

[illegible]

[illegible]

कमलं स्पर्धोद्भवात् राजप्रसादविकलं सकण्टकं च जातम् । यशःस्पर्धी चन्द्रः सकलङ्कः क्षयी च जातः ।

पक्षेऽपि सदोषता । वर्ण्यवस्तुनः स्पर्धातिरेकेण सदृशं वस्तु यद्दूतं कुर्वाणमपि सदूषणं स्यात् । यथा—मुखस्पर्धां कुर्वन् चन्द्रो महेश्वरं सेवमानोऽपि सकलङ्कोऽभूत् । मुखस्पर्धोद्भवैः पापैः कमलं ईशद्विजात् कतिरष्करैरपि प्रीतान् कुर्वाणं सकण्टकं भवति ॥

अथ तपसाऽर्थोत्पत्तिभेदाः—

स्वगतस्तपः स्वगतं छायागतं च प्रतिबिम्बगतम् ॥ १५८ ॥

तपोविधिस्त्रिधा आत्मनैव स्वयं कृतं, सदृशवस्तुच्छायया वा कृतं, जलादिषु प्रतिबिम्बतया वा कृतम् । त्रिविधमप्युदाहृत्यते ।

यदर्थादिभिस्तपो यदर्थं जितस्यैतत्कलाप्तये ।

वर्ण्यं जितस्य वस्तुनो वर्ण्यशोभाप्राप्तये वर्ण्यजयाय वा यमादिभिस्तपः कल्पनीयम् । स्वगतं यथा—मुखजितं कमलं तच्छोभाप्राप्तये जलवासादि तपः कुरुते ।

छायागतं यथा—मुखशोभाप्राप्तये चन्द्रो वने कुशासनावलम्बी कुसुमस्तबकच्छलेन तपस्तनुते ।

प्रतिबिम्बगतं यथा—मुखलक्ष्मीलब्धये चन्द्रो स्वमूर्तिप्रतिबिम्बतया लोकशिरसि तपस्तनुते ।

एवं सर्वभेदेषु त्रिविधत्वं बोध्यम् ॥

तपसा तत्पदप्राप्तिः

जितस्य सदृशस्य तपसा वर्ण्यशोभाप्राप्तिः । यथा—सरकमलेनाकण्ठजले जलाहारेण तपस्तप्तं तेन नारीमुखपद्मता लब्धा । यच्चन्द्रेण वने कुसुमस्तबकच्छलेन तपस्तप्तं तेन स्त्रीमुखलक्ष्मीर्लब्धा । यद् भृङ्गश्रेणिभिर्विष्णुपदाम्बुजे कान्तिधोरणीमिषेण सेवा कृता तेन नारीकटाक्षच्छटोपमा प्राप्ता ॥

दुःखादिस्तदप्राप्तिकः ॥ १५९ ॥

तपसाऽपि वर्ण्यलक्ष्म्या अप्राप्तौ जितं वस्तु दुःखचेष्टितानि कुरुते । यथा—मुखजितं कमलं जलवासादिभिरपि मुखलक्ष्मीं न प्राप ततो भ्रमरारावैराक्रन्दं कुरुते । वेणीजिता भृङ्गश्रेणी वने मकरन्दास्वादमाधायापि वेणीसाम्यं न प्राप ततः साक्रन्दा भ्रमति ॥

तेनापि न हि तत्प्राप्तिः

तपसाऽपि वर्ण्यशोभां जितं वस्तु न लभते । यथा—कमलं अंशे आकण्ठमग्नं तपस्तेपे परं नारीवक्त्रोपमां न प्राप । इतः सरस्वतीपदसेवी चक्रे परं नारीमुखोपमां न प्राप ॥

महत्प्राप्तिर्न तस्य तु ।

तपसा महतोऽन्यस्य श्रेयसः प्राप्तिर्भवति न पुनर्वर्ण्यशोभाप्राप्तिः । यथा—कमलं जलवासादिभिः श्रीपदं राजहंससेव्यं जातं, न पुनः स्त्रीमुखोपमां लेभे । चन्द्रेण ज्योत्स्नाद्यानैश्चकोरप्रीणनाद्यकृत्यैः शिवशिरसि पदं लब्धं न पुनः स्त्रीमुखोपमानम् ॥

तद्वाप्तौ दुष्कृतं विघ्नः

तपसा वर्ण्यलक्ष्मप्राप्तौ जितवस्तुनः किञ्चिद्दुष्कृतं विघ्नः कल्पनीयम् । यथा— कमलं शम्भोरम्भोमूर्तेः सेवया मुखोपमामयास्यच्चेन्नित्याश्रितभृङ्गबन्धनं नाकरिष्यत् । विष्णुपदसेवासुकृतेन विष्णुपदी तत्कीर्तितुलनां प्राप्नुयाद्यदि नीचगमनं न कुर्यात् ॥

तद्वाप्तावपरं शुभम् ॥ १५० ॥

तपसा वर्ण्यशोभाप्राप्तौ सदृशवस्तुनोऽन्यदपि श्रेयः सम्भाव्यम् । यथा—कमलं जलवासादिभिर्मुखोपमां प्राप्य लक्ष्मीस्थानं राजहंससेव्यं च बभूव । जलवासादिभिः पाञ्चजन्यो नारीकण्ठोपमानं प्राप्य लक्ष्मीपतेरपि करारविन्दानुग्राह्यो बभूव ॥

श्रेयस्तद्वाप्तौ दोषेऽपि

तपसा वर्ण्यस्योपमाप्राप्तौ सदृशवस्तुनः सदोषस्यापि श्रेयः कल्पनीयम् । यथा— जलवासादिभिर्मुखोपमां प्राप्तं कमलं सकण्टकमपि देवशिरांस्यधिरोहति । विष्णुपद-सेवया गङ्गा यत्कीर्तिसमतां प्राप्य नीचगामिन्यपि शिवशिरःसंश्रयाऽऽसीत् ॥

तद्वाप्तौ नर्तनादिकम् ।

तपसा वर्ण्योपमाप्राप्तौ हर्षेण सदृशवस्तुनो नर्तनादीनि कल्पनीयानि । अमूनि यथा—

नृत्योत्कन्धकरता स्मेरगौरवापीडपुष्टता ॥ १५१ ॥
आश्रितातिथिविप्रादिदानं देवादिपूजनम् ।

यथा—जलवासादिना त्वन्मुखोपमां प्राप्य कमलं वातचलितपत्रैर्नृत्यं रचयति । राज्ञः स्थैर्योपमां प्राप्य मेरुरुत्कन्धरोऽभूत् । गाम्भीर्योपमां प्राप्य जलधिः सर्वदिग्व्यापी बभूव । मतिसमतां प्राप्य बृहस्पतिर्देवगुरुतां गतः । त्वत्केशोपमां प्राप्य कलापी शिखाकलापादापीडं धत्ते । स्थैर्योपमां प्राप्य गिरिः शिरःस्थमेघावलिव्याजान्मुकुटं धत्ते । राज्ञः स्थैर्योपमां प्राप्य मेरुः स्थूलोऽभूत् । मुखशोभां प्राप्य चन्द्रः स्वाश्रित-चकोरान् स्वेच्छया ज्योत्स्नापानं कारयति । मुखलक्ष्मीं लब्ध्वा कमलं हंसद्विजाना-तिथीन् मृणालाहारदानैः प्रीणयति । मुखोपमां प्राप्य चन्द्रेण स्वकलया शिवपूजा कृता । एवं चक्रे नृत्यम्, उच्चे गर्वात्कन्धरता, विस्तारे स्मेरता, पूज्ये गौरव, शिरःस्थवस्तु-न्यापीडः, स्थूले पुष्टता कल्पनीया । इत्याद्यनेकोत्कर्षार्थः कल्पनीयः ॥

अर्थोत्पत्तौ प्रकारान्तरमाह—

द्वैध्यस्याङ्गसुहृद्भ्रमैः

वर्ण्यवस्तुना विना यः पदार्थस्तस्य वर्ण्यं तावद् द्वैध्यम् । ततो द्वैध्यस्य वर्ण्यस्य वाऽङ्गानि तेषां साम्येन सुहृद्भ्रमेण यानि वस्तूनि तेषां क्रियाभ्रमाः कल्पनीयाः । यथा—नार्याः कुचाभ्यां जितः कुम्भी नारीमुखमित्राणि कमलान्युन्मूलयति । नार्या मध्यजितः सिंहो नारीनेत्रमित्राणि मृगकुलानि भिनत्ति ॥

अङ्गविद्वेषिणो वर्णः ॥ १५२ ॥

द्वैध्यस्याङ्गानां समतया द्वैधिकानि यानि वस्तूनि तेषां विरुद्धार्थवर्णोत्पादनं कार्यम् । यथा—राज्ञः प्रतापजितो रविः राजयशोमित्रचन्द्रबिम्ब

हस्ते । राजा यशोजितचन्द्रो राजप्रतापमित्रविद्वेषिणः कैरवाणि विकासयति ॥

अङ्गद्वेषिसुहृत्पोषैः

द्वेष्याङ्गद्वेषिणो ये तद्द्वन्द्वेषां जितपदार्थपार्श्वात् पोषो विधेयः । यथा—नार्या मुखजितचन्द्रः कोकशोकद्वेषिपद्मभेदिनीनिद्राणानि कैरवाणि विकासयति । नार्या गतिजितो हस्ती मुखद्वेषिकमलोपासकान् भृङ्गान् दानेन पुष्णाति ॥

अङ्गद्वेषिद्विषद्वधैः ।

द्वेष्याङ्गद्वेषिणां यानि द्विषद्रूपाणि वस्तूनि तेषां जितपदार्थपार्श्वाद्वधो विधातव्यः । यथा—नार्या धम्मिल्लजितो राहुः श्रीमुखद्वेषिकमलद्वेषिणं, नारीकुचपुरमद्वेषिणं वा चन्द्रं पीडयति । नार्या वेणीजिता भृङ्गश्रेणी श्रीमुखचन्द्रद्वेषिकमलानि पराणि चारयति ॥

समानवस्तुनः शोभाचौर्यात्प्रकोपोऽस्य निग्रहः ॥ १५३ ॥

वर्ण्योपमानो वस्तु तस्य वर्ण्याङ्गशोभाचौर्ये परिकल्प्य कोपादिषु नाशो निग्रहो वा कल्पनीयः । यथा—मृगा नारीनयनशोभां हृत्वा वने नष्टाः । श्रीमध्यश्रियं हृत्वा सिंहो गिरिगह्वरे गतः । नारीमुखकमलशोभां कमलमिति राजहंसैः क्षतः क्षिप्ते । राहौ श्रीमुखलक्ष्मीं हरति चन्द्र इति प्राप्त कालेन शिरच्छेदः क्रियते ॥

निपातादतनद्रव्यमङ्गस्वेदक्षमङ्गुलैः ।

राजवेषासमव्याप्तविदग्धादिनिषेवणैः ॥ १५४ ॥

अगाधयगमनापेयपानवाभक्ष्यभक्षणैः ।

अपहृत्वाङ्गच्छेदित्वं प्रायश्चित्तमतद्दयनः ॥ १५५ ॥

दिव्यं यथा—

हत्वाऽपि कान्तिवनमत्र वनप्रवेश कीर्तिदिव्यं मृगक्षिप जगत्यपवादभीतः ।

इन्दु यथाद्युति पशुशवर्णानामर्पित लग्नमिषवर्दशुनो न शुद्ध ॥

प्रायश्चित्तकरणं यथा—

सरो बारवार पीत्वा मातङ्गकुम्भयोऽतम्

अनुतापेन गलति दिङ्मुखानां यश अस्यम् ॥

अथ भ्रमप्रकारैर्योत्पनिर्दंशा—

स्वस्थानादिभिर्भ्रमात् वायप्रवृत्ति परिवर्त्यन

[illegible] पूर्वेण समानयन्—

कलिकानि गामसुभानानि न विन्दति च न विधुरं गाढं

इति देवर्षि मन्वन्तेन गुरुत्वाग्रहः प्रमाणस्मारकम् ।

तारकाग्मुखमुक्तानिकरजनकानानि

निखर्गतथाप्यैव चेतं वस्तुमान्यमपुष्पम् ॥

तत्र वेदपदेषु गुणितेषु कलामग्न

प्रतिवर्त्येव नलिनी वर्तमाना स्थिताम् ॥

भ्रमवादिनोऽपि प्रतिबिम्बता यथा—

मणिनद्धेषु यस्मौधाङ्गणेषु प्रतिबिम्बितम् ।
शशाङ्कं कैरवभ्रान्त्या भजन्ते भृङ्गराजयः ॥

कार्यप्रवृत्तिरन्यत्र कारणप्रत्यये भ्रमात् ॥ १५६ ॥

यथा—

एकत्र क्वचिदेव देवसदने सम्प्रेक्ष्य साक्षात्कृत—
प्रद्योतं सपनीयकुम्भमुदयत्साम्भूतार्कभ्रमात् ।
साश्लिष्यन्त्यनिशं निशास्वपि वियद्गङ्गारथाङ्ग्यो मिथ-
द्दर्शभ्रान्तिभृतः पयोगतनिजच्छायाविमुग्धाशयाः ॥

कार्यप्रवृत्तौ भ्रमतः साफल्यं जायते क्वचित् ।

यथा—

विधुमणिमयसौधप्राङ्गणे यत्र चन्द्रप्रतिमितिमतिपुष्पैः कैरवभ्रान्तिभाजः ।
असकृदमृतबिन्दुस्यन्दपानेन भृङ्गाः प्रसृमरमकरन्दास्वादसौख्यं लभन्ते ॥
यत्रोन्मुखं चातकवृन्दमभ्रभ्रमेण चैत्योत्थितधूपधूमे ।
वेलत्पताकाग्रगृहीतमुक्तनभोनदीबिन्दुभिरेति तृप्तिम् ॥

भ्रमात् कार्यस्य नैष्फल्ये भ्रमः सत्येऽपि वस्तुनि ॥१५७॥

यथा—

मालिन्योघैः शरगृहशिरःशातकौम्भीयकुम्भान्
अर्कभ्रान्त्या निशि विफलिताः स्वर्गगङ्गारथाङ्ग्यः ।
अर्कालोकादुपगतमपि प्रीतिभाजं रथाङ्गं
मिथ्या मुदा सपदि न परीरम्भुमारात् त्वरन्ते ॥

भ्रमात् कार्यस्य नैष्फल्ये सत्यप्यकरणं तथा ।

यस्मिंश्चित्रगतप्रसन्नशिखरश्रोत्स्करेण वेश्मान्तरे
मार्जारः परिवर्जितोऽपि जवादाहृत्य सत्यभ्रमात् ।
तान् विस्रब्धमिवागतोऽपि स पुनः प्राग्भ्रमभावादमि—
व्यक्तं मुग्धविरोधबोधविषयो लोकैः समालोक्यते ॥

भ्रान्तस्य वस्तुनोऽन्यत्वं जायते भ्रमतोऽन्यतः ॥ १५८ ॥

यथा—

चित्रमयाः कृत्रिमतन्त्रिरन्ध्रः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।
मार्जारमध्यासनविभ्रमाढ्यं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥

भ्रमज्ञानपदार्थस्य पूरणं च भ्रमान्तरात् ।

यथा—

संक्रान्तं प्रतिबिम्बमम्बरमणेः सुधाधवलेऽङ्गणे
यत्र प्रासरवस्त्रपूर्णकलशभ्रान्तिं क्रियते तथा ।
कामारम्भमहोत्सवेऽरुणरजःपटलं भ्रमत्-
कुङ्कुमविशिरापिता पिहितमत्रान्ति यथा कल्पयेत् ॥

नैष्फल्ये भ्रमतः कार्यप्रवृत्तेः क्वाऽपि निश्चयात् ॥ १५९ ॥

यथा—

यत्र स्फुरत्स्फटिकमण्डपगुहागृहेऽर्धसंक्रान्तबिम्बमवलोक्य निजद्विपेभीभिः ।
स्वयंप्रयासकरणोच्चरणाप्रसङ्गाच्छिन्नमिव सत्यकम्पोऽपि किल प्रवृत्तम् ॥

भ्रान्तस्यापि भ्रमो यः स्याद्विशेषोऽसौ प्रतिभ्रमः ।

निद्रान्तेषु वने द्विपः सहचरीवक्षोरुहौ वीक्ष्य च-
कुम्भेभोन्नतकुम्भविभ्रममथाहर्तुं रहं तेनिरे ।
तांश्च प्रासभिमत्तभित्तिफलितप्रतीकांश्च वेगोल्लस-
द्वेणीदण्डविलोकनेन सदृशि व्याधाश्च मूर्च्छामगुः ॥
अन्यो हस्ती स्फटिकघटिते भित्तिभागे स्वबिम्बं
दृष्ट्वा दूरात् प्रतिगज इति त्वद्द्विषां मन्दिरेषु ।
हत्वा क्रोधाकुलितदशनस्तद्गुनर्वीक्षमाणो
मन्दं मन्दं स्पृशति करिणीशङ्कया साहसाङ्कः ॥

अन्योन्यभ्रान्तिको भेदो यत्राऽन्योन्यं द्वयोर्भ्रमः ॥ ११० ॥

यथा—

आरूढा कुसुमोद्गमे नवमधुव्यापारपानोत्सवाः
कीराः पक्वफलाशया मधुकरीशिञ्जिनि घुष्यन्ति च ।
एतेषामपि जातकिंशुकदलभ्रान्त्या समाकर्षिणो
पुष्पभ्रान्तिभृतः पतन्ति सहसा चञ्चु भृङ्गाङ्गनाः ॥
आरूढाः संभ्रमैर्द्विगुणितकिलराग्यपूर्वमालोक्य भित्ति-
व्याघातात् स्वप्रतिमां दिवि जलदजनाधीन हिंसन्ति सिंहाः ।
अत्रान्तरे सोऽपि तत्र प्रतिकृतकमृगारातिनिर्व्याजकोपान्
जीवन्मतो गजेन्द्रः सचिवमपि भवन्तीव तेभ्यो बिभेति ॥

इत्याद्यनेकोल्लेखैर्भ्रमाद्युत्पत्तिः कार्या ॥

अथान्यतरनिरारोपैः

वस्तुनि तद्विदवस्तुनिरूपका विभावमात्रोत्पन्ने । यथा—

इन्दुमुखी कुमुदाक्षी रम्भोरुः कमलचारुकरचरणा ।
अमृतद्रवभावस्वाद् हृदयलता देवि ! किं दहसि ॥
[illegible] विभाति पुष्पम् ।
[illegible] ॥
कालिन्दुदराऽपि [illegible] ।
[illegible] ॥

कार्यादिप्रतिभूतिभिः ।

कार्यादुत्पत्तिक्रमेण कारणेन निवृत्तिः कल्पनीया । यथा—

धूमं भूजे योऽग्नि [illegible] ।
[illegible] ॥

उपाध्यायात् प्रभोर्मित्रात् सेवकाज्ज्ञातिमापतः ॥१६१॥
सङ्गात्सद्गुणसंक्रान्तिः

यथा—

राजन् ! राजसुतेव [illegible] निस्त्रिंशदेवाभिधा-
[illegible] ।
[illegible] वेत्ति स्म तस्मात् [illegible]
[illegible] ॥

किं त्वया [illegible] ! [illegible] ।
[illegible] प्रतिपद्यते ॥

एतेभ्योऽपि न सा क्वचित् ।

[illegible] स्यात् । यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥

आहार्याद्दर्शनाद्गुण्यगुणविपर्ययैः ॥ १६२ ॥

[illegible] ।

[illegible] । समासाय—

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १६३ ॥

[illegible] । [illegible] ।

[illegible]—

[illegible] ।
[illegible] ॥ १६४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १६५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १६६ ॥

महान्ति दिक्कालव्योमज्ञानेशशेषशयाः ।
आरामः सन्मनोबुद्धिसमुद्रारण्यभूमयः ॥ १६७ ॥
शय्याऽरः पुलिनं श्रोणी कपाटः सैन्यवेश्मनी ।
सूक्ष्माणि केशशून्यमनस्त्रसरेणुरजःकणाः ॥ १६८ ॥
मनः सन्मतिसंसारस्वरूपपरमाणवः ।
मङ्गल्यानि दधिदूर्वाचन्दनादानदीपिकाः ॥ १६९ ॥
रसालपिप्पलाशोकपत्राण्यम्बुजं फलम् ।
शङ्खसिद्धार्थकौ सिद्धमन्नं मध्वाज्यमामिषम् ॥ १७० ॥
रूप्यं ताम्रं मणिः स्वर्णं भूषणान्यंशुकानि च ।
व्यजनं चामरं छत्रं ध्वजो यानेभवाजिनः ॥ १७१ ॥
ताम्बूलं गीतवादित्रगुरुवन्दिद्विजाशिषः ।
शुभस्वप्नशकुने हंसचाषखञ्जनदर्शनम् ।
अङ्गनास्फारशृङ्गाररूपा प्रेमवती प्रिया ॥ १७२ ॥
श्रीवत्समत्स्यदर्पणभद्रासनवर्धमानवरकलशाः ।
स्वस्तिकनन्द्यावर्तावष्ट महामङ्गलान्याहुः ॥ १७३ ॥
अमङ्गलानि घूकाहिकपोतशशकीनयः ।
कृकलासो दुःशकुनं दुःस्वप्नं दुरुपश्रुतिः ॥ १७४ ॥
शून्यग्रामध्वजपातपतितादिविकारिणः ।
महच्छिद्रमहारोगार्तदीनमलादिधारिणः ॥ १७५ ॥
सम्मार्जनी खरोऽजाङ्घ्रिरजो धूमश्चितोद्भवः ।
छाया शाखोटकविभीतकयोर्मञ्चदीपयोः ॥ १७६ ॥
वह्निवर्णाश्रमुद्रार्हद्विष्णुमल्लार्कनायकाः ।
पावकाम्भोमदद्भूमिवेदवाणीयतिद्विजाः ॥ १७७ ॥
पुरोधा धेनुरतिथिः सुवर्णं दर्भगोमये ।
स्वयं सती चरित्राणि पूज्यपादरजःकणाः ॥ १७८ ॥
गङ्गा गोदावरी रेवा यमुना च सरस्वती ।
कामरूपः कुरुक्षेत्रान्तर्वेदी काशिपूस्तथा ।
सत्यः सीता दमयन्ती द्रौपद्यरुन्धती तथा ॥ १७९ ॥
सत्यार्थे हरिश्चन्द्रनलरामयुधिष्ठिराः ।
अपवित्राणि रजकादिवराहकुर्कुटश्वान्त्यजाः ॥ १८० ॥
रजस्वला श्मशानार्वामिस्ताम्रकाराः शवानि च ।
कृतघ्नस्वामिविश्वासघ्नादिमहापापिनः ॥ १८१ ॥
शरीरच्युतकेशापुच्छरार्द्धदिकुक्कुराः ।
वस्त्राणि प्रियाणीतनुपाध्यायादि नाटकम् ॥ १८२ ॥
आरामः कुसुमोरामारामाविभ्रमकेलयः ।

सुखशय्या शशी दोला स्वातन्त्र्यं श्रीः सुतोद्भवः ॥ १८३ ॥
नष्टाप्तिः स्वस्पृहालब्धिर्वियुक्तप्रियसङ्गमः ।
दाता विद्वान् सुहृद्विद्या स्वर्गः पीयूषमप्सराः ॥ १८४ ॥
धर्मः सद्वचनं सन्तः सन्तोषज्ञानमुक्तयः ।
दुःखदान्याधिनरकौ काराव्याधिविरोधिनः ॥ १८५ ॥
कुभार्या नैःस्व्यकुग्रामप्रवासाः कुस्वामिसेवनम् ।
कन्याबहुत्वं वृद्धत्वे पत्न्याः पुत्रस्य वा मृतिः ॥ १८६ ॥
बाल्ये मातृमरणं निवासः परवेश्मनि ।
दुर्लभे नीरसे स्नेहहीने पररते रतिः ॥ १८७ ॥
वर्षाप्रवासौ द्वे पत्न्यौ कुभृत्योऽर्घहलः कृषिः ।
कलङ्को निष्कलङ्कस्य मानिनीमानखण्डना ॥ १८८ ॥
स्थिराणि पृथिवी शैलो धर्माधर्मौ सतां मनः ।
सती शैलं रणे धीरः प्रतिपन्नं महात्मनाम् ॥ १८९ ॥
अस्थिराणि नदीपूरलहरीबिन्दुबुद्बुदाः ।
विद्युद्धूमस्फुलिङ्गोल्कानला दीपोऽनिलाहतः ॥ १९० ॥
मत्स्यः कपिध्वजौ सन्ध्या हस्तिपुच्छकरश्रुतिः ।
कन्दुकभ्रामरावक्रं दोलास्त्रीविभ्रमश्रियः ॥ १९१ ॥
निमेषोन्मेषरसनानेत्राङ्गान्यायूंषि यौवनम् ।
स्नेहशक्रधनुःस्वामिप्रसादस्वप्नदुर्जनाः ॥ १९२ ॥
स्वेगान्यनिलेन्द्राश्वमनस्तार्क्ष्योऽश्वहृकशराः ।
नदी विमानहनुमन्तौ मीनोष्ट्रोणपक्षिणः ॥ १९३ ॥
मन्दानि शनिः पङ्गुर्मुनिर्यालो नितम्बिनी ।
सज्जनः पुण्यपुरुषो हंसो वृषभहस्तिनौ ॥ १९४ ॥
बलिष्ठानि शिवो विष्णुः स्कन्देन्द्रगरुडानिलाः ।
श्रीरामहनुमद्भीमा बलदेवो बलिः पविः ॥ १९५ ॥
सुदर्शनं सुरा दैत्याः पञ्चास्यशरभौ गजः ।
महावराहदिग्दन्तिशेषकूर्मकुलाचलाः ॥ १९६ ॥
पृथुरैरावतश्चक्री सतीस्वान्तं पुराकृतम् ।
प्रतिपन्नं प्रतिज्ञा च महतां स्त्री जडा ग्रहाः ॥ १९७ ॥
अबलिष्ठानि रोगार्तबालक्षुधितकातराः ।
बलात्कृतानि कार्याणि नारी पापघ्नो नृपः ॥ १९८ ॥
क्रूराणि सर्पमार्जारमकरव्याधपोत्रिणः ।
हर्यक्षदुर्जनश्येनस्तेनप्रत्यन्तवासिनः ॥ १९९ ॥
भद्राणि शिशुः साधुर्धार्मिको धर्मनन्दनः ।
सुस्वामिभूम्यमित्राणि तरसा गौः सुगेहिनौ ॥ २०० ॥

मधुरध्वनयो हंसमयूरपिकसारसाः ।
कामिनी कुररः कङ्ककीरपारावतालिनः ॥ २०१ ॥
चातकः ककुदः केलिकिङ्किणी घर्घरावली ।
वेदना दुन्दुभ्याद्या वालादिपदघर्घराः ॥ २०२ ॥
वेणुवीणादिमञ्जीरमेखलाकङ्कणक्वणाः ।
गन्धर्वाप्सरसौ हाहाहूहुतुम्बुरुकिंनराः ॥ २०३ ॥
गान्धारगायिनो हंसाः केकिनः षड्जकेकिनः ।
कोकिलाः पञ्चमोल्लापाः क्रौञ्चा मध्यमराविणः ॥ २०४ ॥
कलभा निषादरावा धैवतध्वनयो हयाः ॥ २०५ ॥
वृषभा ऋषभारावा विज्ञेयाः स्वरवेदिभिः ॥ २०६ ॥
कठोरटिटिभूकघट्टकरभाः खराः ।
मण्डूककोलकाकोलकपोताः कुक्कुटः शिवा ।
कपाटानां खटात्कारा श्टङ्खलानिगडारवाः ॥ २०७ ॥

षट्पदी ।

महाशब्दा घनेन्द्रेभताक्ष्र्यपञ्चाब्धिवीचयः ।
अब्धिमन्थः शिवस्याट्टहासस्तु डमरुध्वनिः ॥ २०८ ॥
सिंहोष्ट्रहनुमद्रक्षःपिशाचताराविलो रथाः ।
गान्धर्विहरणाश्रौघमल्लदोःस्फालनध्वनिः ॥ २०९ ॥
निर्घातरथघोषज्याटङ्कारो गजवाजिनः ।
भटढक्काः शिलोच्चारस्फारनिर्झरघर्घराः ॥ २१० ॥
घण्टाश्चौल्यगजादीनां कन्दरादिप्रतिध्वनिः ।
वीराणां निनदो हूत्कारणं हदितालवः ॥ २११ ॥
ततं वीणाप्रभृतिकं तालप्रभृतिकं घनम् ।
वंशादिकं तु सुषिरं विततं मुरजादिकम् ॥ २१२ ॥
एतच्चतुर्विधं वाद्यं नन्दी पञ्चारवो मतः ।
नान्दी द्वादशतूर्याणां निर्घोषो नाटकादिषु ॥ २१३ ॥
भम्भा मउन्द मद्दल करडा भल्लर हुडुक्क कंसाला ।
भेरी तिलिमा वंसो सङ्खो पणवोध नाडपे नन्दी ॥ २१४ ॥
डुक्का टक्का डमरु अवादल वुक्क भेरि कालपं पटुहो ।
तुण सङ्ख अरड वीणा घमद्द कंसाल रवे नन्दी ॥ २१५ ॥
कम्पादि तु कर्पूरकस्तूरीघनचन्दनाः ।
वासो मलयजं धूपोऽगुरुर्मृगमदो नखः ॥ २१६ ॥
सुगन्धितैलं स्वर्णं पुष्पाणि कुसुमद्रुमैः ।
पद्मिनीस्त्रीमुखं मेघसिक्तोर्वीदन्तिपर्वकः ॥ २१७ ॥
आलोपकोलवकुलावबोलौ अतिचारकम् ।

तज्ञा तमालपत्राणि मधसमच्छदौ मदः ॥ २१८ ॥
शालयः कुसुमं जाती केतकी बकुलोऽम्बुजम् ।
पाटलाचम्पको मल्ली करुणी शतपत्रिका ॥ २१९ ॥
दुर्गन्धानि वपुःस्वेदकुथिताम्रादिपूतयः ।
मूत्रस्नानादिदेहानि पुरीषापानमारुतौ ॥ २२० ॥
शिशिराणि सज्जनवचः प्रभुः प्रसादेष्टसङ्गसत्सङ्गाः ।
काव्ययशःसन्तोषाः सुधाम्बुहेमन्तहिमकराः करकाः ॥२२१॥
उष्णानि तरणिर्वह्निर्वाडवः शिवभालदृक् ।
कालाग्निरुद्रगोविन्दचक्रब्रह्मानलाब्जभाः ॥ २२२ ॥
वज्रं विद्युद्दवो ग्रीष्मः कारीषाग्निर्हसन्तिका ।
आधिर्भ्राष्ट्रो ज्वरो धर्मः प्रतापो दुर्वचस्तपः ॥ २२३ ॥
क्षुद्दीपशापदुर्वासःक्रोधवैरिपराभवाः ।
सपत्नीष्टवियोगेष्टकृतावज्ञास्मरज्वराः ॥ २२४ ॥
कोमलान्यङ्गनाङ्गानि शिरीषं नवपल्लवाः ।
हंसरोमाणि कदलीस्तम्भाः पट्टांशुकान्यपि ॥ २२५ ॥
कठोराणि शिला शैलो वज्रं दुर्जनमानसम् ।
कुस्वामिभृत्यमित्राणि कृपणो शाकिनीमनः ॥ २२६ ॥
लोहं वैरिमनो हस्ती नृहस्ततरुणीस्तनौ ।
कृतघ्नो नालिकेरीङ्गुदीकपित्थफलानि च ॥ २२७ ॥
मधुराणि विदग्धोक्तिकाव्यगीतप्रियाधराः ।
सुधामधुपयोनालिकेरीरसशशित्विषः ॥ २२८ ॥
द्राक्षाम्रदाडिमीरम्भाराजादनफलादिजाः ।
रसाः पुष्परसाः कीर्त्तिर्गुडखण्डेक्षुशर्कराः ।
सुरा शिखरिणी मस्तु पायसं पानकानि च ॥ २२९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २३० ॥

अथक्षार· स्वर्जिकाजमूत्रं लवणवारिधिः ॥ २३१ ॥
तिक्तानि मरिचं शुण्ठी सरणं शृङ्गवेरकम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलमजमोदाद्यस्तथा ॥ २३२ ॥
अम्लानि बीजपूराणि जम्बीरकरणाम्लिकाः ।
आरनालकपित्थानि निम्बुकान्यम्लवेतसम् ॥ २३३ ॥
द्रवाण्यमृतपानीयघृततक्रपयःसुराः ।
तैलाम्रमकरन्देक्षुरसः शिवलिङ्गं मधः ॥ २३४ ॥
मषीमदाधुदधिरमूत्रप्रस्वेदपारदाः ।

अपरस्याप्यनुवर्ज्यजलचन्द्रोपलद्रुमाः ॥ २३५ ॥
तेजस्विनो रविश्चन्द्रतारानिम्नगपारदाः ।
मेघदर्पणखद्योता रूप्यं वह्निश्चार्के मणिः ॥ २३६ ॥
सूर्येन्दुकान्तवैडूर्यमुक्ताविद्रुमहीरकाः ।
पद्मरागो मरकतं वैडूर्यं राजपट्टकः ॥ २३७ ॥
सुरूपा मदनश्चन्द्रानिरुद्धनलकूबराः ।
अश्विनीपुत्रनकुलनलदेवाः पुरूरवाः ॥ २३८ ॥
दानिनः कामधुक्चिन्तामणिकल्पद्रुमावलिः ।
जीमूतवाहनः कर्णदधीचिशिबिविक्रमाः ॥ २३९ ॥
बलिनः शिवकृष्णेन्द्रा भार्गवो रामलक्ष्मणौ ।
पार्थभीमकृपद्रोणद्रौणिकर्णाभिमन्यवः ॥ २४० ॥
आधाराः स्वर्गभूर्दिक्पातालाद्रिपरद्रुमाः ।
नीरधामपुरागारमालादाः स्थलमम्बरम् ॥ २४१ ॥
पूर्वोऽमरावती भोगावती लङ्काऽलका तथा ।
विदर्भा मिथिलाऽयोध्या काम्पिल्यं कुशस्थलम् ॥ २४२ ॥
कौशाम्बी त्रिपुरी काशी मथुरा हस्तिनापुरम् ।
अवन्ती पाटलिपुत्रं काञ्ची द्वारावती गया ॥ २४३ ॥
विदिशा निषधा कोटीवर्षं ताम्री तमालिनी ।
माहिष्मती भृगुकच्छः काम्पिल्यं धारणावतम् ॥ २४४ ॥
राजानः पृथुमान्धातृधुन्धुमाराः पुरूरवाः ।
हरिश्चन्द्रो भरतश्च कार्तवीर्ययुधिष्ठिरौ ॥ २४५ ॥
मनुः ककुत्स्थनहुषौ भगीरथनलौ रघुः ।
अजो दशरथो रामपुत्रौ श्रेणिकसम्प्रती ॥ २४६ ॥
विक्रमः प्रतिष्ठाने शालिवाहनभूपतिः ।
उज्जयिन्यां विक्रमार्कं मुञ्जभोजनरेश्वराः ॥ २४७ ॥
मन्त्रिणो वाक्पतिः शुक्रो जाम्बवान् माल्यवानपि ।
[illegible] ।
यौगन्धरायणो मुद्राराक्षस[illegible] ॥ २४८ ॥

इति श्रीजिनद० कवि[illegible] चतुर्थे [illegible] प्रथम [illegible] ।

अथ बहुलार्थोत्पत्ति कथ्यते—

[illegible] संख्यावाचक[illegible] ।
[illegible] समर्पयेत् ॥ २४९ ॥

[illegible]

संख्यस्तदाऽन्येऽपि द्विसंख्याः । यदा त्रिसंख्यस्तदाऽन्येऽपि त्रिसंख्याः । एवमन्ये तत्संख्या अङ्कुरेण केनापि संकलिताः काव्ये संगृह्यन्ते । उदाहरणानि स्वस्वसंख्ये दर्शयिष्यन्ते । एकादिसंख्यासंग्रहो यथा—

आदित्यमेरुचन्द्रप्रासादा दीपदण्डकलशाश्च ।
खड्गहरनेत्रशशिरथदेवकाङ्कुशहस्तिकराः ॥ २५० ॥
मासार्धशयविनायकदन्तपताकामनांसि शक्राभ्रः ।
अद्वैतवाद एकैक यथामी सुकविभिर्वर्ण्याः ॥ २५१ ॥

यथा—

एकदन्तो जयत्येकदन्तस्तम्भं दधत्पुरः ।
यो बध्नीव जगद्विघ्नविघाताद्वैतमात्मनः ॥

भुजदृष्टिकर्णपादस्तनसन्ध्यारामलक्ष्मणाः शृङ्गे ।
गजदन्तौ प्रीतिरती गङ्गागौर्यौ विनायकस्कन्दौ ॥२५२॥
पक्षनदीतटरथधुर्यबाहुधाराश्च भरतशत्रुघ्नौ ।
रामसुतौ रविचन्द्रावित्येते द्वन्द्वगा वाच्याः ॥ २५३ ॥

उदाहरणानि—

किं भूधरौ शशिरविनिलयौ किमन्यौ रामाच्युतौ किमु गणेशगुहाविहैतौ ।
एतौ पुनः किमुदितौ रघुरामशत्रुघ्नावित्याकुलैर्नृपकुलैः सहसैव दृष्टौ ॥
आश्लिष्यतामथ भुजाविव विक्रमस्य मूर्तौ समागमुवमेकधनुर्भृतौ ।
नरस्य इने धनुषि समगुणेऽर्जुनेन भीमो महाद्रिभुजाय भुजामर्षात् ॥
प्रविष्टौ कुरुक्षेत्रेऽनु युगं भीमघटोत्कचौ ।
मध्येऽनु समभेत्र द्वौ बाहवस्य कराविव ॥
पीड्यमाना द्वई ताभ्यां त्रिपदोऽप्येकमिव त्रिधा ।
भिन्देर न चकम्पे न संमुमोह न सा चमूः ॥

भुवनवलित्रिवह्निविधासन्ध्यागुणाग्निमुनेत्राणि ।
त्रिशिरोमौलिदृशाचेतराकालकामुनिदण्डाः ॥ २५४ ॥
त्रिफलात्रिशूलमुद्राः पक्षावृत्रकालिदासकाव्यानि ।
वेदाश्वरथाः कम्बुग्रीवारेखा त्रिकूटकूटानि ॥ २५५ ॥
हरहस्तमुनिविद्यामायामा यज्ञोपवीतसूत्राणि ।
त्रैवेदत्रयत्र(?)स्तत्रिणागुणिसिद्धयादि ॥ २५६ ॥
मुद्राजग्रामगोत्वेगिवमवमार्गाः शुभेतरा लेश्याः ।
सर्वेऽप्यमी त्रिसंख्योपेताः काव्ये निबन्धव्याः ॥२५७॥

यथा—

[illegible] इति त्रिलोकः ।
मूर्ध्नि दधाति त्रिपथगवत्या [illegible] ॥
कि [illegible] ।
[illegible] ॥

साध्येन धारिसम्पाशेर्षोराद्विलीयविम्बनः ।
त्रिमूर्तिरिव रेजेऽसौ त्रिवेदीवेदिशोऽर्जितम् ॥

ब्रह्ममुखवेदवर्णा हरिभुजसुरगजरदवसुदिक्कालमाः ।
सङ्घसमुद्राश्रमधातुगोस्तनाश्रमकषायदिशः ॥ २५८ ॥
गजजातिपापसेनाङ्गदशदन्ता महाजने धविज्ञः ।
बृहत्कथापुत्रोपायाध्यानकषायजितयरीनिरोधकरणाः ॥ २५९ ॥
मानवस्तवककराङ्गुलिस्तनाग्रुरमेरवाम्बुजनखाः ।
एते सलोकपालाः काव्ये बोध्याश्चतुःसंख्याः ॥ २६० ॥

यथा—

संध्यासिन्धुवृत्तोपवरोषावस्तीर्णेकाव संबोधिनो
मार्गानुपगमप्रमादसर्वापामान् निवामाश्रयान् ।
वेलालोलपुरप्रयाणपुरवान् ध्यामोहकारागृह-
द्वारप्राहरिकान् क्षिपन्ति चतुरः केचित् कषायरिपून् ॥
कृशोदर्याः सहसा मनस्विनः सखोदरार्त्त परिवर्ति नृपम् ।
गुहस्मितो हस्तमिवात्तहरणविहरामिहार्थ वर्णानादश वरः ॥

कमरबाणपाण्डवेन्द्रियवराङ्गुलीशम्भुमुखमहापकाः ।
विषयव्याकरणाङ्गमतपञ्चिदग्तुपार्श्वपाणिकरणाहवैव ॥ २६१ ॥
परमेष्ठिमहाव्रतव्यवसायकलनुयानगुणशिरस्तनाराः ।
पञ्चकुलमहाभूताः प्राणामपञ्चाशरयिमानाः ॥ २६२ ॥
महाप्रसमरप्रतानमिनिरयामवानि च ।
शास्त्रप्रमरस रथेनानि पञ्चपात् पञ्चसंख्यया ॥ २६३ ॥

यथा—

पञ्चेषुद्विषभेदपञ्चवदनः पञ्चजनस्वस्तरः
स्वर्णाद्रिः समुद्रभिरविवरव्यापारदृशुन्माद ।
पञ्चाङ्गुलिधतिगुणपञ्चमतिः प्रस्थानपञ्चाव
तेजः पञ्चसमिन्द्ररादिविलवः षड्भिर्गुणानां अथ ॥
कर्णेन मुकुटवतैनर्वा पारपातैः परिवारितानां ।
षड्भिर्गुणानीव पावनिम्ना हाम् द्रौपदेयाव विभुरिक्काः ॥

रसरागमञ्जलेयाध्यिनिरीक्षरनास्तनाविगुणस्वर्तं ।
दर्शनमुहुमुखभूजरणदवचिन्तु कतुरिह षट्संख्याः ॥ २६४ ॥

यथा—

अम्भोदमूर्त्तिः सारङ्गधारा पङ्क्तिमुखैः षण्मुखं दधत् ।
अम्बुजकराणेव निः सृष्टकरैर्ष्टीष्टरूपितिहासमन्दकालि ॥

विवाहदशनाककृशवाहमुरजदुर्गनिरमुद्राः ।
अवगत्यपर्वपर्वतोदयार्धरथाम्भो दश ॥ २६५ ॥

यथा—

त्रैलोक्याम्बरसत्तनिर्भयमयब्रह्मान्मनोज्ञालय-
स्तम्भाः दुस्तरसद्दुर्गतिद्वारगोधार्गलाः ।
प्रीतिप्रोक्षितमस्तनस्त्वविरिरिवो वृतनूतनाङ्कुरा-
कीर्ति सत्तभुजङ्गपुङ्गवफणाः पार्श्वप्रभोः पान्तु वः ॥

दिग्देशकुम्भिपालाः कुलपर्वतशम्भुमूर्तिवसवश्च ।
योगाङ्गव्याकरणमहाभूत्याहिकुलान्यष्टौ ॥ २६६ ॥

यथा—

भयाश्वनीमारमुरीत्थकार जयातिरेकप्रवरो ययातिः ।
गीतं दिगन्तेषु यशो यदीयं श्रोतुं दृशेऽष्टश्रुतिनां विधाता ॥

भूखण्डरत्नरायणमुण्डसुधाकुण्डजैनपद्मानि ।
ग्रैवेयरसव्याघ्रीस्तनगुप्तिनिधिग्रहास्तु नवसंख्याः ॥ २६७ ॥

यथा—

ख्याते यत्र नवपदार्थसिरदयं भायानि तत्त्वानि यो
व्याचख्यौ न च यस्य वाङ्नवसुधाकुण्डत्वराकारिणी ।
नित्यं यत्पदपद्मयुग्मपुरतः पद्मानि देवा नव
व्यातेनुर्नवमो जिनः स जयति श्रीपुष्पदन्तप्रभुः ॥

रावणमुखाङ्गुलीचन्द्रयाहयतिधर्मशम्भुकर्णदिशः ।
अङ्गद्वाराश्चस्थादशाः पुनः संख्यया दशैव स्युः ॥ २६८ ॥

यथा—

निजाश्रुनीरैः स्नपिता द्विपद्भिः प्रदीपिता मौलिमणीमृजाभिः ।
दशापि यत्पादनखाः समीयुर्दिशां दशानामपि दर्पणत्वम् ॥

रुद्राक्षनेत्राण्यप्यङ्गोपाङ्गकानि जिनमतोक्तानि ।
एकादश ध्रुवाः स्युस्तथा जिनोपासकप्रतिमाः ॥ २६९. ॥

यथा—

पार्श्वः सोऽस्तु मुदे न तस्य फणिनः मस्तास्यचूडामणी-
संक्रान्तः किल योऽष्टमूर्तिरजनि स्पष्टाष्टकर्मच्छिदे ।
यद्वत्तं दशदिग्जनव्रजमभित्राणु तथा सेवितुं
यं यत्पादनखाविशत्तनुरभूदेकादशाङ्गोऽपि सः ॥

गुह्यनेत्रराशिमासाः सङ्क्रान्त्यादित्यचक्रराजानः ।
चक्रिबृहस्पतिहस्ताः सभासदो द्वादश भवन्ति ॥ २७० ॥

यथा—

येन द्वादश सद्व्रतानि धनिनां ता द्वादशानुक्रमं
भिक्षूणां प्रतिमास्तथा निदधिरे सद्भावतो द्वादश ।
यत्र द्वादशकल्पवासमनिदेव्याङ्घ्रिभवे द्वादशे-
ऽङ्गानि द्वादश संजगौ जिनपतिः शान्तिः स वोऽस्तु श्रिये ॥

[illegible]

यथा—

[illegible]

यथा—

[illegible]

यथा—

[illegible]

यथा—

[illegible]

यथा—

[illegible]

यथा—

[illegible]

यथा—

[illegible]

पादाङ्गुलीभिर्युधि केऽपि केऽपि कराङ्गुलीभिः परिघूर्णनीयाः ।
धारया द्विपोऽमी शतमित्यमर्षात् कृष्णाद्यतैः पञ्चभिरप्यमापि ॥

अहिपतिमुखगङ्गामुखपङ्कजदलरविकरेन्द्रनेत्राणि ॥ २७७ ॥
विश्वामित्राश्रमयपार्जुनभुजसामवेदशाखाश्च ।
पुण्यनरदृष्टचन्द्राः सहस्रसंख्या अमी ज्ञेयाः ॥ २७८ ॥

यथा—

सहस्रपत्रपत्राणां प्रत्येकं स्मेरताकृते ।
सहस्रकाविस्तारं किं सहस्रकरोऽकरोत् ॥

एवमत्र ग्रन्थगौरवभयादसङ्कलिता अपि संख्याः काव्योपयोगाय प्रेक्षावद्भिः प्रेक्ष्याः ॥

इति श्रीजिनदत्त० अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे संख्यास्तवकः षष्ठः ॥

अथ समस्याक्रमः—

कल्पादिसिन्धुलघुभिर्गुरुता

लघोः पदार्थस्य कल्पादिकालेन सिन्धुना लघुभिश्च गुरुता विधेया ।

कल्पादिकल्पना यथा—

कल्पादिकाले गुरुदेहदेशा 'पिपीलिका राजति शैलतुल्या' ।
तस्मिंश्च सत्यं धरणीधरोऽपि विगाहते देवगिरीन्द्रशोभाम् ॥

यतः कल्पादौ सर्वोऽपि पदार्थो गुरुतरो भवति ततः सर्वत्रापि लघुपदार्थस्यौचित्येन कल्पादौ गुरुत्वमारोप्यम् ।

सिन्धुना यथा—

अहो पयोराशिविलासिवादः 'पिपीलिका राजति शैलतुल्या' ।
सदा जनानां महतां निसर्गो दत्ते लघूनामपि गौरवाणि ॥

यावन्तो दृश्यन्ते नरकरितुरगादयः स्थले जीवाः ।
तावन्तः सलिलेष्वपि जलपूर्वास्तेऽपि निर्दिष्टाः ॥ २७९ ॥

तत्र समुद्रस्थितानां लघूनामपि जीवानां गुरुत्वमस्त्येव । लघुभिर्यथा—

कुन्थुप्रमाणेन महत्तमाङ्गी 'पिपीलिका राजति शैलतुल्या' ।
यस्मादधोधः परिदर्शनेन सदा लघूनामपि गौरवाणि ॥

इत्यादि । एवं रीतित्रयमध्यात् यत्र या या रीतिरौचित्येन घटते तया तया रीत्या सर्वत्रापि लघुपदार्थस्य गुरुताऽऽरोप्या ॥

युगान्तदूरावलोकगुरुभिर्लघुता विधेया ।

गुरुपदार्थस्य युगान्तेन दूरावलोकेन गुरुभिश्च लघुता विधेया । युगान्तेन यथा—

कल्पान्तकालमथितोरुसमुद्रदेशः 'कीटो बिभर्ति परमाणुसमत्वमेव' ।
पूर्वं युगादिसमये विमलत्वमूर्व यो ज्ञानरूपधरमौलिसमन्वयम् ॥

यत्र कल्पान्ते सर्वे पदार्था लघवः सम्भवन्ति, तत्र कल्पान्तेन गुरुपदार्थस्य लघुत्वमारोप्यम् । दूरावलोकनेन यथा—

स्थूलोऽल्पोऽपि परमाणुवदत्र भात्यगाद्रिमानसदृशे बकाभिलीनाम् ।
अभ्यागतो नयनवर्त्मनि सत्यमेव 'गौरो बिभर्ति परमाणुसमत्वमेष' ॥

यतो दूरस्थितः पदार्थो गुरुरपि सूक्ष्म इव भासते । गुरुभिर्यथा—

कल्पान्तकालपरिणोधरणप्रवृद्धकोलाधिराजतनुमानविलोकनेन ।
'गौरो बिभर्ति परमाणुसमत्वमेष' यो कल्प लाघवमहो गुरुसन्निधाने ॥

इत्यादिगुरुतरपदार्थैर्गुरुपदार्थस्य लघुता विधेया । एवं रीतिद्वयमत्रापि यत्र या रीति-
र्रुचिरत्वाद् घटते तत्र तया रीत्या लघुता विधेया ॥

नीरादिषु प्रतिबिम्बवशेन युग्मम्

नीरदर्पणमणिभूमिप्रभृतिषु प्रतिबिम्बवशेन एकमपि वस्तु युग्मरूपं भवति । यथा—

पश्चिमाद्रेर्मणिगिरिःक्रान्ते पूर्वाद्रिगे रवौ ।
लोकैर्वितर्क्यते किं भोः 'समुदेति रविद्वयम्' ॥

कूपेन प्रतिबिम्बवशेन च वैपरीत्यम् ॥ २८० ॥

अधोमुखीकृतकूपेन प्रतिबिम्बितेन च वैपरीत्यं कार्यम् । यथा—

कालियाहिमहाध्वंसे यमुनायां जगन्निधौ ।
कम्पयाऽधोमुखे जाते विपरीतं जगत्त्रयम् ॥
तडागो दर्पणप्रायसमश्रकान्तितोऽभवत् ।
जलान्तस्थाकृतः कूपप्रासादः कलशोपरि ॥
अस्ताद्रिमस्तकमणिगणभासामादर्शमधिमध्यौ प्रतिबिम्बिताङ्गः ।
आरारुहे द्विगुणे चरणेन सोऽयमभ्युदितो दिनकरः खलु पश्चिमायाम् ॥
भूपाल ! तव यशस्य भ्रमतिरधोमुखी ।
पयोधिप्रतिमा भाति नभसाविपर्ययेऽन्तरे ॥

एवं रीतिद्वयमध्यात् यत्र या रीतिरौचित्याद् घटते तत्र तया रीत्या निर्वाहणीयम् ।
केनापि प्रयोगेण विपरीतीकृतेन वसुन्धराकूपमध्यस्थितः सर्वोऽपि पदार्थो विपरीतो
भवतीव । तस्यैव सूत्रकाव्यस्य प्रतिबद्धा समस्या यथा—

'कल्पादिसमये यस्मिन् कीटिका कुम्भिसन्निभा ।
कुम्भी पुनर्महाशैलस्पर्धिदेहाकृतिस्तदा ॥ २८१ ॥
माहात्म्यं तस्य पाथोधेर्व्याप्यातुं कुत्र शक्यते ।
सापि यत्र यतो लोपकीटिका कुम्भिसन्निभा ।
परमाणुमनोरग्रे कीटिका कुम्भिसन्निभा ॥ २८२ ॥
कुम्भीन्द्रोऽपि सुवर्णाद्रिमानतः कीटिकायते ।
युगान्तसमये यस्मिन् वारणः कीटिकासमः ॥ २८३ ॥
तस्मिन् पिपीलिकामानं लभतामिति न कश्चित् ।
महागिरिशिखरस्थानां वारणः कीटिकायते ॥ २८४ ॥
महापर्वतमानेन वारणः कीटिकायते ।
साधुविचारानुमानेन पर्वतः कीटिकायते ॥ २८५ ॥

पूर्वाद्रौ रत्नभिरयन्नर्जोनाद्रिप्रतिबिम्बितः ।
शङ्क्यते शक्रकान्ताभिः किमुदेति रविद्वयम ॥ २८६ ॥
यमुनाह्रदसम्पायामधोवक्त्रे जगन्निधौ ।
तदा सम्भाव्यते नूनं स्वर्गोपरि मही यमौ' ॥ २८७ ॥
चन्द्रान्धकाररविकीर्तिकुकीर्तिसन्ध्या-
रागादिसङ्गकृतवर्णविपर्ययेण ।

कृष्णरक्तपीतनीलाद्यो वर्णाश्चन्द्रेण श्वेताः क्रियन्ते । यथा—

पर्णोद्गमहिमद्योतद्योतिविद्योतितोऽभितः ।
कैलासगिरिलङ्काशः 'काचने विन्ध्यभूधरः' ॥
जपापुष्पं जातिसमं सुवर्णं रजतप्रभम् ।
सुधाकरकरस्पर्शो'ऽनघौ चन्दनद्रुमौ' ॥

रक्तपीतश्वेताद्यो वर्णा अन्धकारेण कृष्णाः क्रियन्ते । यथा—

कैलासो विन्ध्यसङ्काशः कर्पूरः कज्जलप्रभः ।
जरा तापिच्छगुच्छश्रीरन्धकारैर्विनिर्ममे ॥

कृष्णश्वेताद्यो वर्णा बालार्केण सन्ध्यार्केण रविणा वा रक्ताः क्रियन्ते । यथा—

कज्जलं कुसुमच्छायं जातीपुष्पं जपासमम् ।
सुवर्णं पद्मरागाधि प्रभातार्कप्रभाङ्गनम् ॥

अनया रीत्या सर्वत्राऽप्यौचित्येन वर्णविपर्ययः क्रियते । यदि पुनश्चन्द्रान्धकार-रवीणामेव वर्णविपर्ययः क्रियते तदा कीर्तिकुकीर्तिसन्ध्यादिभिस्तेषामेव वर्णविपर्ययः क्रियते । यदाऽन्यवस्तूनामपि चन्द्रादिभिरिव तैर्वर्णविपर्ययः क्रियते । यथा—

स्वर्धुनीमलिनभ्रिमस्कुरद्भावकोमलकौमुदीमण्डलैः ।
विन्दुभिस्त्विषगति क्षमापते ! 'शीतरश्मिरिव भासते रविः' ॥

अन्यवस्तूनां यथा—

मेदिनीदयित ! तावकैर्यशः सङ्कुलैः समुदयैः समुच्छ्रितैः ।
क्षीरनीरनिधिमोमकोमठे. 'कज्जलं रजतमप्रिभं बभौ' ॥
हिमाद्रिसदृशो मेरुः कुङ्कुमं शशिसन्निभम् ।
भूमीश्वर ! भवत्कीर्त्या शोभिते भुवनत्रये ॥

यथा—

भूमिपाल ! भवदीयविद्विषन्मेदिनीपतिकुकीर्तिरश्मिभिः ।
प्रावृषेण्यजलदाङ्गकान्तिभिः 'श्यामलो भवति यामिनीपतिः' ॥

अन्यवस्तूनामपि यथा—

मेदिनीदयित ! तावकद्विषत्सैन्यपालिकृतया...
अन्धकारनिभकीर्तिदीधितिः 'कुङ्कुमं भवति
हिमाद्रिविम्बवन्मुखीः स्वर्णं शरकम्बयम्
महीश्वर ! तव द्वेषिकुकीर्तिदर्शिनीदेवी ॥

सन्ध्यया वर्णविपर्ययो यथा—

पूर्वभूधरशिरस्तटीगतः सान्ध्यरागपटलैः परावृतः ।
प्रेक्ष्यतेऽत्र रजनीमुखेऽधुना 'विद्रुमप्रतिमदीधितिर्विधुः' ॥

सन्ध्ययान्यूनां यथा—

कान्तकीरपरवामलोचनालोचनाम्बुविनताञ्जनद्युतौ ।
सान्ध्यरागपटले सति क्षणं 'कज्जलं भवति कुङ्कुमोपमम्' ॥
स्वर्णं सिन्दूरधूलिश्च कर्पूरं पद्मरागरुक् ।
जपाकुसुमसङ्काशैः सन्ध्यारागभरैरभूत् ॥

अथ वर्णान्तरसङ्गाद्वस्तूनां वर्णविपर्ययः क्रियते । यथा—

कालिमुकुटललाटे सीमन्तगण्डशालोविकासितसूक्ष्माभिव्यक्तघर्माम्बुसिन्धुः ।
समजनि मरकतशिलामलो यामिनीशः 'भवति मलिनसङ्गात्कश्मलत्वं न को वा' ॥
मधुपमधुपपुञ्जप्रविलापप्रपञ्चमरकुचकम्पवनविलासैः कम्बुकण्ठोज्ज्वलोऽपि ।
समरसमरणत्वं कामिनीकण्ठहारो 'जगति भवति रागो रागिसङ्गान्न कस्य' ॥
क्षितिभवपतिपुत्रीमौलिकस्थलीकमङ्गीलितवक्रमालाकान्तिजालावलीढः ।
हिमकरकिरणविभ्रमीभीलकण्ठस्य कण्ठो 'भवति विमलयोगान्निर्मलत्वं न कस्य' ॥

एवमनया रीत्या सर्वत्राप्यूह्यम् ।

धर्मध्यानध्यमनसिका स्पष्टमष्टाङ्गयोगात्
केयं बाला पलितदृशना पाण्डुरीभूतकेशा ।
अलिव्यक्तप्रणतशशाभूत्या द्रागाप्रकाशे
ज्योतिर्जालैर्विपुलधवलैर्दीप्तिनीरविहारधीरैः ॥

रङ्गेऽस्मिन् रङ्गदभ्रैर्विहगरुहवलभीवर्धवैदूर्यनिर्य—
ज्ज्योतिर्भातप्रवाहा द्युतिकरविधुरीभूतशोभा विभूतिः ।
कालिन्दीबालकान्तिः समजनि रजनीजीवितध्वाधिनाथो
'धत्ते को वा कलावानपि न हि मलिनासङ्गतः कश्मलत्वम्' ॥

अहो राहुमुखग्रस्तसमस्तोज्ज्वलमण्डलः ।
इन्दुः कज्जलबिन्दुश्रीदीनैः कस्य न विप्लवे ॥

एवं सर्वत्रापि सङ्गवशाद्वर्णव्यतिक्रमो विधेयः ॥

दृष्टान्तवद्व्यपदिश्यन्ततया

द्वितीयवस्तुनिदर्शनं दृष्टान्तः, तद्वस्तुस्वभावादन्यस्मिन्नर्थे यदिशब्दे यदिशब्देन संयुज्यते समस्या पूर्यते ।

यथा—

प्रतीच्यां यदि मार्तण्डः समुदेति स्फुरत्करः ।
तदा सञ्जायते नूनं 'मरिचिर्हिमशीतलः' ॥

पुराणैः

एवं सर्वत्र । पुराणमुनिचरितैः समस्या पूर्यते । यथा—

अगस्तिमुनिनिष्पीतनिःशेषजलमण्डलात् ।
अहर्दतिमहःपुञ्जात् 'समुद्राद्वह्निरुत्थिता' ॥

इति चिन्तनीयम् ॥

धारमद्यशोकमधुघातवियोगमाद्यैः ॥ २८८ ॥

धारमद्येन समस्या पूर्यते । यथा—

मधुच्छन्नधारमद्यपिष्टाम्भोभृतचेतसा ।
गोमयमूर्तिः क्षमा व्याघ्रो जनन्या मन्यते ध्रुवम् ॥

इत्याद्यूह्यम् । शोकेन, मधुना, घातेन, उन्मादेन समस्या पूर्यते । य
वियोगमाद्यैर्व्यासः पुमानघटमानमपि जल्पति ॥

स्वप्नेन्द्रजालिकमतिभ्रमचित्रमाया
मन्त्रौषधीमणितपःपदभङ्गभावात् ।
शौर्योष्मवाञ्छितमनोगतिपुण्यदैव-
प्रश्नोत्तरक्षयसमासविभिन्नसाध्याम् ॥ २८९ ॥

स्वप्नेन समस्या सिद्ध्यति । यतः स्वप्नेऽघटितमपि सर्वं घटते । यथा-

निद्रामुद्रापरिचयलवान्मुद्रितानन्तचिन्ता
चित्ते चित्ते निभृतममृतज्योतिषि स्नानधाम्नि ।
प्रातः स्वप्नेऽरुणकपिशितं प्राग्दिशैकोऽथ तस्मा-
दाकाशार्धं जलधरपदं दृष्टिहीनो ददर्श ॥

'अहो ज्योतिष्कशादृश ! मया स्वप्नेऽमुकं दृष्टं, त्वं विचारयेत्यादि कल्
इन्द्रजालेनाऽघटमानमपि सर्वं घटते । तथा मतिभ्रमेणापि सर्वं
चित्रे त्रिसहस्रमपि लिखितं संभवति । 'अहो चित्रकृत ! ईदृशं चित्रं चित्रे
रचनीयम् । माययाऽपि त्रिसहस्रं सम्भाव्यम् । मणिमन्त्रौषधिप्रभावेन सर्वं
यस्मादचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः । तपसाऽपि सर्वं साध्यते ।

'यद्दूरं यद्दुराराध्यं यच्च दूरे व्यवस्थितम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम्' ॥

इति, तपसाप्यघटमानं सर्वं घटते । पदभङ्गभावादपि समस्या पूर्यते ।
'मृगात्सिंहः पलायते' । मृगमत्तीति मृगात् सिंहविशेषणम्, पलाय मांसाय, इ

अयं मृगः समायाति 'मृगात् सिंहः पलाय ते' ।
ततो वेगात् पलायस्व स्वस्ति स्वस्ति. पदे. ॥

इत्याद्यूह्यम् । शौर्योष्मणा वाञ्छितेन मनोगत्या पुण्येनाऽघटमानमपि
दैवप्रसादेनाऽसाध्यमपि साध्यते ।

निःस्वाकोऽपि विभो ! विमातसमये पश्यत्यवश्यं मुदा
यस्त्वं पद्ममानमानसमसौ स्यादिन्दिरामन्दिरम् ।
श्रीवामेय ! किमु स्तुमस्तव परं यस्य प्रमादाद्भुते-
'र्मूको जल्पति संशृणोति बधिरः पङ्गुर्नरो नृत्यति' ॥

इत्यादि । प्रश्नेन समस्या पूर्यते । यथा—

कस्तूरी जायते कस्मात् को हन्ति करिणां कुलम् ।
किं कुर्यात् कातरो युद्धे 'मृगात् सिंहः पलायते' ॥

इत्यादि । एकसमासविभिन्नशब्दत्वात् समस्यायां यत्साध्यं पदं भवति तत् अन्य-समासेन विभिन्नं क्रियते, तदा सर्वापि समस्या भिद्यति । यथा—

कर्पूरपूरच्छविशारदरश्मिधारासंकाशकृतिशुभ्रिताभ्रे ।
इन्दोर्नृपद्वेषितमोविनाश 'सूर्योदये रोदिति चक्रवाकी' ॥

सूर्य' धावनृपसम्बोधनम् ॥

श्रीहट्टकेश्वरअगस्त्यमल्यमहास्त-
　पाथोधिमन्थमयपर्वतबिम्बभावैः ।
सङ्ग्रामचक्रिपुरचन्दनशास्त्रपाते-
　स्वराहीशसद्मगुरुताऽऽपि स्थीयमानैः ॥ २९० ॥

एकैकभुवनेऽन्यभुवनानामवतारः । पूर्वं पाताले श्रीहट्टकेश्वरस्वामिनमस्कारेण स्वर्लोकावतारः । अगस्त्यध्येन मर्त्यलोकावतारः । महास्तेन नभोलोकावतारः । यथा—

श्रीहट्टकेश्वरस्वामिनमस्करणकारणात् ।
सुरेन्द्रादिभिरायातैः 'स्वर्गः पातालमाययौ' ॥
कदाचिद्विन्ध्यभेदेन क्रमादन्तमुपागतैः ।
ग्रहैः सम्भाव्यते नूनं 'पातालं प्रययौ नभः' ॥

अथ पृथिव्यां पाथोधिमन्थनसमये स्वर्गपातालयोरवतरणं प्रतिबिम्बभावेन नभोलोकावतरणं विधेयम् । यथा—

समुद्रमथनारम्भे मिलितैरमरादिभिः ।
पृथिव्यां स्वर्गपातालं दृश्येते स्फुटमागते ॥
दर्पणप्रतिमोल्लासिजलपूरस्तेऽम्बरे ।
प्रतिबिम्बच्छलादेतद् 'भुवि व्योम समागतम्' ॥

अथ नभसि संग्रामेण स्वर्गस्य, हरिश्चन्द्रचक्रिपुरेण मर्त्यलोकस्य, चन्दनशास्त्रपाते-रहिलोकस्यावतरणं विधेयम् । यथा—

रणप्रवणवीराणां विलोकनकुतूहलात् ।
समायातैः सुरेन्द्राद्यैः 'स्वर्गो नभसि दृश्यते' ॥
आकाशाध्वसंचारिहरिश्चन्द्रपुरीच्छलात् ।
भौमस्य मिलनादेव 'जगाम जगती नभः' ॥
श्रीरामरावणरणे कपिमण्डलेन बाह्वाकृष्टैर्मलयचन्दनचक्रवालैः ।
रिङ्गद्भुजङ्गमकुलैः पतितैः स्फुरद्भिः 'सम्भाव्यते नभसि सर्पपुरं प्रवर्तत्' ॥

अथ स्वर्गे चण्डीकाभरणरूपेण भुजङ्गमलोकस्य, सप्तगुरुताभिर्मर्त्यलोकस्यावतरणं विधेयम् । नभोलोकस्तत्रैवास्ते । यथा—

श्रीकण्ठकण्ठपीठस्थमहाहिमण्डलैः ।
अयं भुजगलोकोऽपि स्वर्लोककलिताश्रयः ॥

अभ्रंलिहगृहव्यूहचन्द्रशालाविलासिभिः ।
नरनारीगणैर्मन्ये मर्त्यलोको द्युलोकगः ॥

उपमानैः समस्या पूर्यते । उपमानानि सदृशवस्तूनि । यथा—

जन्म स्नात्रे जिनेशस्य मेरौ देवाङ्गनामुखैः ।
परितः स्फुरितैः शङ्के 'शतचन्द्रं नभस्तलम्' ॥

इत्यादि । तद्गुणाधिक्येनेति चतुःश्लोकोपरि शेषपदम् । पदार्थस्य गुणाद
णपदार्थेन समस्या पूर्यते । यथा—

त्रैलोक्ये स्फुरतः शुद्धयशसः पुरतस्तव ।
सोऽपि विडम्बनाय ! 'सोमः श्यामगुणौ' ॥

तद्गुणाधिक्यं यथा ॥

त्वद्गाम्भीर्यगुणस्याग्रे समुद्रो गोष्पदायते ।
त्वद्धामसमरोद्दामस्वर्गगणं भ्रमरायते ॥

एवमौचित्येन तद्गुणाधिक्यमारोप्यम् ॥

श्रीमद्वायडगच्छवारिधिविधोः पादारविन्दद्वये
येन श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोः शृङ्गारभृङ्गायितम् ।
स श्वेताम्बरमौलिरत्नममरः श्रीवीरतीर्थङ्कर-
प्रज्ञात्माऽकृत काव्यकल्पलतिकावृत्तिं सतां संमताम् ॥

विश्लेषमुद्धृतैः शास्त्राब्धेरस्य सारसुधारसैः ।
काव्यकल्पलताऽऽकल्पं तनोतु सुमनोमुदम् ॥

काव्यमेव परब्रह्मास्वादमादरशंसदम् ।
आलोक्य पालयामास कविता[illegible] ॥

वाल्मीकिव्यासयोर्विश्वे विश्वदिङ्मुक्तकूलगा ।
कल्पान्त[illegible] कीर्तिः काव्यादेव विजृम्भते ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यमहाकविश्रीमदमरचन्द्रविरचितायां काव्यक
कविशिक्षावृत्तौ अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थं समस्यास्तबकः समाप्तः ॥

सम्पूर्णश्चायं चतुर्थोऽर्थसिद्धिप्रतानो ग्रन्थश्च ।

वन्दामहे मुदा दैवगणकोदण्डनन्दनम् ।
ज्ञानदीपवदानन्दनन्दनं रघुनन्दनम् ॥

॥ श्रीः ॥

काव्यकल्पलतावृत्तेः

कारिकाणामनुक्रमणिका ।

कारिकाणामनुक्रमणिका ।

... ३४

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

॥ श्री. ॥

काव्यकल्पलतावृत्तौ वृत्तिकृदुदाहृतानां पद्यानां पद्यांशानां

सूचीपत्रम् ।

उदाहरणपद्यसूची ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धाः	शुद्धाः	पृ०	पं०	अशुद्धाः	शुद्धाः	पृ०	पं०
पेधे	पेधै	१	६	दन्तुर	दन्तुर	४०	३३
मूपाल	मूपाल	३	११	हाम्प	हार्म्प	४८	११
भंद्-	भंद्रि-	३	१०	मूमिव	मूमि.	४८	३१
चहोऽर्थ	चहोऽथ	६	८	भामो	भोमो	४९	३९
वन्धे म	वन्धेम	१०	१	वर्णान्तक	वर्णान्तक	५३	१४
गलाभ्यां	गलाभ्यां	११	६	सुरस द्रु	सुर सद्रु	५३	८
समसरैः	समासारैः	११	३३	धंव	धंवं	५७	३०
द्रुवा	द्रुवा	१२	१४	स्तु	स्तु	५३	३
सुमनमो	सुमनमो	१३	१	मुशामि	मूशोमि	५४	३०
पाचारैलो	भाचारैलो	१३	३०	वद्र	वद्र	५४	३१
वणा	वणा	१८	३१	भावाशि	भावाशि	५६	३०
हतोषा	हतोषा	३१	३१	भवाग्नि	भवाग्निम	५६	३३
प्रारवणो	प्रावरणो	३३	१४	[illegible]	[illegible]	५०	४
[illegible]	[illegible]	३३	३८	[illegible]	[illegible]	६०	३६
केशार	केशार	३३	१४	[illegible]	[illegible]	६०	[illegible]
[illegible]	[illegible]	३३	३६	हरीः	हरीः	६०	[illegible]
[illegible]	[illegible]	३६	३	[illegible]	[illegible]	६०	[illegible]
[illegible]	[illegible]	३०	३	[illegible]	[illegible]	६८	[illegible]
पिनाक	पिनाक	३०	३३	[illegible]	[illegible]	७३	[illegible]
पिनाक	पिनाक.	३०	३०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	३१	६	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	३१	११	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]